

КЫРГЫЗ-ТҮРК
«МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ

Келечек колубузда!

KIRGIZISTAN-TÜRKİYE
MANAS ÜNİVERSİTESİ

Gelecek Elimizde...

AHLAK VE DEĞERLER

Editörler
Mustafa KÖYLÜ
Ayşe İnan KILIÇ

Bişkek 2019

AHLAK VE DEĞERLER

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 264
Ders Kitapları Dizisi: 85

AHLAK VE DEĞERLER

Editörler
Mustafa KÖYLÜ
Ayşe İnan KILIÇ

Bişkek 2019

УДК 29
ББК 86.38
А 95

А 95 **Ahlak ve Değerler** – Б.: 2019. – 136 б.

ISBN 978-9967-9181-0-8

Editörler

Mustafa KÖYLÜ
Ayşe İnan KILIÇ

Mizanpaj & Kapak

Muhittin DÜZENLİ

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 11.12.2018 tarih ve 2018-30.217 Nolu kararı ile basılmıştır.

КТМУ Cengiz AYTMATOV Kampüsü, Cal, Bişkek.

Адеп-ахлак жана баалуулуктар

Редакторлор: М. Көйлү, А.И. Кылыч

Калыптоо жана мукабанын дизайны: Мухиттин Дүзенли

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин башкармалыгынын № 2018-30.217 чечими боюнча басылды. Басууга 11.12.2018 кол коюлду. Нускасы 150.

КТМУнун Басмакана бөлүмү. Бишкек ш., Жал к.р., КТМУнун Ч. Айтматов атындагы кампусу.

А 0403000000-19

ISBN 978-9967-9181-0-8

УДК 29

ББК 86.38

© КТМУ, 2019

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

AHLAK VE DEĞERLER EĞİTİMİNE DUYULAN İHTİYAÇ 15

Prof. Dr. Mustafa Köylü

BÖLÜM 2 25

DİN, AHLAK VE DEĞER 25

Doç. Dr. Hasan Dam

BÖLÜM 3

AHLAK EĞİTİMİ YAKLAŞIMLARI 35

Doç. Dr. Mehmet Korkmaz

BÖLÜM 4

AİLEDE DEĞERLER EĞİTİMİ 57

Prof. Dr. Mustafa Köylü

BÖLÜM 5

OKULDA DEĞERLER EĞİTİMİ 71

Prof. Dr. Mevlüt Kaya

BÖLÜM 6

MEDYADA DEĞERLER EĞİTİMİ 81

Doç. Dr. İbrahim Turan

Doç. Dr. Bayramali Nazıroğlu

BÖLÜM 7-14

TEMEL AHLAKİ DEĞERLER..... 91

Dr. Öğretim Üyesi Ayşe İnan Kılıç

Dr. Öğretim Üyesi Bayramali Nazıroğlu

Dr. Öğretim Üyesi Fatih Kaya

Dr. Öğretim Üyesi Ayşegül Yiğit

TAKDİM

Tarih boyunca insanlığın ilgilendiği en temel konulardan birisi din olmuştur. Her ne kadar zaman zaman dine ilginin artıp eksildiği zamanlar olsa da, bir bütün olarak insanlık dinle hep ilgilenir olmuştur. Zira din, hem fitri bir gerçeklik, hem de insan hayatına anlam veren, metafizik konulara en sağlıklı cevaplar sunabilen bir olgudur. Günümüz insanı için de din hayati önemini devam ettirmektedir. Zira bireysel açıdan din, beden ve ruh sağlığına önemli katkılar sunarken, toplumsal açıdan da barış ve huzurun kaynağı olabilmektedir. Bu gerçekler, bütün inanç sistemleri için geçerli olmakla birlikte, İslam dini açısından daha özel bir anlam ifade etmektedir.

Din ve inanç sistemlerinin fertler açısından olduğu kadar, toplumlar ve hatta bütün dünya için de önemli bir rolü vardır. Zira günümüz insanının en çok ihtiyaç duyduğu sevgi, saygı, yardımlaşma, paylaşma ve sorumluluk gibi pek çok insani değerleri sunan büyük ölçüde din ve inanç sistemleridir. Din ve inanç sistemleri bir taraftan insanlara birtakım olumlu ahlaki değerleri sunarken, bir taraftan da toplumun gidişatını olumsuz yönde etkileyen olumsuz ahlaki tutum ve davranışlardan uzaklaştırmaya çalışmaktadırlar. Böylece din ve inanç sistemleri, insanların günlük yaşamlarını belli bir düzene sokarak, onların daha mutlu ve huzurlu yaşamalarına katkı sağlarlar.

Din bir taraftan fert ve toplum açısından olumlu katkılar sağlarken, diğer taraftan suiistimal edildiğinde fert ve toplumlar için son derece tehlikeli bir durum da arz edebilir. Nitekim bunu hem geçmişte hem de günümüz dünyasında görmekteyiz. Zira din barışın, kardeşliğin, dayanışma ve paylaşmanın bir kaynağı olduğu gibi, suiistimal edildiğinde ayrışmanın, düşmanlığın hatta savaş ve çatışmaların da aracı olabilir. Maalesef günümüzde pek çok İslam ülkesinde bu durumu yaşamaktayız. Aslında bu durum, sadece İslam dini ve müntesipleriyle sınırlı olmayıp, bütün inanç sistemleri potansiyel olarak hem barış ve huzurun kaynağı hem de çatışma ve ayrışmanın nedeni olabilirler. Aslında dünya barışının geleceği de din ve inanç sistemleri arası ilişkilere ve yorumlarına bağlıdır. Günümüzdeki gelişmelere baktığımızda, insanlığın gelecekle ilgili olarak iki alternatifinin olduğu görülmektedir: İnsanlık ya farklı din ve inançlara sahip toplumlarla bir “medeniyetler ittifakı” oluşturacak ya da bir “medeniyetler çatışması” yaşayacaktır. Burada sorum-

8 Ahlak ve Değerler

lu olan din ve inanç sistemlerinin kendi öğretileri değil, o din mensuplarının özellikle de dini alanda ihtisaslaşmış olan kişilerin düşünce ve yorumlarıdır.

O zaman burada şu soruyu sormamız gerekmektedir: Acaba dini öğretilerden nasıl olumlu yönde faydalanıp onu tüm insanlığın barışı ve huzuru için bir araç konumuna getirebiliriz? Elbette bu sorunun cevabı, doğru ve yeterli bir din eğitimi olacaktır. Son zamanlarda tüm dünya ülkelerinde demokratik değerlerin artması ve temel insan haklarının korunmasındaki gelişmelere paralel olarak, din özgürlüğü ve din eğitimi konusunda da önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Hatta günümüzde artık tartışılan konu, yeni yetişen nesillere din eğitiminin verilip verilmemesi değil, nasıl bir din eğitiminin ve bu konuda hangi metot ve yöntemlerin kullanılması gerektiğidir.

İşte bu noktada, gerek örgün eğitim kurumlarında gerekse yaygın din eğitim kurumlarında hizmet verecek kişileri yetiştiren yüksek din öğretimi kurumlarına büyük görev ve sorumluluklar düşmektedir. Zira bu kurumlar, hem dine hizmet edecek kişileri yetiştirecekler hem de dini anlamda topluma yön vereceklerdir. Sonuçta toplumun dini yapılanmasında yüksek din öğretimi kurumları kilit rol oynamaktadırlar.

İsimleri farklı olmakla beraber tüm dünya ülkelerinde yüksek din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerini yürüten kurumlar ilahiyat fakülteleridir. Bu durum Kırgızistan için de geçerlidir. Hâlihazırda ülkede dört ilahiyat fakültesi bulunmaktadır. Diğer ülkelerde olduğu gibi, Kırgızistan'ın da dini anlamda geleceği büyük ölçüde bu ilahiyat fakültelerinden yetişen kişilere bağlı olacaktır. Zira tamamen geleneksel eğitim kurumlarının verdiği bir eğitimin, toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olmadığı bilinen bir gerçektir.

Bu bağlamda Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, başta Kırgızistan olmak üzere bu bölge için önemli bir konuma sahiptir. Zira hem dini bilimleri hem de sosyal bilimleri bünyesinde barındıran İlahiyat Fakültesi, alanında son derece donanımlı elemanlar yetiştirme iddiasındadır. Ancak her hangi bir eğitim kurumunun başarılı olması için sadece fakülte binası ve öğrencilerinin varlığı yeterli değildir. O kurumda çalışan yeterli öğretim elemanlarının ve ders materyallerinin de olması gerekmektedir. KTMÜ İlahiyat Fakültesinin fiziki imkânlar açısından her hangi bir sorunu olmamakla beraber, fakültenin

çok yeni olması hasebiyle ders materyalleri konusunda henüz istenilen düzeyde olmadığı da bir gerçektir.

İşte bu açıdan İlahiyat Fakültesi öğretim üyeleri tarafından yürütülen Kırgızca-Türkçe ders kitapları projesinin Kırgızistan'daki İlahiyat fakültelerinin geleceği açısından son derece önemli olduğunu düşünmekteyim. Zira bu proje kapsamında hazırlanan 12 ders kitabı, adeta Türkiye İlahiyat tecrübesinin kardeş ülke Kırgızistan'a bir yansıması olacaktır. Ayrıca bu ders kitapları sadece bizim fakültemiz öğrencileriyle sınırlı kalmayacak; ülkede bulunan diğer üç ilahiyat fakültesinin öğrencilerine de sunulacaktır. Böylece Kırgızistan'da yüksek din öğretimi konusundaki birliğe de önemli bir katkı sağlamış olacaktır.

Öncelikle böyle önemli bir projeye emek harcayan bütün öğretim üyelerimize ve öğretim elemanlarımıza ve projenin paydaşları olan Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'na (TİKA) ve Türkiye Diyanet Vakfı'na (TDV) teşekkür eder, öğrencilerimize de başarılar dilerim.

Prof. Dr. Sebahattin BALCI
Rektör

ÖNSÖZ

Son birkaç asırdır insanoğlu bilim ve teknolojik anlamda inanılmaz başarılar elde etmiştir. Bu gelişmelerin ortaya koyduğu imkânlar neticesinde, insanların refah düzeyi ve yaşam kalitesi geçmiş dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde artmıştır. Bu bağlamda insanlar daha rahat ve konforlu bir yaşama kavuşurken, geçmişte pek çok acıya ölüme neden olan hastalıklardan kurtulmuş, ulaşım ve iletişim alanında adeta dünya ülkeleri arasındaki sınırlar kalkmıştır. Bilgi açısından ise, televizyon, bilgisayar ve internet sayesinde zirveye ulaşılmıştır.

Ancak, olumlu gibi görünen bu gelişmeler, *tüm insanlık adına* barış, huzur, mutluluk ve geleceğe yönelik bir ümit sağlayacağına, başta savaş ve çatışmalar olmak üzere, şiddetin her türlüşü zirveye ulaşmış, ülkeler içinde ve ülkeler arasında müthiş bir sosyo-ekonomik adaletsizlik hakim olmuş, insanların çok önemli bir kısmı, hem umutlarını, hem de geleceklerini kaybetmişlerdir. Geçmiş dönemlerde bölgesel olarak görülen ahlaki yozlaşma ise, küreselleşmeyle birlikte, tüm dünyaya egemen olmuştur. Bir zamanlar aşağı yukarı bütün dünya ülkelerinde hoş karşılanmayan, bir cinsel özgürlük furyası başlamış, bu da başta AIDS olmak üzere içinden çıkılmaz sağlık sorunlarına yol açmış, bir arada yaşama yerine yalnızlık hâkim olmuş, bu ise sonuçta intihar ve yabancılaşma gibi psikolojik sorunlara neden olmuştur. Şiddet ve uyuşturucu kullanımı ise, tüm dünya ülkelerinde gün geçtikçe daha küçük yaşlara doğru inmeye başlamıştır.

Bireyleri böyle olan ülke ve milletlerin, sosyal yapıları da bozulmaya başlamıştır. Başta aile yapısı olmak üzere, toplumun tüm kurumları bu olumsuzluklardan etkilenmiştir. Aile bireyleri arasındaki sadakatsizlikler ve geçimsizlikler boşanmalara, boşanmalar ise, sorunlu bireylerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Evlilik dışı yaşam ve kürtaj olaylarının artması, ciddi sağlık sorunları ortaya çıkarmanın yanında, dünya nüfus dengesini de bozmuştur.

Günümüzdeki bu ahlaki sorunlar sadece bireysel ya da toplumsal niteliklerle sınırlı kalmamış, tüm dünyayı kapsar hale gelmiştir. Nasıl ki, bireysel nitelikli sorunlar toplumsal nitelikli sorunlara yol açmışsa, toplumsal nitelikli sorunlar da küresel nitelikli sorunlara neden olmuştur. Geçmiş dönemlerde bölgesel olan pek çok sorun, günümüzde küre-

12 Ahlak ve Değerler

sel bir nitelik kazanıp, tüm dünyayı tehdit eder hale gelmiştir. İşte, büyük oranda kapitalizmin bir diasporası olarak düşünülen küreselleşme sürecinde ise, dünyada çok sınırlı sayıdaki insan bolluk ve refah içinde yaşarken, başta geri kalmış ülkeler olmak üzere, dünya nüfusunun önemli bir kısmı, en temel insani ihtiyaçlarını bile karşılayamaz duruma gelmiştir. Savaş, çatışma ve şiddet olayları bölgesel olmaktan çıkıp, tüm dünya ülkelerini etkiler hale gelmiştir. Savaş ve çatışmalar açısından bazı ülkeler aktif olarak bu süreçten zarar görürken, diğerleri de muhtemel bir savaş paranoyası içinde, sürekli ve sonu olmayan bir silahlanma yarışına girişmişlerdir. Tüm bunlar yetmiyormuş gibi, ekolojik denge de alt üst olmuş, gezegenimizin o hassas dengesi bozulmuş ve sonuçta dünyanın iklimi, bitki örtüsü ve canlıların yaşam tarzları ve türleri ciddi anlamda olumsuz etkilenmiştir.

Ne yazık ki bugün sadece batı ülkeleri değil, İslam ülkeleri olarak adlandırılan ülkelerde de bu olumsuzluklardan nasibini almaktadır. Acaba bu bireysel, toplumsal ya da küresel nitelikli sorunlar nasıl çözülecektir? Elbette bu soruya verilecek cevap eğitim olacaktır. Ancak mevcut duruma baktığımızda, bugünkü eğitim sistemlerinin insanlığın sorunlarını çözecek nitelikte olmadığı görülmektedir. Zira bunun da en önemli nedeni İslam ülkelerinden pek çoğunun hala kendilerine özgü bir eğitim sistemlerinin olmayışındır. Her ne kadar her ülke, bir “milli eğitim” politikasından bahsetse de, aslında pek çok İslam ülkesinin henüz kendisine has bir milli eğitim politikası yoktur. Bu ülkelerdeki eğitim sistemleri, Paul Freire’nin ifadesiyle daha çok geri kalmış ülkelerin takip ettiği, “bilgi depolama” yani bilgi verme sistemi üzerine kurulu bir sistemdir. Bugün pek çok ülkenin gerçek sorunu bazılarının iddia ettiği gibi işsizlik, ekonomi, terör vs. olmayıp dini ve ahlaki değerlerden yoksun eğitimsizliğin bir sonucudur. İnsanı ve toplumu iyi yetiştirmeden bu sorunları ortadan kaldırmak mümkün gözükmemektedir.

Sadece ekonomik ve bilimsel gelişmelerin, insan sorunlarını çözmeyeceğinin anlaşılması üzerinde bugün küresel ölçekte, her ülke, kendi tarihi, dini ve sosyal ve kültürel şartlarına uygun olarak bir değer eğitiminden bahsetmekte ve okul programlarına ders olarak koymaktadır. Her ne kadar bu derslerin adı farklı olsa bile, (örneğin ABD’de karakter eğitimi, İngiltere’de değerler eğitimi, Almanya’da ahlak eğitimi vs), amaç, entelektüel bilginin yanı sıra, evrensel ahlaki değerleri benimsemiş ve özümsemiş kişilik ve karakter sahibi insan yetiştirmektir.

Aslında dini ve ahlaki değerler, İslam medeniyetinin en temel unsurlarıdır. Dolayısıyla İslam kültürünün en önemli unsuru olan bu değerlerimizi yeni yetişen nesillere öğretmek durumundayız. Bunun da etkili bir şekilde verileceği yerler okullarımızdır. Aksi takdirde eğitim seviyesi hangi noktaya ulaşırsa ulaşsın, gerçek anlamda bir gelişme sağlamamız mümkün olmayacaktır.

İşte bu kitabın amacı da budur. Kitapta önce ahlak ve değerler eğitimine duyulan ihtiyaç, din, ahlak ve değer ilişkisi ve öğretim ortamlarındaki ahlak eğitimi yaklaşımları gibi konulara değinilerek, teorik bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Arkasından da İslam kültür medeniyetimizde öne çıkan bazı ahlaki değerlere yer verilmiştir. Bu kitap, Türkiye’de editörlüğünü yaptığım ve pek çok İlahiyat Fakültesinde ders kitabı olarak okutulan, “Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi” adlı kitabın bir özet şeklidir. O kitaptan bazı bölümler tamamen çıkarılmış, bazı bölümler ise özetlenmiştir. Kitap temel olarak iki ana bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk altı bölümü, daha çok ahlak ve değerlerle ilgili teorik kısımları ihtiva ederken, 7-14. bölümler olarak tasarlanmış kısım da 15 temel ahlaki değeri içermektedir.

Ben kitabın yazımında emeği geçen tüm akademisyen arkadaşlarıma teşekkür ederken, hazırladığımız kitabın başta öğrencilerimiz olmak üzere, meslektaşlarımıza ve okuyan herkese yardımcı olmasını temenni ediyorum.

Ayrıca kitap projemizin gerçekleşmesi noktasında maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen ve bize her konuda yardımcı olan üniversitemiz Rektörü sayın Prof. Dr. Sebahattin Balcı’ya şükranlarımı sunarım.

Prof. Dr. Mustafa Köylü

Bişkek - 2019

BÖLÜM 1

AHLAK VE DEĞERLER EĞİTİMİNE DUYULAN İHTİYAÇ

Prof. Dr. Mustafa Köylü*

Modern dünyanın en temel sorunlarından biri de insan yetiştirme sorunudur. Özellikle yirminci asrın ikinci yarısından itibaren geleneksel çocuk yetiştirme anlayışı yerini, daha ziyade tüketim kültürüne dayalı çocuk yetiştirme anlayışına bırakmıştır. Bunun sonucu olarak, eğitim açısından insan hayatının en hayati evresi olan çocukluk ve gençlik dönemi, tüm dünya ülkeleri için kriz olarak nitelendirilmektedir. Günümüzde bu yeni kuşağı tanımlamak için “X nesli”, “Y nesli”, “iddialı nesil”, “milenyumcu nesil” gibi ifadeler kullanılırken, son zamanlarda söz konusu genç kuşak “Ben nesli” olarak adlandırılmaktadır.¹

Amerikalı bir psikolog ve toplum bilimci olan Twenge, “Ben Nesli” adlı kitabında, sözünü ettiği neslin özelliklerini ortaya koymaktadır. Her ne kadar kitap, Amerikan toplumu ve gençliğini ele alıyorsa da aslında, küreselleşmenin de etkisiyle tüm dünya ülkeleri için önem arz etmektedir. Zira küreselleşmenin baş aktörü olan ABD, tüm dünya ülkelerini sadece bilim ve teknoloji alanında değil aynı zamanda değerler açısından da büyük oranda etkilemektedir. Dolayısıyla Twenge’nin Amerika toplumu ve gençliği için çizdiği resim, tüm dünya ülkelerini ilgilendirmektedir.

Jean M. Twenge, kitabında Amerikan toplumuyla ilgili olarak şu değerlendirmelere yer vermektedir:

Bundan 40 yıl önce kadın olsun erkek olsun evlenmek ve çocuk sahibi olmak bir tercih meselesi olarak görülmezdi. Bir kişi 25 yaşına kadar evlenmemişse yahut kendi ırkından ya da dininden başka birisiyle evlenmişse, toplum tarafından tuhaf karşılanırdı. Kişinin ırkı ya da cinsiyeti, kaderini ve davranış biçimini belirlemekteydi.

Ancak modern zamanlarda, toplum tarafından onaylanma ihtiyacı ortadan kayboldu. Onun yerine bireysel düşünce ön plana çıktı. Günümüzde geçerli olan mesaj şu: toplumsal kurallara uymayın, başkalarından onay beklemeksizin neyle mutlu oluyorsanız onu yapın. Bu söylem, modern anne ve babaların da en önemli sözlerinden biridir.

Bağımsızlık ve hoşgörü, modern toplumun vurgu yaptığı diğer önemli kavramlardır. Hoşgörü, sadece din ve ırk konusunda değil, cin-

* KTMÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Bkz. Jean M. Twenge, *Ben Nesli*, (çev. Esra Öztürk), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

16 Ahlak ve Değerler

sel yönelimler, inançlar, duygular ve diğer bütün soyut olgular için geçerlidir.

Başkalarına saygı kavramı yerine 1960'lı yıllarda literatüre “öz saygı” kavramı eklenmiştir. Artık okul programlarında, eğitim ve öğretim başarısı yerine, öz saygıyı oluşturmak, geliştirmek, yüceltmek ve ilerletmek gibi cümleler yer almaktadır. Öz saygı uğruna eğitimde öğrencilerin başarısızlıkları dahi görmezden gelinmektedir. Hatta 2005’de bir İngilizce öğretmeni, “başarısız olmak” fiilini, eğitim dilinden çıkarmayı, bunun yerine, “başarıyı ertelemek” fiilini kullanmayı önermiştir. Yine rekabet, öz saygıyı zedelediği için, çocuklar arasında rekabet duygusunu pekiştiren derecelendirme yapmak ta doğru bir davranış olarak karışlanmamaktadır.

Twenge, Amerikan toplumunun bu genel yapısının ötesinde “Ben Neslinin” özelliklerini de şöyle sıralamaktadır:

Ben neslinin en önemli özelliği, özgürlük ve bireyselliği doğal olarak görmesidir. Ben nesli için otoriteye boyun eğmemek, toplum onayına ihtiyaç duymamak sosyal bir değer olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle onların yaşam felsefeleri; “Başkalarının ne düşündüğü önemli değil, önemli olan benim kendimi algılama biçimim, memnun edilmesi gereken tek kişi kendimim” şeklindedir. Buna bağlı olarak ben nesli, kendine odaklanmakta, kendini mutlu ve memnun etmeyi her şeyin önüne koymaktadır.

Ben nesli, “herkesin özsaygısı olmalıdır” inancını yücelten ilk nesildir. Özsaygıyı besleyen şeyler eğlence, hayal, maddecilik, televizyon ve internet düşkünlüğü ve kendinden memnun olma duygusudur. Bu nedenle ben nesli, kendini iyi hissetmek için hiçbir sınır ve kural tanımadan istediği her şeyi yapmaktadır. Estetik ameliyatlar, dövmele, piercingler vs. Tüm bunlar ben neslinin kendisini fiziksel olarak iyi hissetmeleri için yaptığı başlıca uygulamalardandır.

Ben nesli aşırı bir iyimserlik ruh haline sahip olarak, istediği her şeyi olabileceğine yüreктen inanmaktadır. Birçok çocuk, gelecekte ünlü bir film yıldızı, sporcu ya da çok zengin biri olacağına inanarak büyümektedir. Ben neslini bekleyen son ise; mutlu bir çocukluğun ardından daha az kazanmak için daha çok çalışma gerçeğiyle yüzleşme ve bunun sonucu artan endişe, kaygı ve depresyondur.

Ben neslinin en önemli özelliklerinden biri de narsistik düşünceye sahip olmasıdır. Bu yapıya sahip olan kişiler, kibirli ve kendilerini beğenirler. Dolayısıyla başkalarını anlamaya, fedakarlık ve empati yapmaya çalışmazlar. Ayrıcalıklı ve özel hissettikleri için diğer insanlardan üstün olduklarına inanırlar. Narsizmin temelini, “ben önemli bir insanım” düşüncesi oluşturur. Özel bir insan olduğuna inanan bu kişiler, istedikleri her şeyi yapmak ve ihtiyaçlarını gidermek için diğer insanları

araç olarak görürler. İstediklerini elde edemeyince de öfkeli ve saldırgan olurlar. Bu nedenle narsist insanlar, kendileriyle sıcak ve samimi ilişki kurulamayan, geçimsiz, ailesi ve çevresine sürekli sorun çıkaran kişiler olarak tanımlanırlar.

Ben neslinde sır saklama ve mahremiyet duygusu yoktur. Herkes yaşadığı her şeyi tüm çıplaklığıyla anlatabilmektedir. Yine namus ve iffet, modası geçmiş kavramlar olarak görülmekte ve cinslere özgü her şey ulu orta konuşulabilmektedir. Cinsellik, kişilere karşılıklı sorumluluk yüklemeyen, sadece anlık birliktelik sağlayan “faydalı arkadaş” olarak kabul edilmektedir. Yani ben nesline göre kişi, sahip olduğu bedeni, istediği gibi kullanma hakkına sahiptir.

Ben nesline göre yetişkinlik 30’lu yaşlarda başlamakta ve evlilik yaşı giderek gecikmektedir. Günümüz psikologları bu nesli “büyüyemeyenler”, “ergen yetişkinler”, “anne kuzuları” olarak tanımlamaktadır.

Ben neslinin en önemli özelliklerinden birisi de maddeci bir zihniyete sahip olmalarıdır. Kendilerinin özel olmasına yapılan aşırı vurgu nedeniyle bu nesil, en iyi kıyafetlere, en iyi evlere ve en iyi arabalara sahip olmayı hak olarak görmektedir.

Sonuç olarak bu neslin ortak özellikleri yaygın bir narsizm, bireysellik, içi boş bir iyimserlik, kişisel tatmin, gittikçe artan boyutta kaygı ve depresyondur. Tüm bu özelliklere sahip bir toplumun insanlığa ve dünyaya faturası nedir? Botanikçi ve çevre korumacı Peter Raven, yapmış olduğu çarpıcı araştırmasının sonucunda şu gerçeği dile getirmiştir: “Eğer herkes Amerikalılar gibi yaşasaydı... (dünyamızın) bu tüketim düzeyini sürdürebilmesi için üç Dünya’ya daha ihtiyaç olurdu.”²

Her ne kadar yukarıdaki tespitler Amerika toplumuna ait gibi gözüксе de, dünya üzerinde yaşayan tüm ülke insanların ortak özellikleri olduğu fark edilecektir. Günümüzde doğu ile batı, kuzey ile güney, Batı ülkeleri ile İslam ülkeleri arasında ahlaki yaşam açısından farklılıklar azalmış, benzerlikler çoğalmıştır. Hatta bazı konularda İslam ülkelerindeki ahlaki zaafılar, daha fazla göze çarpmaktadır.

Günümüz gençliği ile ilgili olarak Türkiye’de de geniş kapsamlı bir araştırma yapılmıştır. SEKAM tarafından 2013 yılında “Türkiye’de Gençlik: Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri,” konulu yapılan çalışmada, gençliğin mevcut durumu şu şekilde özetlenmiştir:

- Sigara, alkol, kumar ve uyuşturucu kullanma eğilimindeki artış, bunları meşru görme,

² Seyfi Kenan, “Modern Eğitimin Oluşum Sürecinde Değerler Eğitimi Nasıl Zayıfladı?” *Değerler Eğitimi*, (der. Y. Sinan Zavalı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s. 110.

18 Ahlak ve Değerler

- Fuhuş-eşcinsellik-lezbiyenlik gibi gayri meşru yaşam tarzlarını meşru görme,
- Şiddete eğilim gösterme,
- Bilgisayar ve internet bağımlılığında artış,
- Bireyselleşme-yalnızlaşma ve sanallaşma,
- Davranış bozuklukları, psikolojik olarak gel-git yaşama,
- Parçalanmış kimlik-kişilik, düşünce ve davranışlarının uyuşmaması ve şizofren kimlik,
- Din algısında zedelenme, laikleşme-sekülerleşme
- Toplumsal değerlere yabancılaşma, değer yargılarında zedelenme,
- Kavramsal kargaşa ve zihinsel kirlenme,
- Başkalarına karşı güven kaybı, kendisine karşı güvenme ile güvenmeme arasında gidip gelme,
- Her şeyi bilir psikolojisinde olma,
- Kendisini sorumlu hissetmeyip başkalarını sorumlu tutma, sorumluluk ve yükümlülük duygusu ile alay etme, aksine çevresini kendisine karşı sorumlu sayma,
- Birlikte yaşadıklarını kendine mecbur sayma, kendini kimsese karşı mecbur saymama,
- Her şeye sahip olma hakkını kendisinde görme, köşe dönmece zihniyet, maddiyatçılık eğilimi,
- Sahip olduğu şeylerin kıymetini bilememek ve umursamamak,
- Sınırsız bir tüketici ve kullanıcı özelliği sergilemek, marka tutkusu ve gösteriş,
- Anormal giyim tarzı,
- Aşırı uyuma,
- Erken ergenleşme,
- Günlük ve anlık yaşamak, geleceğe yönelik plan yapmamak,
- Rol modelleri olarak bilim insanlarını, düşünürleri, din adamlarını, siyasetçileri değil, sanatçıları ve sporcuları tercih etmek.³

Görüldüğü gibi Amerika gençliğinin özellikleri ile Türkiye gençliğinin özellikleri hemen hemen aynı durumdadır. Burada şu soru aklı gelmektedir: Başta Amerika olmak üzere tüm ülkelerdeki eğitim oranı ve süresi artarken neden bu tarz sorunlarla karşı karşıya gelinmektedir?

Bu soruya cevap verebilmek için mevcut eğitim sistemine bir göz atmamız gerekmektedir. Bilindiği gibi tarih boyunca eğitim, yetişkinlerin sahip oldukları kültürü genç kuşaklara aktarması ve onları mümkün

³ SEKAM, Türkiye’de Gençlik: Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri, Sekam Yayınları, İstanbul 2013, ss. 5-6.

olduğu kadar bilgilendirmek suretiyle, maddi ve manevi alanda gelişmelerini sağlamak olarak değerlendirilmiştir. Ancak günümüz modern eğitim sistemleri: İnsanoğlunu anlama yerine teknoloji bilgisine, tabiatı bir bütün olarak araştırma yerine, onun sadece bazı bölümlerini incelemeye, canlı varlıklara ihtimam yerine, üretimdeki artışa ve insanlar arasındaki işbirliğini teşvik etme yerine, rekabetin önemine vurgu yapmaktadır.⁴

Günümüz dünyasının çoğu ülkesinde, özellikle de kuzey yarımkürenin endüstrileşmiş ülkelerinde eğitim sistemlerinin temelde iki amacı vardır: Bunlardan birincisi, mevcut sistemi ve ülkeyi diğer sistem ve ülkelerin önüne geçirmek; ikincisi ise, bu sistemin idarecilerini popüler destekle idarede tutmaktır. BettyReardon'a göre bu iki amacın hiçbiri de başarıya ulaşamamıştır. Her ne kadar Batı demokrasisinin düşmanı olarak görülen komünist sistem çökmüşse de, aslında her iki sistem de sınırsız silahlanmaya ayırdıkları para ile kendi kapasitelerini tüketmişler ve dünyanın geri kalan insanların da geleceğini ve kaderini manipüle etmişlerdir. Sonuçakendi halklarının maddi ihtiyaçlarını bile karşılayamama noktasına gelmişlerdir.⁵ Ayrıca, sadece maddi ihtiyaçları karşılama noktasında değil, belki bundan daha da önemlisi, manevi fakirliği de tecrübe ederek, tüm gelir grupları arasında eşi görülmemiş bir dengesizlik, geniş çapta bir boşluk ve anlamsızlık tecrübe etmişlerdir.

Eva Nordland, üç asır önce, günümüzde modern eğitim diye adlandırılan, Newton, Bacon ve Descartes tarafından şekillendirilen eğitimin ilkelerini şu şekilde sıralamaktadır:1) Evren bir takım bloklardan oluşan mekanik bir sistemdir, 2) insan bedeni bir makine gibi işler ve insanı bir bütün olarak anlamaksızın işlem yapılabilir, 3) toplum, varlığını devam ettirebilmek için sürekli bir rekabet halindedir, 4) farklı insan kültürleri tabii düşmandırlar, 5) maddi ilerlemenin sonu yoktur ve bu maddi ilerleme de ancak teknolojik gelişme ve ekonomik büyümeyle sağlanabilir ve 6) insanoğlu tabiatı kontrol etme hakkına sahiptir.⁶

Bu anlayışın bir sonucu olarak aşağı yukarı son üç asırdır eğitim sistemlerinde, pozitivist düşünce hâkimdir. Değerler alanı pozitivist bilginin dışında kabul edildiğinden eğitim sistemleri, öğrencilerin iç dünyalarını besleyen ahlaki ve manevi değerleri dışlamışlardır. Bu nedenle pozitivistizmden beslenen modern eğitim, bize insanların neyi tercih ettiği

⁴ Eva Norland, "New World-New Thinking-New Education," in *Learning Peace: The Promise of Ecological and Cooperative Education*, (ed. Betty Reardon and Eva Nordland), StateUniversity of New York Press, Albany, N.Y. 1994, ss. 9-10.

⁵ Betty Reardon, "Learning Our Way to a Human Future," in *Learning Peace: The Promise of Ecological and Cooperative Education*, (ed. Betty Reardon and Eva Nordland State University of New York Press,), Albany, N.Y. 1994, ss. 22-23.

⁶ Norland, "New World-New Thinking-New Education," s. 6.

ya da neyi doğru bulmaları gerektiği hususunda yol göstermemektedir. Durum böyle olunca da hayatı mümkün kılan ve toplum hayatını devam ettiren adalet, merhamet, sorumluluk, cömertlik, paylaşmak gibi temel ahlaki değerler bu eğitim sistemi içinde yer alamamaktadır.⁷

Sonuçta modern eğitim içerisinde yetişen çocuk ve gençler, geleceklere ilişkin ümitlerini kaybetmiş ve yaşamlarına ilişkin değer duygusunu yitirmişlerdir. Günümüzde halen büyük ölçüde hâkim olan bu modern düşünce sistemi yerine, bazı düşünürler, “birlik” ve “birbirine bağımlılık” ile karakterize edilen yeni bir düşünce şekinden bahsetmektedirler. Norland, bu konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: “Artık biz şunu düşünmeye başladık ki, çocuklarımızın, torunlarımızın ve gezegenimizin geleceğini korumanın tek yolu, eğitim sistemimizi yeniden yapılandırmaktır. Biz *daha iyi* bir eğitimi aramaya başlıyoruz.”⁸

O halde, yeni yetişen nesle sorumluluk ve ihtimam gibi en temel değerleri kazandırmayı hedefleyen bu yeni eğitim sisteminin özellikleri nelerdir? Mevcut eğitim sistemlerine alternatif olarak geliştirilen bu yeni eğitimin özellikleri şunlardır:

Yeniden düşünmek: Valentina Mitina’nın belirttiği gibi, *yeniden düşünme* günümüzde dünya lüğatinin yeni bir terimi olmuştur.⁹ Yirminci asrın son zamanlarında meydana gelen olaylar ve gelişmeler, insanlığı yeniden düşünmeye sevk etmiştir. Yeni bin yılda insanlığın karşılaştığı küresel sorunların özelliği, onların *hemen şimdi* veya yakın bir gelecekte çözüm beklemesidir. Onların çözümündeki her hangi bir gecikme, insan türünün tamamı için olduğu kadar, gezegendeki mevcut varlıklar için de bir felaket ve son olabilir.¹⁰ Dolayısıyla tüm insanlığın karşı karşıya kaldığı bu küresel nitelikli sorunların çözümüne öncelik verilmeli ve çözüm için tüm ülkeler elbirliği içinde çalışmalıdır.

Yeniden düşünmek kavramını siyasi arenaya ilk olarak dâhil eden, eski Sovyet devlet başkanı Mikhail Gorbachev olmuştur. O bir eserinde,¹¹ yeniden düşünmenin özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: 1) Çağdaş dünyanın birbiriyle olan ilişkilerini ve birbirine olan bağımlılığını anlama, 2) savaş ve askeri güç kullanımının reddi; barış ve sosyal

⁷ Kenan, “Modern Eğitimin Oluşum Sürecinde Değerler Eğitimi Nasıl Zayıfladı?” s. 108.

⁸ Norland, “New World-New Thinking-New Education,” s. 10.

⁹ Valentina Mitina, “New Thinking: Its Application for a New Learning,” in *Learning Peace: The Promise of Ecological and Cooperative Education*, (ed. Betty Reardon and Eva Nordland), State University of New York Press, Albany, N.Y. 1994, s. 46.

¹⁰ Mitina, “New Thinking: Its Application for a New Learning,” s. 47.

¹¹ Söz konusu eserin adı *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* (1987), naklen Mitina, “New Thinking: Its Application for a New Learning,” s. 47.

gelişmeyi sağlayacak olan her türlü işbirliğine ve çabaya başvurma, 3) çağdaş dünyanın karmaşık ve ciddi sorunlarının askeri güçlerle değil, siyasi yollarla olabileceği kanaatinin oluşması, 4) evrensel değerlerin tanınması.¹² Bir bakıma Gorbachev, bu ileri görüşleriyle, günümüzde yeni yeni tartışılmaya başlayan değerler eğitiminin de temellerini atmıştır.

Daha fazla eğitim yerine daha verimli eğitim: Şimdiye kadar eğitimciler, insanlar ne kadar çok bilgi sahibi olursa, sorunları çözme konusunda o kadar çok başarılı olabileceklerine inanıyorlardı. Ancak insanlığın sahip olduğu bu bilgi birikimi, insanların sorunlarını çözmeye yetmediği gibi, daha büyük sorunların ortaya çıkmasına neden oldu. Alınan bilgilerin çok azı, kişinin kendisini anlamasına ve çevresiyle uyum içinde yaşamasına sevk edecek bir özelliğe sahiptir. Oysa artık bir bütün olarak insan, toplum, ülke ve tabiat hakkında bilgi sahibi olan insanlara ihtiyaç vardır.

Yaşam için öğrenme: Eğitimin amacı, sadece belli akademik disiplinlerde ilerlemek değildir. Elde edilen bilgiler, kişinin kendisi, toplumu ve tüm insanlık için faydalı olduğu sürece bir öneme sahiptir. Aslında her bir konu, kişinin ait olduğu toplumda kendisini, toplumu ve tabiatı anlaması ve geliştirmesi konusunda bir araç olmalıdır. Örneğin bir bıçak, onun nasıl kullanılması gerektiğini bilmeyen bir çocuk için tehlikeli bir aletken, onu kullanabilen kişi için yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Bunun gibi, bilgi alan kişi onu uygulamak ve sahip olduğu bilgi konusunda sorumlu olmak zorundadır. Eğitim, insanlara sorumluluk ve insani değerler bilincini kazandıramadığı sürece, insanlığa hizmet etmeyeceği gibi, daha yıkıcı sonuçlar doğurabilecektir.

Bilinçlilik: Bilinçlilik bir bakıma, yeni eğitim modelinin esas temelini oluşturmaktadır. Eğitimciler, bu yeni eğitim sisteminin temel amacının, yüksek seviyede bir bilinçlilik derecesini geliştirmek olduğunu ileri sürmektedirler. Yüksek bilinç seviyesine sahip olan bireylerin özellikleri ise şunlardır: Kişilerin kendilerini farklı özelliklere sahip bireyler olarak tanımak, kendilerini toplumun birer üyesi olarak kabul etmek, tabiat, toplum ve birey arasındaki karşılıklı bağımlılığı anlamaya çalışan kişiler olmaktır.¹³

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, belki insanlık bir bütün olarak dünya tarihinde ilk kez bu kadar geniş, yaygın ve üst düzeyde bir eğitim imkânına sahip olmuştur. Ancak, bu eğitim şeklinin doğurduğu medeniyetin meyveleri, barış, sosyal adalet, mutluluk, eşitlik gibi insani de-

¹² Mitina, "New Thinking: Its Application for a New Learning," s. 47.

¹³ Galina Kovalyova, "Peace Education, Social Responsibility, and Cooperation," in *Learning Peace: The Promise of Ecological and Cooperative Education*, (ed. Betty Reardon and Eva Nordland), State University of New York Press, Albany, N.Y. 1994, s. 170.

22 Ahlak ve Değerler

ğerler değil; açlık, yoksulluk, sömürü, şiddet, yalnızlık, nefret ve sosyo ekonomik adaletsizlik gibi pek çok insanlık dışı değerlerdir.

Modern insanın insan doğasına ilişkin görüşü de, “insan insanın kurdu” anlayışıdır.¹⁴ Böyle bir anlayışın sonucu olarak Herbert Spencer (1820-1903) şu görüşleri bile savunabilmiştir: Yoksullar yeteneksiz, zayıf, basiretsiz ve tembeldir, dolayısıyla hayatta kalma mücadelesinde yenik düşmeye mahkûmdurlar. Bu doğanın yasasıydı. Devlet müdahalesi her zaman zararlıydı ve doğa yasalarıyla oynanması anlamına geliyordu.¹⁵

Pozitivist Batı medeniyetinin evrene karşı tutumu, sömürü ve tüketim odaklıdır. Batı medeniyetinden beslenen modern insan da, sahip olma dürtüsü ile dünyayı kendisine ait olan bir yer olarak görmektedir. Bunun sonucunda da dünyayı kendi çıkarları doğrultusunda sömürebildiği kadar tüketmeye çalışmaktadır. Elbette böyle bir anlayışın sonucu oluşturulan yenedünya düzeni değil, aksine tam bir yenedünya düzensizliğidir. Zira bugün çoğunluğu çocuk ve kadınlardan olmak üzere milyonlarca insanın açlıktan öldüğü, yarım milyara yakın insanın kötü beslendiği ve dünya nüfusunun yarıya yakınının tatmin edici sağlık hizmetlerine kavuşamadığı vakıadır.

Dünyada mevcut durum bize, insanların tekrar kendi fitri durumlarına dönmeleri gerektiğini hatırlatmaktadır. Bu noktada Müslüman düşünür ve eğitimcilerin büyük sorumlulukları vardır. Dolayısıyla eğitimciler, eğitimin amacını, içeriğini, metot ve yöntemini ilahi dinlerin öğretilerinden bîhaber olan batılı filozof, psikolog ve eğitimcilerde aramak yerine, yeniden İslamî öğretilerin ilke ve prensiplerinde aramak durumundadır. Bu bağlamda geçmiş İslam medeniyetinin günümüz batı medeniyetine çok şey kazandıracağı söylenebilir.

Temelini Kuran ve hadisten alan İslam medeniyetinin, dört temel özelliği vardır. 1) Hakkı üstün tutması, 2) İnsanların eşitliği: İslam medeniyetinde üstün ırk, burjuva, aristokratlık ve ruhbanlık sınıfı gibi her hangi bir ayırım yoktur, 3) Marufun egemenliği: Evrensel doğruların egemenliğidir. Adalet, özgürlük, emaneti ehline vermek gibi, 4) Her şey insan içindir anlayışı.¹⁶

Görüldüğü gibi ideal anlamda eşitlik, adalet, iyilik, güzellik, kısaca insanı insan yapan tüm değerlere vurgu yapan İslam medeniyetinin, insanlığın geleceği için çok önemli olduğu aşikârdır. Buna rağmen ne yazık ki bugün İslam ülkeleri olarak adlandırılan ülkelerdeki eğitim sis-

¹⁴ Fatmagül Berktaş, “Liberalizm: Tek Bir Pozisyona İndirgemesi Olanaksız Bir İdeoloji,” *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (der. H. Birsan Örs), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 7. Baskı, İstanbul 2014, s. 93.

¹⁵ Berktaş, “Liberalizm: Tek Bir Pozisyona İndirgemesi Olanaksız Bir İdeoloji,” s. 85.

¹⁶ Numan Kurtulmuş, “Küresel Medeniyet Krizi ve Türkiye,” *Medeniyet Tasavvuru*, sayı. 1, Ekim 2014, ss. 15-19.

temleri, bugünün insanının sorununu çözecek nitelikte değildir. Bunun da en önemli nedeni, kendilerine özgü bir eğitim sistemlerinin olmayışıdır.

Son tahlilde, günümüzde sadece ekonomik ve bilimsel gelişmelerin, insan sorunlarını çözemeyeceği küresel ölçekte anlaşılmış durumdadır. Bu nedenle her ülke kendi tarihi, sosyal ve kültürel şartlarına uygun olarak bir değer eğitiminden bahsetmekte ve okul programlarına ders olarak koymaktadır. Her ne kadar bu derslerin adı farklı olsa bile, (örneğin ABD’de karakter eğitimi, İngiltere’de değerler eğitimi, Almanya’da ahlak eğitimi vs), amaç, entelektüel bilginin yanı sıra, evrensel ahlaki değerleri benimsemiş ve özümsemiş kişilik ve karakter sahibi insan yetiştirmektir.

Diğer taraftan değerler eğitimi, yalnızca örgün eğitimin ilgilenmesi gereken bir konu değildir. Değerler eğitimi, aileden başlayıp okulla devam eden, kısacası tüm toplumu ve toplumsal kurumları ilgilendiren geniş çaplı bir alana sahiptir. Zaten değerler eğitimi konusunda bir gelişme ve ilerlemenin sağlanabilmesi, ancak böyle bir anlayış ile mümkün olabilir.

Kaynakça

- Berktaş, Fatmagül. “Liberalizm: Tek Bir Pozisyona İndirgemesi Olanaksız Bir İdeoloji,” 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, (der. H. Birsen Örs), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 7. Baskı, İstanbul, 2014.
- Kenan, Seyfi. “Modern Eğitimin Oluşum Sürecinde Değerler Eğitimi Nasıl Zayıfladı?” *Değerler Eğitimi*, (der. Y. Sinan Zavalı), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Kovalyova, Galina. “Peace Education, Social Responsibility, and Cooperation,” in *Learning Peace: The Promise of Ecological and Cooperative Education*, (ed. Betty Reardon and Eva Nordland), State University of New York Press, Albany, N.Y. 1994.
- Kurtulmuş, Numan. “Küresel Medeniyet Krizi ve Türkiye,” *Medeniyet Tasavvuru*, sayı. 1, Ekim 2014, ss. 15-19.
- Mitina, Valentina. “New Thinking: Its Application for a New Learning,” in *Learning Peace: The Promise of Ecological and Cooperative Education*, (ed. Betty Reardon and Eva Nordland), State University of New York Press, Albany, N.Y. 1994.
- Norland, Eva. “New World-New Thinking-New Education,” in *Learning Peace: The Promise of Ecological and Cooperative Education*, (ed. Betty Reardon and Eva Nordland), State University of New York Press, Albany, N.Y., 1994.
- Reardon, Betty. “Learning Our Way to a Human Future,” in *Learning Peace: The Promise of Ecological and Cooperative Education*, (ed. Betty Reardon

24 Ahlak ve Değerler

and Eva Nordland State University of New York Press), Albany, N.Y. 1994.

Sekam, *Türkiye’de Gençlik: Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri*, Sekam Yayınları, İstanbul, 2013.

Twenge, Jean M. *Ben Nesli*, (çev. Esra Öztürk), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009.

BÖLÜM 2

DİN, AHLAK VE DEĞER

Doç. Dr. Hasan Dam*

Giriş

İnsan, sahip olduğu özellikler ve kabiliyetlerle Allah'ın yarattığı en mükemmel bir varlıktır. Bazı açılardan diğer canlılara benzerlikler gösterse de, insanı diğer varlıklardan ayıran pek çok nitelikleri vardır. İnsanı diğer canlılardan ayıran en temel özelliği ise, akıl ve irade sahibi oluşudur. İnsan, akıllı ve iradesi sayesinde düşünme, muhakeme etme, karar verme süreçlerini kullanarak medeniyetler kurar. Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler yine onun akıllı bir varlık oluşunun tezahürüdür. Ancak insanı diğer canlılardan farklı yapan asıl niteliği, onun bir inanç, ahlak ve değerler sistemine sahip olmasıdır.

Tarihin her döneminde insanların bütün tutum ve davranışlarını yönlendiren bir takım değerlere sahip olduğu görülür.¹ İnsanı değerli kılan işte bu değerlerdir. İnsan, kendine özgü olan bu yönünü geliştirebildiği ölçüde mükemmel insan olabilir.

Bu bölümde, insan yaşamına yön veren, onu diğer canlılardan ayıran ve gerçek anlamda insan yapan din, ahlak ve değer kavramları ile bunların birbirleriyle olan ilişkileri ele alınacaktır.

Din, ahlak ve değer birbiriyle iç içe geçmiş kavramlardır. Bu kavramları birbirinden bağımsız düşünmek imkânsızdır. Din, ahlak ve değer ilişkisini daha iyi anlayabilmek için öncelikle bu kavramları kısaca açıklamak gerekmektedir.

1. Din

Yeryüzünde pek çok din ve din anlayışı mevcuttur. Bu nedenle herkesin üzerinde mutabık kalacağı bir din tanımlı yapmak oldukça zordur. Bununla birlikte Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinler dikate alındığında din şöyle tarif edilebilir: “Ferdî ve toplumsal yanı bulunan, fikir ve uygulama açısından sistemleşmiş, insanlara bir yaşam tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan kurumdur. O bir değer koyma, değer biçme ve yaşama tarzıdır. Kutsal bir Yaratıcıya isteyerek bağlanma, teslim olma, O'nun iradesine tabi olmadır.”² Bu

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Enver Uysal, “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler-İslami Erdemler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sayı:1, 2003, s. 54.

² Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Karınca Matbaacılık, İzmir 1987, s. 5.

tanımdan hareketle, dinin dört temel hususu içerdiği söylenebilir. Birincisi, inanç esasları, ikincisi ahlak ve ibadet esasları, üçüncüsü akıl üstü bir kaynağa dayanmak, dördüncüsü ise inananlar topluluğuna sahip olmaktır.³ İslam bilginleri ise dini; “akıl sahibi insanları kendi tercihleriyle bizzat hayırlı olan şeye götüren ilahi bir kanundur” şeklinde tanımlamışlardır.⁴

Kısaca din; iyiyi ve kötüyü açıklayarak insanları kendi istek ve iradeleriyle iyiliğe yönelten, onların dünya ve ahirette mutlu olmalarını amaçlayan bir inanç, ibadet, ahlak ve değerler sistemidir.

1.1. Dinin İşlevleri

Dinin tanımı ve temel konularından sonra üzerinde durulması gereken en önemli konu, dinin işlevinin tarihsel ve güncel boyutlarıdır. Din, insanın doğasından gelen asli ve fitri bir ihtiyaca karşılık gelen bir işleve sahiptir. Yaran bu işlevleri dört boyutta ele almaktadır.⁵ Bunlar özetle şöyledir:

Evreni anlama: İnsanın varoluşsal anlama ihtiyacının başında, kendisinin ve özellikle de bir parçası olduğu evrenin kaynağının ve amacının ne olduğunu anlama ihtiyacı gelir. Evren ve içindeki bizler, nereden geldik, nereye gidiyoruz? Neden varız? İnsan zihnini meşgul eden bu sorulara yanıt olarak öne sürülen çeşitli anlayışlardan hangisi gerçeğe daha yakındır? Huzurlu bir hayat, sağlıklı bir evren anlayışı ya da dünya görüşü sahibi olmakla yakından ilişkilidir. Bu nedenle, evrenin ve içindeki insanın nereden geldiğini anlama ihtiyacını tatmin edici bir karşılık bulunmalıdır. İşte din, bu ihtiyaca cevap vermektedir.

Dinin, evreni anlama ile ilgili varoluşsal soruya getirdiği cevap oldukça sadedir. Evren, Allah'ın yarattığı bir varlıktır. Yani bu fiziksel evren, varlığının kaynağını ve devamını, tek bir hikmet ve kudret sahibi yaratıcıya borçludur. Evren, Allah'ın koyduğu genel yasalar ve sınırlar çerçevesinde varlığını sürdürmektedir.

Hayatı anlamlandırma: İnsanın en önemli varoluşsal ihtiyaçlarından birisi de hayatın anlamının ne olduğunu keşfetme ihtiyacıdır. İnsan sürekli olarak yaşadığı bu hayatın amacını ve değerini sorgular. Dinin insanın bu sorgulamasına yönelik olarak sunduğu cevap, tamamen olumludur. Dine göre hayat, son derece anlamlı ve her anı yaşanmaya değerdir. Dinin ahiret inancı, hayatın anlamı konusunda iki önemli unsur ortaya koyar. Bunlardan birincisi, ‘hayatın devamı’ ikincisi ise ‘hayatın hesabı’ hususudur. Hayat, sadece bu dünya ile sınırlı olmadığı ve ölümden sonra da devam edeceği için değerlidir. Yani bu dünyada insa-

³ Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yay, İstanbul 2010, s. 13.

⁴ Komisyon, *İlmihal*, DİB Yayınları, Ankara 2006, c. I, s. 1.

⁵ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, ss. 14-28.

nın yaşarken edindiği değerler, ürettiği fikirler, insanlığa kazandırdığı her şey ölümle yok olmayacak, yani boşa gitmeyecektir. Hayatı anlamlı kılan asıl önemli kısım ise, yaşanan herşeyin hesabının verilecek olmasıdır. Nitekim Kur'an'ın ifadesiyle: *“Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.”*⁶ Bu inanç, insanın yapıp ettiği her eylemin bir karşılığı olduğu için, bir amaca matuf olarak yaşaması gereğine dikkat çeker. Dolayısıyla din, hayatı çok değerli görmekte ve insana bu konuda farkındalık telkin etmektedir.

Bencillikten arınma ve ahlak bilinci: İnsanın, tatmin olmak istediği ihtiyaçlarından birisi de, kendisine açık olan iyilik ve kötülük seçenekleri karşısında seçim yapmasıdır. Nitekim insan hem iyi hem de kötü özelliklere meyilli olarak dünyaya gelir. Kur'an'da bu durum şöyle dile getirilir: *“Kişiye ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki, kendini artan saadete ermiştir. Kendini fenalıklara gömen kimse de ziyana uğramıştır.”*⁷

İnsan, iyi yönde tercih kullanırken, Allah'ın kendisine verdiği aklı ve vicdanı ona rehberlik edecektir. Ancak onların da geliştirilmeye ve güçlendirilmeye ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaca cevap veren de dini ahlaktır. Zira din, ahlakı, varlığının temel sebeplerinin başında sayacak kadar önemsemektedir. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.)'in *“Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim”*⁸ sözü bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Din, insana sadece kötü eğilimlerinden arınmanın ve iyi yönlerini geliştirmeye çalışmanın gerekliliğini belirtmekle kalmaz. Her seviyede insanın anlayacağı tarzda bunun yollarını da göstererek, kalıcı davranışlar haline gelmesini ve yaygınlaşmasını sağlamaya çalışır. Kısaca, insanlığın arınma ihtiyacını zaman ve mekân itibarıyla en kapsamlı bir biçimde karşılayacak olan dini ahlaktır.

Toplumsal adalet ve ameli yükümlülükler: Din, gerek bireysel hayatın ve gerekse toplumsal hayatın birçok ihtiyacını karşılamaktadır. Örneğin, İmam Maturidi, insanın psikolojik yönüne vurgu yaparak, insanlarda fitri olarak bulunan 'boyun eğme', 'itaat etme', 'teslim olma', 'inanma ve bağlanma' gibi duygulara, dinin karşılık verdiğini belirtir. İbn Sina ise, sosyolojik boyutuyla, dinin toplumsal düzen ve adaletin tesisindeki vazgeçilmez rolüne dikkat çekmektedir.⁹ Nitekim Kur'an da, adaleti, çok açık ve kesin bir şekilde vurgulamaktadır.¹⁰

⁶ Zilzal (99); 7-8.

⁷ Şems (91); 7-10.

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. II, s. 381.

⁹ Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 2013, s. 207.

¹⁰ Nisa (4); 135.

Görüldüğü gibi din, insanın doğuştan getirdiği fitri ihtiyaçlarına tatmin edici cevaplar sunduğu gibi, toplum içinde yaşarken karşılaştığı pek çok sorunu çözüme kavuşturma işlevine de sahiptir. Bu özelliğiyle o, bireysel ve toplumsal hayatın en önemli kurumlarından birisidir.

2. Ahlak

Arapça ‘hulk’ kelimesinin çoğulu olan ahlak; huy, din, tabiat, alışkanlık, seciye gibi anlamlara gelmektedir. Sözlükte ise, “bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları” olarak tanımlanmaktadır.¹¹ Ahlak, insanda alışkanlık haline gelmiş davranışlar bütünüdür. Arada sırada yapılan iyi davranışlar bir insanın iyi ahlaklı, aynı şekilde ara sıra yapılan kötü davranışlar da o insanın kötü ahlaklı olduğunu göstermez. Ahlaki davranışın zorlama olmaksızın, kendiliğinden olması gerekir. Zorla yaptırılan bir davranışın iyi ya da kötü şeklinde değerlendirilmesi uygun değildir.

Ahlak denildiğinde akla gelen şey, sadece insan davranışlarıdır. Ahlak, insanlar arasındaki münasebetleri düzenleyen bir kaideler sistemidir.¹² Ahlak kuralları, insanların toplum içerisindeki tutumlarını, davranışlarını ve ilişkilerini düzenler. İnsan davranışlarının olumlu ya da olumsuz olduğu, ahlaki ölçütlere göre değerlendirilir. Ahlak olmadan toplum hayatı olmaz. İnsanlar bir arada yaşayamazlar. Her toplumda iyi-kötü, doğru-yanlış gibi davranış kuralları vardır. Ancak neyin iyi neyin kötü, neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda bireyden bireye, toplumdan topluma farklılıklar vardır. Bununla birlikte toplumsal düzeni sağlayan, birarada yaşamayı güvenli ve mümkün kılan evrensel ahlaki kurallar da mevcuttur.

Ahlakın amacı, iyiyi kötünden, doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırt etmektir. İyiyi, doğruyu, güzeli keşfeden insan, bu değerlere yönelerek kendisini olgunlaştırır. Böylelikle kişi, hem kendisiyle hem de içinde yaşadığı toplumla barışık ve uyum içinde yaşar.

¹¹ http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.55d3a75e816298.85207856

¹² Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 16.

3. Değer

Değişik bilim dallarının kapsamına giren değer kavramı, sosyologlar, psikologlar, felsefeciler ve eğitimcilerin üzerinde ısrarla durduğu bir kavramdır. Her disiplin kendi açısından değeri tanımlarken, aslında değer farklı bir yönüne dikkat çekmişlerdir.

Sözlükte değer; “bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet, paha, üstün nitelik”¹³ olarak tanımlanır. Değerler, duygu düşünce ve davranışlarımıza anlam veren ve onları şekillendiren ölçütler, inançlar ve kurallardır.

Geleneksel felsefi anlayışa göre değerler, varlıkta mevcut olan ve ona bitişik bulunan özelliklerdir. İnsana düşen, varlığa yeni bir değer eklemek değil, zaten onda var olan bu değeri fark etmektir.¹⁴

Güngör’e göre değer, bir şeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğu hakkındaki inançtır. Ona göre psikoloji, değer problemini felsefeden farklı bir şekilde ele alır. Psikolojide değer önemi, onun insan davranışlarının yol göstericisi olarak oynadığı roldedir.¹⁵ Zira değerler, nelerin ve hangi davranışların iyi, güzel, doğru ve ahlaki olduğuna, neyin daha az, neyin daha fazla zahmete değer olduğuna karar vermemize ve o yönde davranışta bulunmaya yöneltten ilke ve standartları belirler.¹⁶

Değerlerin bireysel yönünden ziyade, toplumsal yönü daha ön plandadır. Değerler, bir toplumun kendi devamını sağlaması ve sürdürmesi bakımından önemlidir. Ayrıca değerler, toplumda doğru olan davranışlara yönlendiren, yanlış kabul edilen davranışları da engelleyen bir yapıya sahiptir. Bir takım değerlere sahip olan bireylerden oluşan toplumlarda doğru davranışlar yerleşir ve yanlış olanlar kontrol edilir. Değerler, toplumda yaşayan bireylerin kabulüyle oluşan bir özelliğe sahiptir. Birey doğduğu ve büyüdüğü toplumun değerlerini öğrenerek ve bu değerlere uyarak hayatını devam ettirir. Değerler insanların nasıl hareket edeceğini, birbirleriyle olan ilişkilerini, nasıl siyaset üreteceklerini belirleyen bir özelliğe de sahiptir.¹⁷

¹³ <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

¹⁴ Hayati Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, TimaşYay., İstanbul 2011, s. 193.

¹⁵ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, Ankara 1998, ss. 27-28.

¹⁶ Bkz. Hökelekli, *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, s. 285.

¹⁷ Ejder Okumuş, “Toplum ve Ahlak Eğitimi”, *Eğitime Bakış*, sayı: 18, 2010, s. 28.

4. Din ve Ahlak

İnanma duygusu insanda fitridir ve kutsal bir varlığa inanma insan için bir ihtiyaçtır. Bu sebeple tarihin her döneminde din gerçeği ile karşılaşılmalıdır. İnsanın bulunduğu her yerde, doğru veya yanlış birtakım dini uygulamaların olduğu görülmüştür. Benzer şekilde, insanlık tarihinde en eski olgulardan biri de ahlaktır. Zira insanlar ve toplumlar için ahlak vazgeçilmez bir sistemdir. Suyun bulunduğu yerde nasıl hayat varsa, insanın bulunduğu yerde de ahlak vardır.¹⁸ Yani insan için ahlakın varlığı bir anlamda tabiat kanunudur.

Din ve ahlak ilişkisine farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, genel olarak din ve ahlak tarih boyunca her zaman birbiriyle ilişkili olmuştur. Özellikle dinden ahlaka doğru olmak üzere birbirlerine katkıda bulunmuşlar, birbirlerini desteklemiş ve tamamlamışlardır. Dinler, ahlakı geniş halk kitlelerine yaymışlardır.

Ahlaki değerler, manevi değerlerin en önemlilerinden biridir. Dinler de büyük oranda ahlak sistemidirler ve manevi sistemlerin en ilerisinde yer alırlar. İnsan topluluklarında dinlerin etkisinin büyük olmasının sebebi, dinlerin ahlak hayatını düzenlemesidir.¹⁹

Din ve ahlak, amaç birlikteliğine sahiptir. Zira her ikisi de insanların mutlu ve huzurlu yaşamasını sağlamak gayesindedirler. Dinin bütün kurallarının ahlaki bir yönü de bulunmaktadır. Bu yüzden dine inanan her insan, aynı zamanda ahlaki prensiplere de uymak zorundadır. Nitekim İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in "Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim"²⁰ sözü, vahya dayalı dinlerin asıl gayesini açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber, Müslümanlarda ahlaka dayalı bir iman ve dindarlık oluşturma çabasında olmuştur. O, hiçbir zaman iman ile ahlakı ayrı tutmadığı gibi, ahlakı imanın öncülü kılmıştır. Aşağıdaki hadisler Hz. Peygamberin inanç ve ahlak ilişkisini ortaya koymaktadır:

"Mü'minlerin iman bakımından en mükemmel olanı, ahlakı en güzel olanıdır."²¹

"Hayâ imandandır"²²

"Komşusu açken tok yatan bizden değildir"²³

¹⁸ Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s. 20.

¹⁹ Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, ss. 18-19.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned* 2/381.

²¹ Tirmizi, *İman* 6.

²² Buhari, *İman* 16.

²³ Buhari, *Edep* 12.

“Nefsimi elinde tutan Allah’a yemin ederim ki, bir kişi kendisi için istediğini, Müslüman kardeşi için de istemedikçe gerçek anlamda iman etmiş olmaz”²⁴

Tüm peygamberler, getirdikleri dini emirleri ve ahlak kurallarını bizzat kendileri yaşayarak topluma örnek olmuşlardır. İslam dininin tebliğcisi ve temsilcisi olan Hz. Peygamber de yaşantısıyla Kur’an ahlakını insanlara göstermiştir. Öyleki Allah Kur’anda, “Muhakkak ki sen, yüce bir ahlak sahibisin”²⁵ sözleriyle onun seçkin ahlakını övmüştür. Bu ayette geçen “hulk” kelimesini birçok müfessir, “din ve İslam” olarak anlamıştır. Yani onlar da ahlakı dinden ayrı görmemişlerdir.²⁶ Zaten Kur’anın pek çok yerinde, “iman” ile imanın eyleme dönmüş hali olan “Salih amel”in birlikte zikredilmesi, konunun bu yönde anlaşılması açısından önemlidir.

Tarih boyunca din ve ahlak arasında hep olumlu bir ilişki varolmuştur. Ahlakın en büyük koruyucusu ve destekçisi din olmuştur. Din ahlaka, dindarlık ise ahlaklı olmaya katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda dine önem verildiği dönemlerde ahlak ve güzel davranışlar gelişmiş, ülkeler ilerlemiştir. Dini yaşantının zayıfladığı dönemlerde ise insanlar arasında kötülükler, haksızlıklar, adaletsizlikler ve zulümler yaygınlaşmıştır.

Teorik olarak din ile ahlak arasındaki bu çok yakın, hatta zorunlu ilişkiye rağmen, pratikte dindarlık ve ahlaklılık arasında böyle bir zorunluluk gözükmemektedir. Yani dışardan bakıldığında dindar bir hayat yaşayan insanlar arasında azımsanmayacak kadar ahlaki zaafiyeti olanlar bulunmaktadır. Bunun tersi olarak, dindar olmadığı hatta inançsız olduğunu iddia ettiği halde ahlaklı yaşayan insanlar da mevcuttur. Söz konusu dindar insanlarda dini yükümlülükler bir alışkanlık haline gelmiştir. Öyleki bu kişiler ahlaki zaafılarından rahatsızlık bile duymadan yaşamaya devam edebilmektedirler. Ne var ki böyle insanlara hakiki manada “dindar” demek mümkün değildir. Dindar olan kimse eğer davranışlarında ahlaklı değilse ya sahtekârdır, ya da batıl bir inanca sahiptir. Zira dindarlık, özü itibarıyla ahlaklı olarak yaşamayı gerektirir.²⁷

Sonuç olarak ahlak, imanın merkezini oluşturduğu için, gerçek manada dindar insan, ahlaki yaşantısını dindarlığının ortasına yerleştirir. Böylelikle o, inanç, ibadet, insan ilişkileri ve değer yargılarının ayrılmaz bir bütün olduğunu bilerek ve bunu içselleştirerek yaşar.

²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/113.

²⁵ Kalem (68); 4.

²⁶ Hüsameddin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Sebat Ofset, Konya 1996, s. 81.

²⁷ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, s. 220.

5. Din ve Değer

İnsanın nasıl bir tutum ve davranış sergileyeceğini belirleyen değerler, bir değerler sistemi meydana getirirler.²⁸ Bu değerler sisteminin arka planında da bir inanç sistemi vardır. Bu noktada her ne kadar farklı inanç sistemleri gündeme getirilebilirse de, değerlerin en önemli kaynağı dindir. Dolayısıyla din ve değerler birbiriyle ilişkili kavramlardır.

İnsana yönelik işlevleri dikkate alındığında din, bir ahlak ve değerler sistemi olarak değerlendirilebilir. Değer, bireyin duygu, düşünce, tutum ve davranışlarına yön veren bir ölçüttür. Toplumsal uyumun ve bütünlüğün ayrılmaz bir unsurudur. Hayatın anlaşılıp yorumlanmasına ve davranışların şekillenmesine rehberlik eden ilkelerdir.²⁹ Din de insanın tutum ve davranışlarını yönlendiren, toplumsal hayatı düzenleyen bir kurumdur. Bu açıdan insani değerleri dini ya da dini olmayan diye ayırmak doğru değildir. Çünkü din, insanın tüm yaşamına karışmıştır ve insanın bütün yapıp ettikleri bu düşünce ekseninde dini bir değer taşır.³⁰

6. Ahlak ve Değer

Değerler ve ahlak birbiriyle yakın ilişkili iki kavramdır. Ahlak, değerler dünyasının önemli bir parçasıdır. İnsan ilişkilerinde “iyi” ve “kötü” başta olmak üzere, her türlü ahlaki hükümler, aynı zamanda bir değer yargısı ifade etmektedirler.³¹

Ahlak, değer ve din bileşkesinde yer alan bir olgudur. Antikçağ felsefesinden itibaren kullanılagelen “etik” kavramı, iki temel kavramı kapsamaktaydı. Bunlar değer ve davranış yani bir başka deyişle ahlak-tır. Ahlak ne salt bir değerdir ne de salt bir eylemdir. Bazı düşünürler bu özelliğini dikkate alarak ahlakı, “değer giydirilmiş eylem” olarak tanımlamaktadırlar.³²

İnsanın yapısı gereği ortak ihtiyaç, istek ve hedefleri bulunmaktadır. İnsanlar bu istek ve ihtiyaçlarını uygun şekilde karşılamak için,

²⁸ Ali Ulvi Mehmedoğlu, “Gençlik, Değerler ve Din”, *Küreselleşme Ahlak ve Değerler*, (ed.Yurdağül Mehmedoğlu ve Ali Ulvi Mehmedoğlu), Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 252.

²⁹ Hasan Dam, *İzcilik, Din ve Değerler Eğitimi*, Üniversite Yay., Samsun 2014, s. 46.

³⁰ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996, s. 118.

³¹ Nazmi Avcı, *Toplumsal Değerler ve Gençlik*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007, s. 60.

³² Mustafa Aydın, “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış*, 2011, sayı: 19, s. 44.

birbirleriyle işbirliği içinde olmaları gereklidir. İşte bu işbirliğini yürütebilmek için de belli ahlaki ilkelere uymaları gerekmektedir.

İnsan akli melekelerinin yanında duygusal yönü de bulunan bir varlıktır. Sevgi, nefret ve seçme gibi duygularla insan, başka hiçbir canlıda olmayan bir değer duygusuna sahip olur. Ahlaki değerlere yönelik bu duygusal yatkınlık sayesinde insan, kendisine manevi bir yaşam kurar.³³ Ahlaklı olma dürtüsünü meydana getiren şey de işte insandaki değeri taşıma, değeri isteme ve gerçekleştirme çabasıdır.

Sonuç

Allah'ın kâinatta yarattığı varlık türleri arasında en üstünü ve en şerefliyi insandır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran akıl, düşünme ve irade gibi pek çok nitelikleri vardır. Ancak insana gerçek değerini kazandıran, doğru bir inanç ile ahlak ve değerler sistemine sahip olmasıdır. Bu bakımdan insan, din, ahlak ve değer kavramları, birbirine bağlı olan kavramlar olarak karşımıza çıkar.

Din, insanın, hem Allah ile hem de diğer insanlar ve varlıklarla ilişkilerini düzenleyen, hayatına yön veren ve onlarla ilgili davranışlarına esas olacak kurallar bütününe verilen addır. İnanma duygusu insanın ayrılmaz bir parçasıdır ve kutsal bir varlığa inanmak insanda bir ihtiyaçtır. İnsan ruhunun gereksinimlerini karşılayacak olan en önemli gıda ise doğru inançtır.

Değerler ve ahlak, birbiriyle yakın ilgi ve ilişki içinde olan iki kavramdır. Her ikisi de insan davranışlarıyla ilgilidir. Değerler ve ahlak, insan davranışlarına yön veren düzenleyicilerdir. Ahlak, bir yönüyle değerler dünyasının önemli bir parçası olarak, birey ve toplum hayatında önemli bir yer ve işleve sahiptir. İnsan ilişkilerinde “iyi” ve “kötü” başta olmak üzere, hemen her türlü ahlaki hükümler, aynı zamanda birer değer yargısı olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Bireysel ve toplumsal hayata yön veren ve onun vazgeçilmez bir unsuru olan din, hem kendisi önemli bir değer, hem de değerlerin ve ahlakın en önemli kaynağı olarak kabul edilmektedir.

Din, hem ahlakı hem de değerleri kapsamaktadır. Nitekim dinin bütün kurallarının aynı zamanda ahlaki bir boyutu da vardır ve her dinde ahlaklı olmak ve dinin gösterdiği temel değerler çerçevesinde hareket etmek durumundadır. Ahlak, dinin bütünü değil, fakat sabit ve değişmeyen özüdür. Allah, insanlara ahlaki değerleri öğretmek ve bu yönde davranmalarını sağlamak üzere peygamberler ve kitaplarla onlara rehberlik etmiştir.

³³ Ahmet Cevizci, *Etîğe Giriş*, Paradigma Yay., İstanbul 2002, s. 3.

34 Ahlak ve Değerler

Sonuç olarak, dinin en temel amacı, insanlara dünya ve ahiret mutluluğunu kazandırmaktır. Bunun için de din, öncelikle insanın yaşaması gereken ahlaki ilkeleri ve değerleri belirler. Din, ahlaki değerleri davranışa dönüştürmede teşvik edici bir güçtür. Din, ahlaki değerlerin bilgisini veren bir bilgi kaynağıdır. Kısaca din, ahlaki değerlerin kaynağıdır.

Kaynakça

- Avcı, Nazmi. *Toplumsal Değerler ve Gençlik*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*, Karınca Matbaacılık, İzmir, 1987.
- Aydın, Mustafa. “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış*, sayı:19, 2011, ss. 39-45.
- Cevizci, Ahmet. *Etîğe Giriş*, Paradigma Yay., İstanbul, 2002.
- Dam, Hasan. *İzcilik, Din ve Değerler Eğitimi*, Üniversite Yay., Samsun, 2014.
- Erdem, Hüsameddin. *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Sebat Ofset, Konya, 1996.
- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken, İstanbul, 1997.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken, Ankara, 1998.
- Hökelekli, Hayati. *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, Timaş, İstanbul, 2011.
- Komisyon, *İlmihal*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, c. I, Ankara, 2006.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. “Gençlik, Değerler ve Din”, *Küreselleşme, Ahlak ve Değerler*, (ed. Yurdağül Mehmedoğlu ve Ali Ulvi Mehmedoğlu), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 251-319.
- Okumuş, Ejder. “Toplum ve Ahlak Eğitimi”, *Eğitime Bakış*, sayı: 18, 2010, ss. 28-32.
- Taylan, Necip. *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, MÜİFV Yayınları., İstanbul, 2013.
- Uysal, Enver. “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler-İslami Erdemler”, *Uludağ Üniversitesi İ.F.D.*, c.12, sayı:1, 2003, ss. 51-69.
- Uysal, Veysel. *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, MÜİFV Yay., İstanbul, 1996.
- Yaran, Cafer Sadık. *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yay., İstanbul, 2010.

BÖLÜM 3

AHLAK EĞİTİMİ YAKLAŞIMLARI

Doç. Dr. Mehmet Korkmaz*

“Buğday değerli, un da değerli; asıl amaç olan o undan yapılan ekmek de değerli. Ancak daha değerli olan o ekmeği yiyip gıdalanın insanın o gıdayı canın beslenmesi için kullanmasıdır. Peki en değerli olan nedir? Toprağa atılan bir tanenin Yüce Yaradan’ın himmet ve emriyle ekmeğe dönüşüp insana besin olmasını kavrayabilip bunun şükrünü yerine getirmesini bilen insan en değerlidir. İşte bunun idrakine varabilen insan sadece bedenini değil canını da beslemiştir. Bu aşamanın bir de son noktası vardır ki, ona ulaşan insana paha biçilemez. O da bedeni ile birlikte canını da besleyen bu insanın ilâhî aşk tarlasına ekilip, önce yok olduktan sonra o tarladan baş çıkarmasıdır, başak vermesidir, yani ölümden sonra bu dünyada yaptığı işlerden dolayı alınının akıyla mahşerde Yüce Allah’ın huzuruna çıkabilmesidir.”

(Mevlanâ, Mesnevî, I, 3165-3167 Beyitler)

“Nerede olursan ol Allah’a karşı gelmekten sakın; yaptığın kötülüğün arkasından bir iyilik yap ki bu onu yok etsin. İnsanlara karşı güzel ahlakın gereğine göre davran.”

Hız. Muhammed (SAV)

“Sizden biriniz kendisi için istediğini Müslüman kardeşi için de istemedikçe (kâmil manada) iman etmiş olamaz.”

Hız. Muhammed (SAV)

Giriş

Eğitim insanlık tarihiyle yaşıt bir olgudur. Tarih boyunca insanları meşgul eden sorulardan birisi istenilen özelliklere sahip bir bireyi, vatanında yetiştirmektir. İstenen özelliklerin neler olduğu toplumdan topluma, kültürden kültüre değişmekle birlikte, söz konusu özelliklerin özünde “inançlı” ve “ahlaklı” olma her zaman en önde gelen konulardan olmuştur. Dolayısıyla her toplum kendi inanç ve değer sistemini yeni kuşaklara aktarmak için, ailede, okulda, ibadet yerlerinde çeşitli eğitim uygulamaları gerçekleştirmiştir. Burada sözü edilen tarihsel olgu günümüzde de bir sorun alanı olarak karşımızda durmakta; ülkeler, toplumlar insanı ve davranışlarını ıslah etmek gayesiyle, eğitim uygulama-

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Öğretim Üyesi.

larına devam etmektedirler.¹ Bu uygulamaların başarısını etkileyen pek çok değişken söz konusudur. Bunlardan birisi de insan davranışlarının değerle olan ilişkisini anlamaktır. Burada bunu kısaca açıklayarak işe başlayalım.

İnsan olarak, hayatımız boyunca sayısız davranışta bulunuruz. Sadece bir günümüzde gerçekleştirdiğimiz davranışlarımızı bile düşündüğümüzde bunların yüzlerce olduğunu görürüz. Örneğin sabah uyanmak, elimizi yüzümüzü yıkamak, kahvaltı yapmak, evden çıkmak, yolda yürüyerek veya araca binerek gideceğimiz yere (işe, okula vb.) varmak, orada arkadaşlarımızla birlikte vakit geçirmek vs. Bütün bu davranışları neden gerçekleştirdiğimize ilişkin zihnimizde şöyle ya da böyle bir cevap bulunur. Dolayısıyla gerek kendi davranışlarımızı, gerekse çevremizde gördüğümüz insanların davranışlarını değerlendirirken “doğru”, “yanlış”, “iyi”, “kötü”, “güzel”, “çirkin”, ya da “sevap”, “günah” şeklinde yorumlar yaparız. Tekil olgulara indirgendiğinde farklılaşmalar görülmekle birlikte, burada sözü edilen yorumlamaların, etiketlemelerin hemen her birey ve toplum için söz konusu olduğu bir gerçektir. İşte bu tanımlama ya da yorumlamalar, o şeye değer biçme, o şeyi diğer varlıklardan farklı görme anlamına gelmektedir².

Buna göre, “**Değer**” bir nesneye, varlığa veya faaliyete, bireysel ve toplumsal açıdan tanınan önem ya da üstünlük demektir. Bunlar, insanların çoğunluğu tarafından üzerinde uzlaşılan ve paylaşılan gerçek davranış standartlarıdır. İşte bireylerin ve toplumların davranışlarına yön veren, neleri yapıp neleri yapmayacağını belirleyen, bireye özgü inanç ve değerler sistemine de **ahlak** diyebiliriz.³ Her toplum, bireylerin kendi değerler sisteminin olmasını önemser. Bunun için gerek ailede, gerek okulda, gerekse diğer tüm kurumlarda eğitim faaliyetleri gerçekleştirir. Lakin, bireye özgü değerler sistemi yani ahlak sanıldığı kadar kolay oluşmaz. Zira bunu etkileyen pek çok değişken vardır. Her bireyin zihninde, şöyle ya da böyle, ahlak ve değerlere ilişkin bir takım bilgiler, malumat bulunmakla birlikte, bunların ne ölçüde sistemli, tutarlı, sağlam ve kalıcı olduğu kişilere göre değişir.

Bir bireydeki ahlak ve değerler sistemi ne kadar sağlam ve güçlü ise, o bireyin hayatı, davranışları daha tutarlı, kişiliği daha oturmuş ve dengeli olur. Bu sistem ne kadar zayıf ve çürük ise, bireylerin davranışları da o derecede tutarsız ve dengesiz olur. Davranışlarını kendi özerk değerler sistemi ile ilişkilendirmiş, eylemleri tutarlı ve dengeli olan bi-

¹ Seyfi Kenan, Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri / Educational Sciences: Theory & Practice*, 9 (1) • Winter 2009 (279-295) s.275.

² *Büyük Türkçe Sözlük*, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts (12.02.2018 tarihinde alındı.)

³ Münire Erden, Yasemin Akman, *Eğitim Psikolojisi, Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, Arkadaş Yayınları, 2017, s.108.

reyler toplum tarafından “ahlaklı”, “edepli”, “kişilikli/şahsiyetli” kişiler olarak tanımlanırken; nerede ne yapacağı belli olmayan, tutarsız, dengersiz davranışlar sergileyen, çevresindeki insanlara, canlılara duyarsız olan, onlara karşı gerekli hassasiyeti göstermeyen hatta onlara zarar verici tutumlar sergileyen insanlar ise, “ahlaksız”, “edepsiz”, “kişiliksiz/şahsiyetsiz” bireyler olarak tanımlanırlar.

“Ahlaklı”, “Edepli” , “dengeli ve kişilikli” bir birey yetiştirmek her anne-babanın, her okulun, toplumun ve devletin en önemli arzusu ve vazifesi iken, çoğu zaman bunun gerçekleştirilemediğinden yakınılır ve taraflar bir birlerini suçlar. Bunun için öncelikle yapılması gereken ahlakın ve ahlaki davranışın ne olduğunu, nasıl oluşup, geliştiğini kavramak ve bunun nasıl gerçekleştirilebileceğinin bilgi ve becerisine sahip olmaktır.

1. Ahlaki Davranış Nedir?

Ahlaki davranış ifadesi, “ahlak” ve “davranış” kelimelerinden oluşan bileşik bir tamlamadır. Arapça, “hulk” kelimesinin çoğulu olan **ahlak**, içinde bir değer (iyi/kötü) barındıran davranış ve kurallar bütünü, hayat tarzı, insanların davranışlarına yön veren değerler sistemi olarak tanımlanabilir.⁴ İçinde iyi ve kötüyü barındıran söz konusu değerler sistemi bireylerin ve toplumların çeşitli durumlarda neden ve nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda mesaj içerir, onların davranışlarını yönlendirir. Buna göre, örneğin bizim kültürümüzde yerlere tükürmek kötü, aç bir köpeğe yiyecek vermek iyidir. Yine pijama ile sokağa çıkmak kötü, karşımızdaki kişiye selam vermek iyidir.

Ahlakın ödül ve yaptırımları söz konusudur. Kötü davranışları yapan kişi toplum tarafından kınanıp ayıplanırken, iyi davranışları yapanlar övülür, takdir edilir. Aynı şekilde gerçekten, içinden gelerek, iyi davranışları yapan kişi içinde bir huzur, sevinç ve mutluluk duyar, ahlaklı davranmanın coşkusuyla yaşar ve her daim bunun için gayret gösterir. Söz konusu kişi kötü bir davranış yaptığında ise bir iç sıkıntısı, huzursuzluk duyar, özünde pişmanlık yaşar. Aslında dinimizin de istediği gerçek ahlaklı kişi budur. Böyle bir kişi ahlaklı veya ahlaksız davranışlar sergilediğinde toplumun ne diyeceğinden ziyade, vicdanının sesini dinler, önemli olan vicdanında yaşadığı huzur ya da huzursuzluktur. İşte bunlar da bir anlamda içsel ödül ve cezadır. Elbette böyle bir vicdana sahip olmak ancak nitelikli bir ahlak eğitimi ile gerçekleşir.

Davranış ise, bireyin dışarıdan gözlenebilen tüm yapıp etmeleridir. Uyumak, yürümek, yemek yemek, konuşmak bunlardan bazılarıdır. Ancak psikoloji ve eğitim bilimi literatüründe “davranış” daha geniş bir anlama sahiptir. Psikoloji de bireyin iç ve dış etkilere karşı gösterdiği

⁴ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997, s.16.

“bilinçli tepki” anlamına gelmektedir. Bu anlamda davranış gözlenebilen ve gözlenemeyen düşünme, hissetme, beceri, tutum ve tercih gibi amaçlı insan yönelimlerini anlatmak için kullanılır. Dolayısıyla davranışın zihinsel, duyuşsal, devinişsel boyutları söz konusudur. Burada tanımlanan davranış, eğitim bilimleri literatüründe “öğrenme”lerimize karşılık gelir. Nitekim, Eğitim bilimi öğrenmeyi, çevresiyle etkileşimleri (yaşantısı) sonucunda bireyde ortaya çıkan nispeten kalıcı izli davranış değişiklikleri olarak tanımlar.⁵ Buna göre, ahlakla ilgili bir konuyu öğrendim diyen kişide üç tür değişiklik olur: a) Daha önce hiç göstermediği bir davranışı göstermeye başlar. (Gıybet kelimesinin anlamını bilmezken, şimdi söyleyebilmek gibi). b) Kendinde var olan bir davranışın niteliğini geliştirebilir. (Gıybet ve İftiranın ortak veya farklı yönlerini karıştırırken, şimdi tam olarak açıklayabilmek gibi). c) Daha önce öğrendiği yanlış bir davranışı düzeltebilir. (Beyaz yalan diye bir şeyin normal olduğunu ve söylenebileceğini zannederken, yalanın her türlüşününün özü itibariyle aynı ve kötü olduğunu öğrenmek gibi).

Ahlaki davranışları öğrenme ve öğretme, sanıldığı kadar kolay değildir. İyi bir öğrenme ancak ona uygun bir yaşantı ve süreç ile gerçekleşir. Ahlaki bir kavramın tanımını (örn. Yalanın tanımı) öğrenmek veya öğretmek kolay iken, söz konusu kavramın gerçek anlamını, mahiyetini öğrenmek/öğretmek, onun duygusunu hissetmek/hissettirmek, onu içselleştirip, somut davranışlar olarak hayatına yansıtmak veya yansıtmamasını sağlamak çok yoğun bir çabayı, etkili bir eğitimi ve uzun bir süreci gerektirir. Zira çevremizde dedikodu, iftira, yalan, rüşvet, haksızlık, riya vb. kavramların tanımlarını söyleyebilen pek çok kimse olmasına rağmen bunların gerçek anlamını öğrenmiş, hayatını bunlardan temizleyebilmiş birilerini görebilmek oldukça zordur.

Buraya kadar söylenenler birleştirilecek olursak, **ahlaki davranış** derken, dışarıdan veya içeriden yargılanabilen, yani ahlaki yargılamaya konu edilebilen (içinde iyi/kötü) değerini içeren, amaçlı, niyetli, iradeli insan eylemleri akla gelmektedir. Dışarıdan bakıldığında kimi eylemlerin ahlaka uygunluğunu kolayca değerlendirebiliriz. Örneğin, kaba, kırıncı söz söylemek. Birisinin eşyasına zarar vermek veya çalmak gibi. Ancak kimi zaman insan davranışlarını ayırmak kolay olmaz. Örneğin, esnemek normal bir davranıştır. Ancak ses çıkararak ve ağzımızı koca-man açarak esnemek, aynı zamanda ahlaki açıdan sorunlu bir davranıştır. Bunun aksi de aynıdır. Yani esnerken, ağzımızı kapamak ve sessiz bir şekilde esnemek de aynı şekilde doğru bir ahlaki davranıştır. Su içmek, yemek yemek, uyumak gibi sıradan saydığımız insan davranışları da böyledir. Dolayısıyla söz konusu davranışlar yerine, zamanına, yapılış şekline göre ahlaki bir içerik kazanabilmektedir. Şu durumda insanın her davranışı yerine göre, aynı zamanda ahlaki bir boyut içer-

⁵ Münire Erden, *Eğitim Bilimine Giriş*, Arakadaş Yayınları, Ankara, 2011, s. 17.

mektedir.⁶ Bu anlamda ahlak insanın tüm yapıp etmelerini kuşatan bir konudur. Burada karşımıza ahlaki davranışların dinle ilişkisi de çıkar.

Daha önceki bölümlerde geçtiği üzere din ile ahlak iç içe geçmiş kavramlardır. “*Kişi dostunun dini üzeredir*”⁷ hadisinden de anlaşılacağı üzer, din kelimesinin bir anlamı da “*yol ve yaşayış*” tır. Din insanın tüm yaşamını kuşatır. Dolayısıyla bireyin doğumundan ölümüne kadar yaptığı tüm davranışlar dinle ilgilidir. Müslüman bir birey için her ahlaki davranış aynı zamanda dini bir davranıştır. (örneğin temiz olmak, insanlara yardım etmek, yerlere tükürmemek vs.) Ahlaklı olmak, dinin emri olan bir iştir. İlahi dinlerin en temel gönderiliş gayesi inançlı ve ahlaklı birey yetiştirmektir. Bu anlamda Allah’ın kullardan yerine getirmeleri istediği ibadetlerin özü de ahlakıdır. Örneğin, “*(Ey Resulüm), Kitaptan sana vahy olunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz insanı edepsizlikten (hayasızlıktan) ve her türlü kötülükten alıkor. Allah’ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah yaptıklarınızı biliyor*”⁸. Burada da görüleceği üzere, İslam’ın temel ibadetlerinden olan namaz aslında insanların ahlakını güzelleştirmek için bir vesiledir. Diğer taraftan, “*Muhakkak ki sen tam ve güzel bir ahlak üzeresin*”⁹ ayetinde ve “*Her bir dinin özellikle önem verdiği bir ahlâkı vardır, İslâm’ın ahlâkı da hayâdır*”¹⁰ hadisinde göreceğimiz üzere, Hz. Peygamberin (sav) gönderiliş gayesi de güzel ahlaki tamamlamaktır. Bu anlamda ahlaksız bir dindar olunamaz.

Yukarıda sayılan özelliklere ilave olarak, eğitim bilimleri açısından bakıldığında, ahlaki davranışın birbiriyle iç içe geçmiş üç boyutunda söz edilebilir. Bunlar bilişsel yani zihinsel, duyuşsal yani duygusal, bir de devinişsel yani psiko-motor boyuttur. Örneğin, dürüstlüğü tanımlamak, neden dürüst olmamız gerektiğine örnek vermek, dürüstlüğün inançla ilişkisini açıklamak bilişsel boyutu baskın davranışlar iken, dürüstlükten hoşlanmak, dürüst olan kişileri sevmek, dürüst davranmadığında utanç ve üzüntü duymak duyuşsal boyutu baskın davranışlar, yaşantısında dürüst olmaya çalışmak, verdiği sözlerde durmak, her daim doğru söylemek devinişsel boyutu baskın olan davranışlardır. Şu durumda ahlaki davranış bunlardan sadece biri değil, aslında bunların hepsidir. Genellikle ahlak eğitiminde bunlardan tanımlama, söyleme, örnek verme gibi daha alt düzey davranışlar ön plana çıkarılır. Açıklama, analiz etme, değerlendirme gibi üst düzey bilişsel davranışlar ile, duyuşsal ve devinişsel boyutlar yeterince fark edilmez veya göz ardı edilir. Elbette bunda söz konusu davranışların daha zor ve uzun vadede gerçekleşme-

⁶ M. Zeki Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelmesi Yöntemi*, Nobel Yayınları, 2011, Ankara, s.27.

⁷ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 16; Tirmizi, “Zühd”, 45.

⁸ Ankebut (29/45).

⁹ Kalem (68/4).

¹⁰ İbn Mâce, “Zühd”, 17 nolu hadis.

leri de etkilidir. Dolayısıyla ahlak eğitiminde başarısız olunmasının sebeplerinden birisi de yukarıda sayılan bütün bu boyutların yeterince kavramamasıdır, denebilir.

Ahlaki davranışların toplumsal ve bireysel boyutları da söz konusudur. Genellikle ahlak denilince toplum kurallarına uygunluk akla gelir.¹¹ Dolayısıyla, ahlakın toplum halinde yaşandığında olması gereken, toplumun değerlendirmesi (kınamak ya da hoş görmek) ile anlam kazanan davranışlar olduğu düşünülür. Elbette insan toplumsal bir varlıktır. Ve insan ilişkilerini belirleyen, düzenleyen en önemli mekanizmalardan birisi de ahlaktır. Ancak kişi toplum içinde yaşıyor olmasa bile, davranışları yine ahlakın konusu olabilir. Örneğin, evinde, odasında tek başına kalan birisinin davranışları da ahlakın konusu olur. Örneğin kişinin evinin için de de söylediğine, yapıp ettiğine dikkat etmesi gerekir. Aynı şekilde dağ başında yaşayan bir kişinin odun kesmesi, ateş yakması, avlanması vb. ahlaki davranışlardandır. Dolayısıyla ahlak hem birey hem de toplum hayatını kuşatır. Ahlak eğitimi verilirken bu noktaya da dikkat edilmelidir.

Ahlaki davranış aynı zamanda bilinçli, amaçlı, niyetli, iradeli bir eylemdir. Bir davranışı ahlaki yapan aynı zaman da belli bir bilinç düzeyini gerektirmesi, özgür iradeyle seçilmesi, sahih bir niyet ve kasıtle yapılmasıdır. İnsan olarak her saat, her dakika yüzlerce davranış gerçekleştiririz. (bakmak, yapmak, yürümek, konuşmak vs.) Bütün bu davranışlar ahlakla iç içedir. İşte bütün bu davranışlarımızı rastgele yapmayız. Her hangi bir davranışı yapmadan önce zihnimizde tasarlarız. Bunu başka birkaç seçenekle karşılaştırırız. Bu seçeneklerden hangisinin en iyi olduğunu, bunu yapmanın/yapmamanın sonuçlarını gözümüzün önüne getiririz. Bize faydalarını, zararlarını hesaplarız. Bütün bu tahmin, hayal ve akıl yürütmelerden sonra, bir karar verir onu eyleme koyarız. Buradaki işlemleri şu şekilde formüllestirebiliriz.¹²

Düşünme	k+	Tartışma	J=	Karar verme	=>	Uygulama
1. Adım		2. Adım		3.Adım		4.Adım

İşte bireyin bilinç düzeyi ne kadar yüksek, değerlendirmeleri ne kadar gerçekçi ve tutarlı ise kararları da o derecede sağlıklı ve doğru olur. Bu da ancak güçlü bir inanç ve olaylara daha derin bir düşünme ile

¹¹ Hüsemettin Erdem, *Ahlak Felsefesi, Hü-Er Yayınları*, Konya, 2002, s. 53.

¹² Beyza Bilgin, Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Yöntemleri*, Akid Yayıncılık, Ankara, 1991. s. 101.

olur. Örneğin kişi bir ahlaki davranışta bulunacağında, kişisel menfaatleri, nefsinin arzu ve isteklerini, çevresi tarafından beğenilmeyi, karşı taraftan ödül almayı bekliyorsa onun bu ahlaki davranışı anlamlandırma ve değerlendirme düzeyi düşüktür. Böyle bir birey bir davranış geçicidir. Diğer taraftan başka bir birey ahlaki davranışta bulunurken, kişisel menfaatleri, sosyal beğenilmeyi, günübirlik çıkarları değil de insan olmanın onurunu, Rabbinin rızasını, iyilik yapmanın hazzını düşünüyorsa bu davranışlar daha kalıcıdır.

Genelde hep başkalarının kararlarına, tepkilerine göre yaşayan, sürekli kısıtlanan bireylerin iradesi ve karar alma gücü zayıf kalır, gelişmez. Söz konusu birey, çevrenin beklentilerine, nefsinin arzu ve isteklerine göre yaşamak durumunda kalır. Dinin ve ahlak eğitimin gayesi insanın bilinç düzeyini yükseltmek onu nefsinin ve çevresinin esiri olmaktan kurtarmaktır. Dolayısıyla bireyin ahlak eğitimi gerçekleştirilirken onun irade ve bilinç düzeyini yükseltecek bir yaklaşım, yöntem tercih edilmelidir.¹³

“Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan, Mecusi (farklı bir rivayete göre hatta müşrik) yapar” ¹⁴ hadisinden de anlaşılacağı üzere, İslam inancına göre insanın fitratı temizdir. Bununla birlikte onda iyiye de kötüye de eğilim potansiyeli vardır. *“Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki...”*¹⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere, insanın içindeki bu potansiyel yani fitrat zamanla değişebilmekte, iyiye de kötüye de evrilebilmektedir. Dolayısıyla bireyin ahlaki da değişmektedir. İslam eğitim geleneğinde ahlakın önemi, ahlakın gelişiminde ailenin, öğretmen ve arkadaş çevresinin rolü gibi konulara yer verilmekteyse de ahlakın nasıl geliştiğine dair sistemli bilgiler ve teoriler yeterince geliştirilememiştir.¹⁶ Konunun teorisi üzerine sistemli çalışmalar yapanlar daha ziyade yakın dönemdeki Batılı psikologlar olmuştur. Onlar bu konuda bazı kuramlar (teoriler) da ortaya atmışlardır. Burada bireyin ahlaki gelişimine katkıda bulunmak için gerçekleştirilecek ahlak eğitiminde izlenecek yöntemleri daha sağlıklı ortaya koyabilmek için söz konusu kuramlardan kısaca bahsedilmiştir.

2. Ahlaki Davranışlar Nasıl Gelişmektedir?

İnsanların tutum ve davranışlarını belirleyen, neleri yapıp, neleri yapmaması gerektiği konusunda ona yol gösteren bireye özgü, inançlar ve değerler sisteminin nasıl oluştuğuyla ilgili çeşitli kuramlar bulun-

¹³ M. Şevki Aydın, “İslam Ahlak Eğitimi”, *İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar*, Ed. M. Şevki Aydın ve A. Hadi Adanalı, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara, 2015, s. 234.

¹⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 79, 80, 93; Müslim, “Kader”, 22-25 nolu hadisler.

¹⁵ Şems suresi (91/ 8).

¹⁶ M. Şevki Aydın, “İslam Ahlak Eğitimi”, s. 203.

maktadır. Bunlardan psikoanalitik kurama göre, süperegö bireyde varolan değerler sisteminin kaynağıdır. Süperegö ilk başta, ana baba tarafından konulan kuralların ve yasakların içselleştirilmesi ile oluşmaya başlar. Daha sonra toplumda varolan kurallar da içselleştirilir. Buna göre ana-babanın, toplumun onayladığı davranışlar doğru/iyi, onaylamadıkları kötüdür. Genellikle süperegönün oluşumu çocukluk yıllarında tamamlanır.¹⁷ Çocuk sürekli anne-baba denetimi, gözetiminde kalırsa iç denetim mekanizması gelişmez. Bu açıklama, bize anne-baba tutumlarının çocukların ahlaki yargılarının oluşumundaki önemine dikkat çekmektedir. Benzer şekilde davranışçı kuramlar da bireyin iyi ya da kötüye ilişkin değer dünyasının çevresinin ödöl ve cezaları ile ve model alma mekanizmaları ile şekillendiğini savunur. Bütün bu görüşler ahlak gelişiminin daha ziyade dışa bağılı olarak oluştuğunu öne sürerler. Bu açıklamalar bize ahlak eğitiminde ödöl ve cezaların ve çocuklar için model olma konumunda olanların ne kadar önemli olduğunu ve bunların gelişimi güzel kullanılmaması gerektiğini göstermektedir. Elbette ahlak gibi kompleks bir sistemin sadece bunlarla açıklanması yeterli değildir. Nitekim, ahlak gelişimi toplumun tüm değerlerine kayıtsız şartsız edilgin bir uyma değil, topluma etkin bir uyumu sağlamak için değerler sistemini oluşturma sürecidir. Bundan dolayı kimi bilişselci kuramlar ise, ahlakın belli gelişim dönemlerinden geçilerek oluştuğunu ve bireyin burada aktif olduğunu söyler.¹⁸

Bunlardan Piaget, ahlak gelişiminin bilişsel gelişime paralellik göstererek, birbirinden farklı nitelikler taşıyan ve hiyerarşik bir sıra izleyen dönemler içinde ortaya çıktığını söyler. Bireyler çocukluk (0-10 yaş/*Dışa bağılı dönem*) döneminde ahlaki yargılar açısından dışa (başkalarına) bağımlıdırlar. Yetişkinlerin onayladıkları davranışlar iyi, onaylamadıkları ise kötüdür. Dolayısıyla çocuklar bu dönemde çevrelerinden ödöl almak veya ceza almamak için davranışta bulunurlar. Onlar kuralların değişmeyeceğini, kuralları koyan kişi ortada yoksa bunların çiğnebileceğini düşünürler. Onlar henüz soyut düşünemediklerinden olayların arkasındaki “niyeti” yeterince fark edemezler ve işlenen bir suçun büyüklüğünü niyetten ziyade, ortaya çıkan fiziksel sonuçlara göre değerlendirirler. 11 yaşından sonra ise bireyler soyut düşünmeye, çevrelerinden *özerk* olmaya başlarlar. Kuralları sorgulamaya, iyi-kötü denilen şeylerin şartlara ve niyete göre farklılaşabileceğini kavramaya başlarlar. Dolayısıyla, başkalarının yaptığı değerlendirmelerden çok, kendi yaptığı değerlendirmelere uygun davranmaya başlarlar.¹⁹ Benzer açıklamalar bir başka bilişselci psikolog Kohlberg de de görülür. Kohlberg de ahlak gelişiminin, bilişsel gelişimle paralel olarak belli dönemler içinde ortaya

¹⁷ Münire Erden, Yasemin Akman, *Eğitim Psikolojisi, Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, s.121.

¹⁸ Erden -Akman, *Eğitim Psikolojisi*, s. 108.

¹⁹ Erden-Akman, *Eğitim Psikolojisi*, s. 111.

çıktığını savunur. Ona göre, ahlak gelişimi, gelenek öncesi, geleneksel ve gelenek sonrası olmak üzere üç düzeyde gerçekleşmektedir. Ayrıca her düzey içinde iki aşama vardır. Aşamalardan her hangi birisini atlayarak daha üstteki basamaklara ulaşmak söz konusu değildir. Düzeyler içinde yer alan ve hiyerarşik bir sıra dönemlerin her birinde yeni bir zihinsel örgütlenme, buna bağlı olarak da dünyaya farklı bir bakış açısı ortaya çıkmaktadır.

Gelenek öncesi dönemde bireyler kendi çıkarları doğrultusunda hareket eder. Başkalarının duygu ve isteklerini yeterince fark edemez. Cezaya almayacağını düşündüğünde kuralları çiğneyebilirler, (örn. trafik polisi yoksa kırmızı ışıkta geçebilir, hoca görmezse kopya çekilebilir.) İyilik yaparken bile kendi menfaatinin, çıkarlarını düşünür. Daha yüksek karşılık alacağı durumlarda iyilik yapar (Kaz gelecek yerden tavuk esirgenmez). *Geleneksel dönemde* birey çevresindeki grubun, toplumun kurallarına uygun davranır. Ancak burada da “iyi çocuk olma” “beğenilme”, “sosyal itibar” gibi düşünceler hakimdir. Dolayısıyla içinde yaşadığı grup, topluluktan itibar görmek, onlardan dışlanmamak için onların dediklerini savunur. Ayrıca bu dönemin ikinci aşamasında ise birey grubun beklentileri ile toplum arasındaki farkı görür. Toplumsal düzeni koruma, bunun için oluşturulan kanunlara uyma gibi davranışlar sergiler. Son dönem yani *gelenek sonrası dönemde* ise, insanın değerliliğinin farkında olur, insan haklarına saygı gösterme ön planda olur.²⁰ Bir üst bakış açısı kazanır, ahlaki olayları pek çok açıdan ve evrensel boyutta değerlendirir. Yasaları bile gerektiğinde sorgular. Kohlberg dünyadaki pek çok insanın bu son aşamaya geçemediğini savunur.²¹

Bilişselci kuramlar bize ahlak eğitiminde bireylerin dışı bağlı ya da gelenek öncesi ve geleneksel dönemlerde kalmamaları için önemli hatırlatmalarda bulunur. Kendi özerk değerler sistemini oluşturmuş insanlar yetiştirmek için ahlak eğitimi sürecinde onların zihinsel gelişimini incelememiz gerektiğini söylerler. Aşağıda buna ilişkin daha detaylı bilgilere yer verilmiştir.

3. Ahlak Eğitiminin Boyutları/Değişkenleri

Eğitim süreci hayat boyu devam eder. İnsanın olduğu her yerde bir şekilde eğitim faaliyeti de vardır. Evde, sokakta, pazarda eğitim devam eder. Buralar informal eğitim mekânlarıdır. Buna ilave olarak eğitim özellikle okul, cami, kurs gibi yerlerde gerçekleştirilir ki, bu mekanlar da formal bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla formal eğitimin sürecinin değişkenleri, ahlak eğitimi için de geçerlidir. Bu bağlamda nerede bir ahlak eğitimi varsa şu unsurlar orada da vardır. Bunlar a) öğrenen, b) öğret-

²⁰ Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Kuramdan Uygulamaya, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005. s.73.

²¹ Erden-Akman, *Eğitim Psikolojisi*, s.112-118.

men, c) program, d) ortamdır. Bu bölümün temel konusu ahlak eğitimi yaklaşımları olsa da burada, kısaca ahlak eğitiminin diğer unsurları hakkında da kısaca bilgi verilmiştir. Zira bunlar anlaşılmadan ahlak eğitimi etkileyen değişkenler ve bunların içinde yaklaşım ve yöntemlerin yeri de tam olarak anlaşılamaz.

a. Öğrenen: Bunların içerisinde öğrenen ahlak eğitiminin öznesidir. Yani ahlaki davranışları gerçekleştirmesi, kendi ahlakını oluşturmaya beklenen kişidir. Ahlak eğitimi sürecindeki diğer her şey, öğretmen, program, eğitim araçları, kitaplar, mekanlar hepsi öğrenci için oradadır. Dolayısıyla öğrencinin özelliklerini, fıtratını yeterince dikkate almayan bir ahlak eğitimi daha işin başından başarısızlığa mahkumdur. Ahlak eğitimcileri, bireyi her türlü şeklin verilebileceği bir kil (çamur) veya mum gibi düşünmemelidir. Bu anlayış onu belli kalıplarla köleleştirme, dışa bağımlı hale getirme anlamına gelir. Dolayısıyla İslam ahlak eğitiminde öğretmen bireyi kalıplamamalı, onu ahlaken özgürleştirmelidir. Bireyin ahlaken özgürleşebilmesi için eğitim sürecinde sorumluluk alması ve aktif olması gerekir.²² Dolayısıyla pasif alıcı konumunda kalan, her söyleneni, sorgusuz, sualsiz kabul eden bir öğrenci, neyin iyi, neyin kötü olduğunu tam olarak kavrayamaz, hatta bazı kötü davranışlardan bile haz almaya başlayabilir. Dolayısıyla bu birey eğitim sürecinde aktif olmazsa ahlaken gelişemez, kendi özerk ahlaki değerlerini oluşturamaz. Dürtülerinden ve çevrenin olumsuz yönlendirmelerinden kendini kurtaramaz. Taklidi dindarlıktan tahkiki dindarlığa ulaşamaz. Bunun için ahlak eğitimi sürecinde bireyi aktif kılacak, onun zihinsel, duygusal, sosyal gelişimine katkıda bulunacak bir yaklaşım ve yöntem izlenmesi gerekir.

b. Öğretmen: İnsan çabasıyla her zaman iyiyi seçip, kendi ahlakını geliştiremeyebilir. Dolayısıyla bir eğitimciye ihtiyaç duyar. Anne-babalar evde, öğretmenler okulda bireyin eğitimcileridir. Öğretmen ahlak eğitimi süreçlerini planlayan, düzenleyen, denetleyen kişidir. O bu işlemleri güzel ve kaliteli yapabilirse bireyin ahlak eğitimi de daha nitelikli olur. Bir ahlak eğitimcisinin yani öğretmenin niteliği, alan bilgisi (din) genel kültür bilgisi, öğretmenlik meslek bilgisi ve kişiliğinin kalitesi ile doğrudan ilişkilidir. Öncelikle ahlak öğretmeni alanını yani dinini çok iyi bilmelidir. Sonra geniş bir genel kültüre sahip olmalıdır. Bunlara ilave olarak, çağının öğretim bilgi becerisine yani formasyona sahip olmalıdır. Neyi, niçin, nasıl, nerede, ne ile ve ne kadar öğreteceğini bilmeyen bir ahlak eğitimcisi alan ve genel kültür bilgisine sahip olsa bile başarılı olamaz. Hepsinden önemlisi de ahlak eğitimcisinin sağlam ve tutarlı bir kişiliğinin olması gerekir. Zira diğer eğitim alanlarında olduğu gibi, ahlak eğitimi alanında da öğretmen sadece sözleriyle öğrencilerini etkileyemez. Onun en önemli özelliği söylediklerini yaşaması, yani öğrencile-

²² M. Şevki Aydın, "İslam Ahlak Eğitimi", s. 234.

rine iyi bir model olmasıdır. Öğrenciler bir öğretmenin ne söylediğinden çok ne yaptığına ve nasıl yaşadığına dikkat eder. Nitekim, “*Ben ancak bir muallim olarak gönderildim*”²³ buyuran Hz. Peygamber (sav) de ashabını eğitirken, en güzel şekilde rehber ve model olmuştur. Bu anlamda ahlak eğitiminde öğretmene düşen en önemli görevlerden birisi öğrencilere iyi bir model olmak ve onun gelişimine tam bir kılavuzluk yapabilmektir.

c. Program: Ahlak eğitiminin en önemli unsurlarından birisi de programdır. Program bir işin belli bir düzen ve sıra içerisinde gerçekleştirilmesine yardımcı olan kılavuzdur. Eğitim programı ise öğrencilere hangi davranışların, niçin, ne ile, nasıl ve kadar kazandırılacağı konusunda öğretmenlere rehberlik eden bir taslaktır. Dolayısıyla, bir ahlak eğitimi programında hedef, muhteva, eğitim durumları ve değerlendirme yer alır. Bir okuldaki ahlak eğitimi programı, sadece ahlakla ilgili kavramları, değerleri, örnekleri sayıp dökmemeli, dolayısıyla sadece bilişsel alanın alt basamakları ile ilgili hedefleri içermemeli, öğrencilerin ahlaki gelişimlerine çok yönlü katkıda bulunabilecek, üst düzey bilişsel davranışları, duyuşsal amaçları ve becerileri de kapsamalıdır. Bu anlamda ahlak ve değerler eğitimi kalbe, akla ve iradeye hitap etmeli ve amacı iyiliği sevdirmek, tanıtmak, istetmek ve yaşatmak olmalıdır. Ayrıca bu program güncel hayatta karşılaşılan ahlaki sorunları, öğrencilerin aktifliğini de önemsemeli, buna katkı sağlayacak yöntem ve teknikleri ön plana çıkarmalıdır. Bununla ilgili bilgiler aşağıdaki başlıkta daha detaylı olarak verilmiştir. Diğer taraftan bir ahlak eğitimi programdaki önemli unsurlardan birisi de araç ve materyallerdir. Ahlak eğitimcisi sadece kendi hocalığıyla yetinmemeli, ahlak eğitimini destekleyecek, öğrencilerin gelişimine katkıda bulunacak çeşitli öğretme-öğrenme yardımcılardan yani araç ve materyallerden de yararlanmalıdır. Bunlar; kavram, zinin haritaları, çalışma yaprakları, eğitsel oyunlar, eğitici filmler, afişler, bulmacalar, gazete/dergi kupürleri, gerçek eşyalar vs. olabilir.²⁴ Son olarak, ahlak eğitimcisi programın değerlendirmesini yaparken, sadece öğrencilerin ezber düzeyindeki bilgileri ölçmek gibi bir yanılsa düşmemeli, onun üst düzey davranış ve becerilerini, tutum ve değerlerindeki değişimleri ve bütün bunlar için gösterdiği performansı da değerlendirmelidir.

Okuldaki eğitim süreçlerine bakıldığında, uygulanan resmi programların, ders kitaplarının değil de okuldaki genel ilişkiler ağının, öğretmen-öğrenci-öğrenci ilişkilerinin, öğretmenlerin eğitim anlayışlarının, okuldaki genel havanın öğrencileri daha çok etkilediği görülmektedir. Bundan dolayı kimi eğitimciler, ahlak eğitiminin açık/resmi programla değil, gizli (örtük) bir şekilde yapılmasının öğrencileri daha çok etkileye-

²³ İbn Mace, Mukaddime, 17 nolu hadis.

²⁴ Mehmet Korkmaz; *Din Öğretimi Teknolojisi ve Materyal Geliştirme*, Kimlik Yayınları, 2017, s.117 vd.

bileceğini savunmaktadırlar. Buna göre, **Örtük (gizil) program** bir okulda belgelerde yani kağıt üzerinde yazılan resmi programa ilave olarak, öğrencilere kazandırılması düşünülen ahlaki davranışların öğretilmesi, öğrenme etkinliklerinin arka planına, okulun iklim ve işleyişine yerleştirilmesidir. Bu anlayışta, ahlak bir dersin konusu olarak öğretilmez, okulda idareciler, öğretmenler, hizmetliler, veliler öğrencilerin ahlaki değerleri kazanması için ortak bir eğitim anlayışı sergilerler. Sınıfta ve okulda ortak bir ahlak kültürü, iklimi oluşturulmaya çalışılır. Okulda gerçekleştirilen ders dışı faaliyetler, kutlamalar, törenler, sergiler, kulüpler, sanat ve spor faaliyetleri vb. öğrencilere ahlakı kazandırmak üzere tasarlanır. Aslında örtük program, açık programa göre, doğrudan değil de dolaylı olduğu için bireylerin duyuşsal özelliklerini, ahlaki davranışlarını daha fazla etkileme potansiyeline sahiptir. Yine de ahlak eğitiminin başarılı olabilmesi planlı, programlı yapılmasına ve sınıfın, okulun, idarecinin, öğretmenin, velinin ve öğrencinin ahlaklı olmak için ortak bir anlayış ve çaba göstermelerine bağlıdır.

d. Mekan: İnsan doğumundan ölümüne kadar belli bir çevrede yaşar ve bu çevre ile etkileşime girer. İşte insanın öğrenmeleri yani eğitimle ilgili davranışları da bireyin çevreyle etkileşimleri sonucu meydana gelir.²⁵ Dolayısıyla bireyde ahlakla ilgili davranış değişikliğinin yani öğrenmenin meydana gelebilmesi için, bireyin etkileşimde bulunacağı bir eğitim çevresine/ortamına ihtiyaç vardır. Geleneksel eğitim anlayışlarında eğitim ortamları denilince, daha çok okul ve öğretimin gerçekleştirildiği sınıflar anlaşılmaktadır. Bu anlayışa göre, eğitim etkinliklerinde genelde öğretmen aktif, öğrenci pasif bir rolde bulunur. Dolayısıyla eğitim ortamları buna göre yapılanmıştır. Sabit ve yüksek bir yerde bulunan öğretmen masası, arka arkaya, paralel olarak dizilmiş, sabit öğrenci sıraları vb. Böyle olunca, öğretme-öğrenme sürecinde öğrenci aktif olmamakta, derslerden çabucak sıkılabilmektedir. Bunun için eğitim yapılan mekanlar da bireyin ahlak gelişimini desteklemelidir. Bu çerçevede sadece sınıfla yetinilmemeli, bireyin ahlaki gelişimine katkıda bulunacak diğer mekanlar, bir yetimhane, bir huzurevi, bir hastane bir sergi salonu, bir müze, yerine göre bir fabrika, bir alış-veriş mekanı vb. de bu amaçla değerlendirilebilmelidir. Ayrıca, okuldaki eğitim mekanları da öğrencilerin iletişimini ve aktifliğini engellememeli, gerek öğretmenle, gerek arkadaşlarıyla yüz yüze iletişim kurabilecekleri ve eğitim sürecinde yaparak, yaşayarak aktif olabilecekleri bir düzenlemeye sahip olmalıdır. Bun ilave olarak, okulun bahçesi, spor alanları, okul çevresindeki sokak, park vb. yerler de okulda verilen ahlak eğitimi destekleyecek şekilde düzenlenmeli veya bununla ilgili tedbirler alınmalıdır.

²⁵ Nuray Senemoğlu; *Gelişim-Öğrenme ve Öğretme, Kuramdan Uygulamaya*, s. 94.

4. Ahlak/Değer Eğitimi Yaklaşımları

Ahlak ve eğitimin ne olduğu konusunda farklı tanımlamalar olduğu gibi, ahlak eğitiminin ne olduğu ile ilgili çeşitli tanımlamalar bulunmaktadır. Bunlardan birine göre, “ahlak eğitimi, bireyin kendi yaşantısı yoluyla, ahlaki davranışlarında değişiklik oluşturma sürecidir”.²⁶ Burada da görüleceği üzere, bu tanımlama daha ziyade davranışçı kuramları açıklamalarına uygun düşmektedir ve bireyden ziyade bu süreci planlayan, düzenleyenler daha ön planda gibidir. Bir başka tanımlamaya göre ise, *ahlak eğitimi*, kendi değerler sistemini oluşturma sürecinde, bireye kılavuzluk etmektir. Bu tanımlamada ise bireyin kendisi daha ön plandadır.

Bu tanımlamalarda görüldüğü üzere, ahlak, ahlaki davranış, ahlak gelişimi ve ahlak eğitimi gibi kavramlara yüklediğimiz anlamlar, bizim, ahlak eğitimindeki amaçlarımıza, bu süreçte kullanacağımız eğitim içeriğine, ahlak eğitimi yaklaşım ve yöntemlerimize, materyallerimize, öğretmen ve öğrenci rollerimize ve değerlendirme sürecimize de etki etmektedir. Nitekim, literatürdeki, ahlak eğitimi yaklaşım ve yöntemleri de genelde arka plandaki eğitim felsefesine, özelde ise, a) İnsanın doğasını ve insan-toplum/çevre ilişkilerini tanımlamalarına, b) Değer kazanma süreçlerini açıklamaları, c) Değerlerin kaynağı üzerine görüşleri, d) Değerler eğitiminde belirledikleri temel ve ileri amaçları, e) Uyguladıkları metotlar, açısından birbirlerinden farklılıklar göstermekte ve bu farklılıklara bağlı olarak da sınıflandırmalar yapılmaktadır.”²⁷

İlgili literatürde değer eğitimiyle ilgili olarak; değer gerçekleştirme, karakter eğitimi, vatandaşlık eğitimi, ahlak eğitimi olmak üzere dört önemli hareketin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Değerleri telkin, değer analizi, değerleri belirginleştirme, ahlaki muhakeme, karakter eğitimi, diğer bazı ahlak eğitimi yaklaşımlarıdır.²⁸ Burada sözü edilen yaklaşımlar en temelde yaslanılan felsefeye göre farklılaşmaktadır. Burada şunu da açıklamak da gerekir ki, eğitim yaklaşımı derken, belli hedefleri gerçekleştirmek üzere, öğretme-öğrenme etkinliklerinde izlenen genel yol akla gelir. Örneğin, Sunuş, Buluş, Araştırma-İnceleme öğretim stratejilerinden (yaklaşımlarından) bazılarıdır. Dolayısıyla ahlak eğitimi yaklaşımları denilince de bunların ahlak eğitimine uygulanışını anlamak mümkündür. Öğretim yöntemi ise belli bir dersin belli bir kısmında (örn 15 dk) içerisinde, belli bir takım hedeflere ulaşmak için uygulanan öğretme etkinlikleridir. Örneğin, anlatım, soru-cevap, gösterip yaptırma

²⁶ M. Şevki Aydın, “İslam Ahlak Eğitimi”, s. 206.

²⁷ Hasan Meydan, “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2014, s.96.

²⁸ Kirschenbaum, H. (1995). *100 ways to enhance values and morality in schools and youth settings*. Massachusetts: Allyn&Bacon Company.

öğretimde karşımıza çıkan öğretim yöntemlerindendir. Özel olarak ahlak eğitimiyle anılan yöntemler bulunmaktaysa da bunlar da aslında yukarıda sözü edilen yöntemlerin isim değiştirmiş halleridir.

4.1. Değerleri Doğrudan Öğretme ya da Değer Aktarma Yaklaşımı

Esasisicilik, daimicilik gibi kökeni idealist ve realist felsefelere dayana bu yaklaşıma göre, ahlak eğitiminin amacı, aklın gösterdiği erdemlere/değerlere uygun davranabilen bireyler yetiştirmektir. Bu yaklaşımda değerlerin ne olduğu zaten bellidir. Bunlar insanlığın ortak tecrübesi ile ortaya çıkmıştır. Değerlerin bireyin dışında bir gerçekliği vardır. Bunlar başkalarına aktarılabilir.

Geleneksel eğitim anlayışlarında sıkça da izlenen bu yaklaşım öğretmen merkezlidir. Eğitim süreci daha ziyade sınıfta gerçekleşir. Öğretmenler söyledikleriyle, yaptıklarıyla, verdikleri ödüller, cezalar, gülümsemeleri, kızmaları, şakaları ile önem verdikleri değerleri yansıtır. Dolayısıyla öğrencilerine model olurlar. Bir anlamda öğretmen öğrencilerin gözünün önündeki model ve değerlerin taşıyıcısı ve aktarıcısıdır. Bu yaklaşımda öğretmen eğitim içeriğini belirleyen, süreci baştan sona tanzim eden kişidir.

Bu yaklaşımda öğretmen merkezli yöntemler kullanılır. Dolayısıyla öğretmen aktif, öğrenciler pasiftir. Eğitim içeriğinde, değerlerin kaynağı olarak görülen ve geçmişten günümüze aktarılan kültürel miras; teoloji, felsefe, tarih, edebiyat ve sanatsal eleştiri gibi konular alınır. Dolayısıyla, değer yüklü olduğu düşünülen dini metinler, klasik kitaplar, şiir, hikaye, özlü sözler, büyük insanların hayat hikayeleri önceliklidir. Öğrenciden beklenen bu kitapların/konuların içeriğindeki değerleri kabul etmek, ezberlemek, kavramaktır.²⁹ Öğrenci önceden belirlenmiş değerleri tartışmak, irdelemek, sorgulamak yerine, onun önemini kavramak, onunla ilgili örnekleri anlamak durumundadır. İlgili literatürde bu yaklaşımda uygulanan iki yöntemden bahsedilir. Bunlar “değerleri telkin yöntemi” ve “davranış değiştirme yöntemi”dir.

a. Değerleri Telkin Yöntemi

Bu yöntemin mantığında, “Yeterince söyler ve gösterirseniz insanlar sonunda sizin istediğiniz gibi davranacaktır” düşüncesi yer alır. Dolayısıyla, işin özünde değerlerin bireylere telkin edilmesi önceliklidir. Öğrenme ve öğretme sürecinde çocuklara kazanmaları gereken değerler doğrudan söylenerek, onların bu değerleri benimsemeleri beklenir. Örneğin, öğrenciye yalan değeri öğretilirken, bunlarla ilgili ilkeler doğrudan aktarılır. Bunlarla ilgili örnekler verilir. “yalan söylemek kötüdür,

²⁹ Oktay Akbaş, “Sosyal Bilgilerde Değerler ve Öğretimi”. *Özel Öğretim Yöntemleriyle Sosyal Bilgiler Öğretimi*. B. Tay ve A. Öcal (Ed.), Ankara: Pe-gem A Yayıncılık. 2008. (ss. 335-360).

dürüst olmak iyidir” vb.) Bu yöntem öğretmenin takririne (anlatımına) dayanır. Örneğin öğretmen yalan değerini öğretecekse, önce bunu belirler, sonra öğrencilerden beklenen davranışları tespit eder. (yalanı tanım-lama, yalana örnekler verme, yalanın zararlarını açıklama vs.), sonra buna uygun kitapları, hikaye, örnek olay, şiir, ata sözü, resim, film vs. toplar, bunları işleyeceği yöntemleri (anlatım, soru-cevap vs.) seçer, sonra bunlar sınıfta uygular.

b. Davranış Değiştirme Yöntemi

Bu yöntem davranışçı öğrenme kuramlarına dayanır. Önce öğrenci-ye kazandırılacak ahlakla ilgili davranışlar tespit edilir, sonra bunlar ödül, ceza, tekrar uygulamaları ile kazandırılmaya çalışılır. Örneğin, öğrencilerin temizlikle ilgili bazı davranışları kazanmaları isteniyorsa, önce bunlar listelenir, sonra bunların kaç defa, nasıl tekrar edileceği tespit edilir. Ayrıca belirlenen temizlik kurallarını uygulayan ya da uy-gulamayan öğrencilere verilecek ödül (pekiştirme) tarifeleri, verilecekse cezalar belirlenerek, uygulamaya geçilir.³⁰ Uygulama sürecinde öğret-men önce temizliğin ne olduğu, önemi, temizlikle ilgili kuralların neler olduğu vs. konuları anlatır. Öğrencilerden beklentilerini, bunları yapan-ların alacağı ödülleri, yapmayanların alacağı yaptırımları (cezaları) açık-lar. Sonra temizlikle ilgili davranış gerçekleştiren öğrencileri takip eder. Bunları yapanları vakit geçirmeden pekiştirir, ilave bilgiye ihtiyaç du-yanlara dönüt verir. Burada hocanın iyi bir model olması ve öğrencilere adil davranması son derece önemlidir. Belli sürede temizlikle ilgili dav-ranışları gerçekleştiren öğrenciler övülür, aferin alır, sınıfa, okula ismi asılır, yerine göre başka ödülleri verilir. Anne-babalar ve kimi öğretmen-ler tarafından sıkça kullanılan bu tür uygulamalar, bireyin vicdanını yeterince geliştirmede için tartışılmıştır. Zira bu yöntemde sürekli dış-sal pekiştireçler kullanıldığı için birey dışa bağımlı kalabilmekte, özerk ahlaki değerlerini oluşturmakta ve buna göre hareket etmekte zorlan-maktadır.

4.2. Değer Gerçekleştirme ya da Değer Geliştirme Yaklaşımı

Bu yaklaşım dayandığı felsefe bakımından değer aktarma yaklaşı-mından farklıdır. Daha çok hümanist ve yeniden yapılandırmacı felsefe-lere dayanır. Buradaki temel düşünce, değerlerin bireyden bağımsız olmadığı, birey tarafından oluşturulduğudur. Bu anlayışa göre, her bi-rey özeldir, bireyler kendi akıllarını kullanarak, kendi kararlarını verebi-lirler, kendi değerlerini gerçekleştirebilirler yani inşa edebilirler. Bu yak-laşıma göre asıl gaye, demokratik ve çoğulcu toplum yapısında özgür ama aynı zamanda sorumluluk sahibi olan bireyin, kendi özerk değerle-rini oluşturmaya ve kendini yönetebilmesine kılavuzluk etmektir.

³⁰ Erden-Akman, *Eğitim Psikolojisi* s.134-140.

Bu yaklaşımda öğrenme ortamları sınıfla sınırlı değildir. Öğrencinin hayatta baş başa kalabileceği her ortam değer eğitimi için önemlidir. Birey bu ortamlarda değerlerini keşfetmeye çalışır. Eğitimin içeriğinde diğer yaklaşımda olduğu gibi, önceden hazırlanmış uzun ve yığılmış dersler/konular, bilgi kümeleri, kitaplar yoktur. Daha ziyade ahlaki sorunlar, ikilemler de içeren problem durumları, hayat tecrübeleri, kişisel deneyimler vardır. Çocuğun yaşadığı ya da çevresinde gördüğü ahlaki sorunlar içeren her durum eğitime konu edilebilir. Örneğin, bir şehirde toplu taşıma araçlarında büyüklere saygı kuralları zayıflamışsa, bu derste konu edilebilir. Aynı şekilde, örneğin bir okulda öğrenciler arasında kötü konuşma, lakap takma davranışı görülmüşse bu sorun araştırma konusu yapılabilir.

Bu yaklaşımda, öğretmene düşen görev diğer yaklaşımda olduğu gibi değerleri aktarmak veya öğrenciye telkin etmek değil, öğrencinin kendi biricik yapısını anlamasına, güçlü ve zayıf yönlerini fark ederek, kendi değerlerini oluşturmaya ve karar verme, seçme, sorumluluk üstlenme, aktif olma vb. yaşam becerileri geliştirmesine yardım ederek onun etkili bir insan olmasına katkı sağlamaktır. Bu yaklaşımda öğrenmenin öznesi öğrencidir ve bunun için aktif olmak zorundadır. Dolayısıyla öğretmen öğrenciyi aktif kılacak yöntemleri kullanır. Soru-cevap, problem çözme, gezi-gözlem, çoklu zeka, dramatizasyon, beyin fırtınası bunlardan bazılarıdır. Ayrıca yaklaşıma özgü yöntemler de ileri sürülmüştür. Değerleri belirginleştirme, değer analizi ve ahlaki muhakeme bunlardan bazılarıdır.³¹

a. Değerleri Belirginleştirme Yöntemi

Bu yaklaşımda öğrenci belirli bir değeri seçmeye yönlendirilmez. Aksine onun kendi değerini fark etmesini, kendisinin seçmesini, inşa etmesini savunur. Öğretmenin görevi bunun için fırsatlar sunmaktır. Bu yaklaşım öğretmenlere, “*Öğrencilere değer öğretmeye çalışma, onun yerine öğrencinin kendi değerlerini oluşturmaya yardım et .*” demektir. Bu yöntemle ulaşılmak istenen amaçlar, öğrencilere kendisinin ve başkalarının değerlerinin farkında olmasına, bunlar hakkında başkalarıyla açık ve dürüst bir şekilde iletişim kurabilmelerine ve kendi kişisel duygu, değer ve davranış yapılarını geliştirmelerine, zihinsel ve duygusal farkındalıklarını geliştirmelerine yardım etmektir.³²

Bu yöntemde takip edilmesi istenen bazı işlem adımları vardır. Bunlardan birincisi “seçme”dir. Öğretmen, bu adımda, içinde değerli (iyi) ve değersiz (kötü) olan durumları eğitim ortamına taşır. Öğrencilerini bunları özgürce seçebilmeleri konusunda cesaretlendirir. Öğrenciler istedik-

³¹ Oktay Akbaş “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 6, No. 16, 2008, s.12.

³² Hasan Meydan, “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme” s. 102.

lerini seçmekte özgürdüler. Öğretmen onları seçimleri ile sonuçları konusunda yüzleştirecek, başka alternatifleri de görmelerine yardım eder. Öğrenciler akıllarını kullanarak yeni seçimlerde bulunabilir.³³ Ya da eski seçimlerini geliştirebilir. Sonraki aşamada öğretmen onları seçtikleri değerleri başkalarıyla paylaşmalarını ister. Böylece onlar değerlerinin ne kadar savunabilir olduğunu görürler, seçimlerine ilişkin eksik temellendirmeleri varsa bunu gözden geçirirler. Sonraki aşamada ise öğretmen onların aldıkları kararların olumlu veya olumsuz sonuçlarını düşündürmeye teşvik ederek, onları motive etmeye ve kazandıkları değeri korumaya teşvik eder. Örneğin bir öğretmen derste kopya çekme ile çekmeme davranışının sonuçlarını öğrencilere sorgulatabilir. Kopya çekince veya ondan uzak durunca kazanılan, kaybedilen şeylerin neler olduğunu onlara sorgulatabilir. Burada doğru davranışı seçen ve gerekçelendiren öğrencileri motive edebilir. Onların içsel huzur yaşamalarına destek olabilir. Değer aktarma yaklaşımından farklı olarak burada amaç dışsal ödül (pekiştirici) değil, iç huzur, mutluluk gibi, içsel ödül (pekiştirici) daha önemlidir. Bundan sonra öğretmene düşen görev, öğrencinin kazandığı bu değeri yaşayabilmesi, koruyabilmesi için ona ilave fırsatlar sunmak, değerleri ile davranışları arasında bir bütünlüğün oluşması için onları desteklemektir.

b. Değer Analizi Yöntemi

Toplumsal hayatta ahlaki sorunlar içeren pek çok durum vardır. Sokakta yürümek, bir otobüste yolculuk yapmak, bir apartmanda başkalarıyla yaşamak, internette sohbet etmek gibi. İşte Simon ve arkadaşları özellikle de bu çağın çocuk ve gençlerinin geçmişe nazaran daha çok seçimle karşı karşıya kaldıklarını, alternatiflerin çok olmasının onların daha çok karmaşaya, anlaşmazlığa ve değer çatışmasına ittiğini söylemişlerdir. Bu karmaşık süreçte, bireylerin düşünme, sorgulama, ahlaki ilkeleri, değerleri açıklığa kavuşturma süreçlerine yardım edilirse, onlar kendi değerlerinin daha kolay farkına varabilirler. Dolayısıyla, bu yaklaşımın altında yatan varsayım, bireylerin kendi değerlerini açık bir şekilde anlayamayacaklarıdır. Değer açıklama yaklaşımı öğrencilere yardım ederek, kendi değer sistemlerini kurmalarına yardımcı olur.

İşte değer analizi yöntemi öğrencilerin değerleri içeren bu tür durumlarda kendi akıllarını, mantıklarını kullanarak bilimsel bir yaklaşımla kendi değerlerini kavramsallaştırmalarına ve içselleştirmelerine yardımcı olmayı hedefler. Bu yöntemde öğrenciler bilimsel yaklaşım denilen süreci izlerler. Bunlar: ahlaki sorunu tanıma, tanımlama, 2. Sorun hakkında bilgi toplama, 3. Olası çözüm yollarını (hipotezleri) be-

³³ Ahmet Doğanay, Değerler Eğitimi. C. Öztürk (Ed.). *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırıcı Bir Yaklaşım*. (3.basım). Ankara: Pegem-A Yayıncılık, 2007: ss.255-286.

lirleme, 4. Gerekli verileri toplama, 5. Bunları test ederek, sonuçları raporlaştırma'dır.

Öğretmen öğrencilere sosyal hayatta karşı karşıya kalınan ve değer sorunu içeren örnek durumlar getirir. Bunlar bir gerçek hayattan, öğrencilerin yaşadığı çevreden seçilmiş bir sorun olabileceği gibi, bir gazete haberi, bir film kesiti de olabilir. Öğrenciler buradaki ahlaki sorunla ilgili yukarıdaki aşamaları izleyerek çözümler bulmaya çalışırlar. Örneğin bir şehirdeki israf sorunu, bir sınıfta görülen dedikodu sorunu bu yöntemle incelenerek buradaki değerler analiz edilebilir. Öğrenciler bireysel ya da grup çalışmalarıyla bu sorunların çözümüne ve olması gereken değerlere dair çalışmalar yapabilirler.

c. Ahlaki Muhakeme Yöntemi

Aslında bu yöntem doğrudan bir öğretim yöntemi değildir. Öğrencilerin hangi ahlaki gelişim döneminde olduğunu belirlemek için “Adil Topluluk Okulları” adıyla, Kohlberg tarafından geliştirilen bir yaklaşımdır. Burada amaç, öğrencilere verilen ahlaki ikilem içeren hikayelerle, onların ahlaki yargılarını fark etmelerine yardım etmektir.³⁴ Bu yöntemde öğrencilere ahlaki ikilemler içeren durumlar sunulur. Onların bu durumlar hakkındaki yaklaşımları ve hangi ahlaki gelişim döneminde oldukları tespit edilmeye çalışılır. Kohlberg'in kullandığı bir hikaye şöyledir:

Bir kadın kanserin bir çeşidi yüzünden ölüm döşegindedir. Doktorların onu kurtarabilecek tek bir ilacın olduğunu düşünmektedirler. Bu, aynı kasabada bir eczacı tarafından bulunan özel bir ilaçtır. İlacın yapımı çok pahalıdır. Ancak eczacı ilacı maliyetinin 10 katına satmaktadır. İlaç için gerekli olan radyuma 200 dolar verip, ilacın küçük bir dozağı için 2,000 dolar istemektedir. Hasta kadının kocası, Heinz, tanıdığı herkesten borç almak için gider ama sadece 1,000 doları toparlayabilir. Heinz eczaneden karısı için lazım olan ilacı çalmalı mıdır çalmamalı mıdır? Neden? Burada sorulan bazı sorular şunlardır: Sizce Heinz ilacı çalmalı mıydı? Adam suçlu mudur? Suçluysa neden suçludur? Suçsuzsa neden suçsuzdur? vb.

Bu ve benzeri ikilemler içeren hikayelerin sonunda öğrenci görüşleri alınmakta ve tartışmalar yapılmaktadır. Burada önemli olan öğrencilerin bulduğu çözümler değil, bu çözüme ulaşırken kullandığı akıl yürütme ve neden o çözüme ulaştığıdır.

³⁴ Oktay Akbaş “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, Değerler Eğitimi Dergisi, Cilt 6, No. 16, 9-27, Aralık 2008, s.15.

Öğretmenin bu süreçteki rolü, ahlaki ikilemlerin bulunduğu örnekler vererek, öğrencilerin kendi çıkmazlarını, ahlaki çelişkilerini çözmelelerine yardım etmektir. Öğretmen burada demokratik bir öğrenme ortamı sağlayarak, öğrencilerin fikirlerini özgürce paylaşmalarına ve karşılıklı diyalog geliştirmelerine, farklı gerekçeleri duymalarına rehberlik eder. Öğrenci başkalarının fikirlerini de dinler, duruma göre, kendini olaydaki kişilerin yerine koyar.

Eğer belli fikirlerde gruplaşmalar varsa öğretmen bunları sınıfı belli gruplara böler ve örnek olaylarda yapılacak en iyi davranışın ne olduğunu sorar. Bunların gerekçelerini öğrenir. Her grup bu soru etrafında tartışır. Bu yöntemde amaç, öğrencilerin davranışlarına rehberlik edecek ahlaki ilkeler geliştirmelerine yardım etmektir. Dolayısıyla, öğretmen ahlaki ikilem yöntemine göre ders işleyecekse, öğrencilerin zihinsel gelişim düzeyinin biraz üzerinde bir ahlaki ikilem sınıfa getirmelidir. Bunlar adalet, suç ve ceza, itaat, mülkiyet, ödül vb. konuları ikilem olarak işleyebilir. Gelişi güzel, zorlama ve gerçekçi olmayan ikilemler öğrencilere bir katkı sağlamayacağı gibi basitliğe, ve isteksizliğe de yol açabilir. Aynı şekilde öğretmenin belli doğruları öğrencilere dayatması, onları bu cevaba yönlendirmesi, öğrencileri alternatif fikirlere yönlendirmemesi, tartışmayı sadece belli öğrencilerle yapması bu uygulamayı başarısız kılar. Dolayısıyla istenen hedeflere ulaşamaz.

Değer Eğitimi Yaklaşımlarının Kısa Bir Karşılaştırması		
Yaklaşım Adı	Değer Aktarma	Değer Gerçekleştirme (Geliştirme)
Değerlerin Doğası	Değerler mutlaklıktır. Görecelik yoktur. Dışarıda varlığı vardır. Başkalarına aktarılabilir.	Değerler görecelidir. Değerleri insan oluşturur. Başkalarına aynen aktarılamaz.
İnsanın doğası	İnsan doğası bencildir. Kontrol edilmelidir.	İnsan özgür ve sorumluluk sahibidir. Zihni geliştirilirse, kendi değerlerini üretebilir.
Amaç	İnsanlığın ortak mirası olan değerleri benimsemek ve kabul etmek. Ortak aklın gösterdiği erdemlere/ değerlere uygun davranabilen bireyler yetiştirmek. Davranış kazandırma.	Kendini fark ederek, değerlerini oluşturma, özgürlüğünü kullanarak, sorumlu olma, ahlaken kendini gerçekleştirme ve yönetebilme
İçerik	Geçmişten günümüze ulaşan	Güncel sorunlar, günlük

54 Ahlak ve Değerler

	kültürel miras; teoloji, felsefe, tarih, edebiyat ve sanat ürünleri; değer yüklü olduğu düşünülen dini metinler, klasik kitaplar, şiir, hikaye, özlü sözler, büyük insanların hayat hikayeleri önceliklidir.	hayat durumları, kişisel deneyimler, ahlaki ikilemler. Araştırma raporları, gözlem sonuçları, filmler vb.
Yöntem	Takrir, anlatım, konferans, örnek olaylar Telkin, sokratik tartışma.	Soru-cevap, tartışma, beyin fırtınası, problem çözme, deney, gözlem, alan gezisi.
Değerlendirme	Sonuca vurgu, önemli olan bireyin tanımlanmış davranışları kazanmış olmasıdır. Sınavlarda zihinsel/bilişsel davranışlar daha çok önemsenmekte.	Hem sürece hem sonuca vurgu. Bireyin elde ettiği sonuçlar kadar bu sonuca ulaşmak için gösterdiği çaba da önemlidir. Zihinsel gelişim kadar, duygusal, sosyal gelişim de önemlidir.
Ortam	Öğretmen ve sınıf merkezli eğitim ortamı	Hayatın her alanı eğitim ortamı olabilir.
Denetim Ödül ve ceza	Dışsal kontrol daha baskındır. Dışsal ödül ve cezalar ön plandadır.	İçsel kontrol, vicdan önemsenir. Bireyin davranışlarıyla ilgili olarak, içsel huzur, acı, üzüntü, pişmanlık, empati vb. duyması daha değerlidir.
Öğrenci	Öğrenci verilenleri almak, kabul etmek, örnekler bulmak, benimsemek durumundadır. Eğitim sürecinde daha ziyade pasiftir.	Öğrenci öğrenmenin öznesidir ve bunun için aktif olmak zorundadır. Bütün süreçlerde görev alma, araştırma, paylaşma vs.
Öğretmen	Model, değerlerin taşıyıcısı ve aktarıcısı, Eğitim sürecinde öğretmen aktiftir.	Öğrencilerin aktif olduğu süreçlerde rehberlik yapma, onları teşvik ve cesaretlendirme.

Sonuç

Sözleri ve eylemleri ile kişilik bütünlüğü sağlamış, vicdanı gelişmiş, ahlaklı bir bireyi yetiştirmek, her anne-babanın, devletin, toplumun öncelikli vazifesi ve gayesidir. Ancak bu hedefe ulaşmak kolay olmamaktadır. Zira ahlak eğitimi etkileyen pek çok değişken söz konusudur. Bu faaliyete girecek kişiler, bu değişkenlerin yanı sıra, din, ahlak, inanç, ibadet vb. konularda bütüncül bir bakış açısına sahip olmalı, ahlaki davranışın ve bireyin ahlak gelişiminin nasıl gerçekleştiği konusunda fikir sahibi olmalı, ahlak eğitimi alanında geliştirilen yaklaşım ve yöntemlerin olumlu, sınırlı yönlerini bilerek çalışmalarını gerçekleştirmelidirler.

Unutulmamalıdır ki, bireylerin inanç ve değerler sistemi yani “ahlak” çocukluktan itibaren geçirilen yaşantılarla gelişmekte ve kalıplaşmaktadır. Özellikle çocuklara, “insanlar dürüst olmalı”, “yalan söylememeli” vb. gibi soyut tavsiyelerde bulunmak onlarda beklenen etkiyi bırakmayacaktır. Zira, çocuklar soyut ilke ve değerleri tam olarak kavrayamamaktadır. Bunun için ahlak eğitiminde, onların zihinsel gelişimi de göz önünde bulundurulmalı, onların zihin gelişimlerini destekleyecek bir ahlak eğitimi yapılmalıdır. Bunun için öğrencileri gerçek ahlaki davranışları test edebilecekleri değişik yaşantılarla, toplumsal sorunlarla karşı karşıya getirmek, onların bağımsız olarak kendi değerler sistemini oluşturmalarına yardımcı olabilir.

Ahlak eğitiminde kullanılabilecek pek çok yaklaşım ve yöntem vardır. Değerleri aktarma, değerleri gerçekleştirme bunlardan en çok öne çıkanlardır. Ayrıca bunlara ilave olarak, karakter eğitimi, vatandaşlık eğitimi gibi isimlerle anılan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bunlar da yukarıda verilen yaklaşımlarla benzerlik taşımaktadır. Her bir yaklaşım insan ürünüdür. Dolayısıyla her birisinin savunulabilecek tarafı olduğu gibi, eleştirilebilecek yönleri de söz konusudur. Örneğin sadece geleneksel kültürü, değerleri merkeze alıp bireyi yok saymak, onun kişiliğini, hürriyetini, aklını yok saymak anlamına gelebilir. Aynı şekilde sadece bireyi merkeze alıp, geleneksel değerleri yok saymak, aşırı bir bireyselliğe de yol açabilir. Ahlak eğitimcilerinin her bir yaklaşım ve yöntemin olumlu ve sınırlı yönlerini bilerek hareket etmesi, kendi özel şartlarına en uygun düşecek, öğrenenlerin ahlak gelişimine en çok katkı sağlayacak yöntemleri uygulaması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Akbaş, Oktay. “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 6, No. 16, 2008, (ss.9-27).
- Akbaş, Oktay. “Sosyal Bilgilerde Değerler ve Öğretimi”. *Özel Öğretim Yöntemleriyle Sosyal Bilgiler Öğretimi*. Ed., B. Tay & A. Öcal, Pegem A Yayıncılık. 2015. Ankara. (ss.335-360).
- Aydın, M. Şevki “İslam Ahlak Eğitimi”, *İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar*, Ed. M. Şevki Aydın ve A. Hadi Adanalı, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara, 2015, (ss.201-254)
- Aydın, M. Zeki, Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi, Nobel Yayınları, 2011, Ankara,
- Bilgin, Beyza & Selçuk, Mualla, Din Öğretimi Yöntemleri, Akid Yayıncılık, Ankara, 1991
- Doğanay, Ahmet. “Değerler Eğitimi”. *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırmacı Bir Yaklaşım*, Ed. C. Öztürk, Ankara: Pegem-A Yayıncılık, (ss.255-286).
- Erden, Münire& Akman, Yasemin. *Eğitim Psikolojisi, Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, Arkadaş yayınları, Ankara, 2017.
- Kenan, Seyfi. “Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri / Educational Sciences: Theory & Practice*, S. 9 (1), 2009 (ss.279-295).
- Kirschenbaum, H. *100 ways to enhance values and morality in schools and youth settings*. Massachusetts: Allyn&Bacon Company. 1995.
- Korkmaz, Mehmet. *Din Öğretimi Teknolojisi ve Materyal Geliştirme*, Kimlik Yayınları, Kayseri. 2017.
- Meydan, Hasan, “Okulda Değerler Eğitiminin Yeri Ve Değerler Eğitimi Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2014, (ss. 93-108).
- Senemoğlu, Nuray. *Gelişim Öğrenme ve Öğretim, Kuramdan Uygulamaya*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005.

BÖLÜM 4

AİLEDE DEĞERLER EĞİTİMİ

Prof. Dr. Mustafa Köylü*

Giriş

20. yüzyılda gerçekleşen şehirleşme ve buna bağlı olarak şekillenen yaşam tarzı, sosyo-kültürel alanda pek çok değişime neden olmuştur. Bu değişim başta aile hayatı olmak üzere, cinsel özgürlükler, cinsiyet rollerinin değişmesi, evlilik dışı yaşamın yaygınlaşması, geleneksel aile fonksiyonunun kaybı, bireysellik, yalnızlaşma, dünyevileşme gibi pek çok konuda kendisini göstermektedir.¹Fakat en büyük değişim, çocukların dini ve ahlaki eğitiminde kilit rolü oynayan aile kurumlarında meydana gelmiştir. Örneğin aile kurumunun temelini oluşturan evlilik kurumu, çeşitli nedenlerle ertelenmekte ya da önemsiz hale getirilmektedir. Diğer taraftan artan boşanmalar sebebiyle mevcut aile yapısı ciddi olarak yara almaktadır.

Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, çocukların ruh ve beden sağlığı açısından dengeli yetiştirilmesinde en ideal ortam aile ortamıdır. Çocuğun kişiliği ve özgüven duygusu, aile ortamında oluşur ve gelişir. Biyolojik ve psikolojik gelişim açısından olduğu kadar, çocuğun sosyalleşmesindeki ilk ortam yine ailedir. Çocuk sosyalleşme sürecine ailede başlar; içinde bulunduğu toplumun sosyal değerlerini, davranış kurallarını ve sosyal ilişkilerini kendi ailesinde öğrenir. Kısacası aile, yaş ve zaman sınırlaması olmayan, en temel eğitim merkezidir.

Bu bölümde, ailede çocukların değer eğitimi ele alınacaktır. Öncelikle ailenin tanımı ve temel fonksiyonları incelenecektir. Ardından değer eğitimi açısından ailenin yeri ve rolü tartışılacaktır. Daha sonra ise ebeveynlerin, çocukların değerler eğitiminde dikkat etmesi gereken hususlar ele alınacaktır.

1. Ailenin Tanımı ve Temel Fonksiyonları

Ailenin, farklı disiplinler tarafından farklı tanımları yapılmaktadır. Bazıları aile kurumunu, toplum hayatının “edebi okulu,”² bazıları top-

* KTMÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Jack Balswick and Judith Balswick, “The Future of Religious Education of the Family”, *Handbook of Family Religious Education*, (ed. Blake J. Neff and Donald Ratcliff), REP, Alabama 1995, s. 257.

² Aile Maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, İstanbul 1968, c. 1, s. 228.

lumun en küçük birimi,³ bazıları da anne-baba ve çocuklardan oluşan ekonomik ve toplumsal bir birlik olarak ifade etmektedirler.

Tarihin en eski ve temel müesseselerinden birinin aile kurumu olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim 350 ilkel kabileden araştırmalar yaparak ömrünü geçirdiğini belirten antropolog G. P. Murdock, ailesiz hiçbir ilkel topluma rastlamadığını kaydetmiştir.⁴ Aile, insanlık tarihi boyunca da ima var olmuş ve üstlendiği temel fonksiyonları icra edebilmiştir. Aile, diğer hiçbir kurumda olmayan biyolojik, psikolojik, ekonomik ve sosyolojik bir ilişki örüntüsüne sahiptir. Bu niteliği ile yeri doldurulamayan ve alternatifi olmayan bir müessese olarak kabul edilmektedir.⁵

İnsan yavrusunun daha uzun sürede ve daha zor yetişmesi, ailenin önemini artırmaktadır. Bilindiği gibi dünyaya yeni gelen çocuk, uzun zaman bakıma ve korunmaya muhtaçtır. Aslında insanoğlu, sadece çocukluk döneminde değil, hayatının her döneminde ailenin maddi ve manevi desteğine ihtiyaç duyar. Zira yetişkinlerin de huzur bulacağı, stres ve sıkıntılarını giderebileceği bir sığınağa, yani bir aile yuvasına ihtiyaçları vardır.

Ailenin temel fonksiyonlarının başında, bedenlen ve ruhen sağlıklı nesillerin devamını sağlayan *biyolojik görev* yer alır. İnsanların varlığı ve nüfusun devamlılığı, ailenin bu fonksiyonunu sağlıklı bir şekilde yerine getirmesine bağlıdır. Ailenin, temel fonksiyonlarından birisi de, *psikolojik ihtiyaçları* karşılamasıdır. Psikolojik ihtiyaçların başında da “duygusal ihtiyaçlar” gelmektedir. Dünyaya yeni gelen bir bebeğin, bedenlen ve ruhen sağlıklı bir gelişme gösterebilmesi için, biyolojik ihtiyaçları kadar, duygusal ihtiyaçlarının karşılanması da gerekir. Bu ihtiyaçların karşılandığı en uygun ve ideal ortam ise aile ortamıdır. Zira çocuk, doğduğunda anneye bağımlı bir durumdadır. Hatta belli bir döneme kadar dünyaya annesinin penceresinden bakar. Annenin çocuğu beslemesi, koruması ve sevmesi, çocuğun mutlu olmasını ve kendisini iyi hissetmesini sağlar. Yine çocukta özgüven duygusunun gelişmesi, çocukla anne arasındaki ilişkinin ve etkileşimin sağlıklı olmasına bağlıdır.

Ailenin temel fonksiyonlarından birisi de toplumsal fonksiyonudur. Aile, hem toplumun kültürel değerlerini korur, hem de bu değerleri genç kuşaklara aktarır. Yani aile kültürel taşıyıcılık işlevi görür. Bu açıdan bakıldığında, her birey, kültürel yönden kendi ailesinin özelliklerini taşır.

Ailenin en önemli ve temel fonksiyonlarından birisi de hiç şüphesiz *eğitici* fonksiyonudur. Bireylerin tutum ve davranışlarının şekillenme-

³ Amiran Kurtkan, *Eğitim Yoluyla Kalkınmanın Esasları*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1982, s. 78.

⁴ G. Peter Murdock, *Social Structure*, New York 1949, s. 325.

⁵ Sefa Saygılı, “Aile ve Aile Terapisi”, *Aile ve Eğitim*, 24-25 Nisan 2010, Ensar Neşriyat, İstanbul, s. 217.

sinde, çocukluk döneminde alınan aile eğitiminin önemli yeri vardır. Özellikle anne, çocuk için ilk eğitici ve öğretmendir. Daha sonra baba, kardeşler ve diğer aile üyeleri gelir. Her ne kadar aile, kültür, bilgi ve davranış kalıplarını, okul gibi düzenli ve sistemli bir şekilde öğretmese de, çocuk okulda öğrenmediği birçok bilgiyi ve beceriyi aileden edinir.

Kısaca aile, çocuğun sadece biyolojik ihtiyaçlarının karşılandığı bir yer değil, onun kişiliğinin oluşumuna, sosyalleşmesine ve ileriki yaşamına etki eden en önemli eğitim ve öğretim ortamıdır.

2. Değerler Eğitimi Açısından Ailenin Yeri ve Rolü

Kur'an'ı Kerim pek çok yerde anne-baba ve çocuk ilişkilerine değinmektedir.⁶ Ancak eğitim açısından ailenin önemine dikkat çeken şu ayet çok çarpıcıdır: “Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan bir ateşten koruyun.”⁷ İslam âlimleri, ayetin emrettiği “ateşten koruma” sorumluluğunun eğitimle gerçekleşeceğini belirtirler. Dolayısıyla aile halkına, İslami değerler kazandırıldığı takdirde, onların hem dünyevi hem de uhrevi hayatları kurtarılmış olacaktır.

Kur'an, aile halkına İslami eğitim vermeyerek, ateşe düşmelerine neden olan aile reislerini ise, “insanların en bedbahtı” ve “hakiki hüsrana düşenler” olarak nitelendirmektedir: “De ki: ‘Şüphesiz hüsrana uğrayanlar, kıyamet gününde kendilerini ve ailelerini hüsrana sokanlardır. İyi bilin ki bu, apaçık hüsranın ta kendisidir.’”⁸

İslamda çocuğa verilen değer, gerek Kur'anda gerekse sünnette göze çarpmaktadır. Kur'an'da baba-evlat ilişkisinden bahseden ayetlere baktığımızda, her defasında babanın oğluna hitap tarzının, “yavrucuğum, oğulcuğum;” çocuğun babasına hitaplarının ise, “babacığım” şeklinde olduğu görülmektedir.⁹ Benzer şekilde Hz. Peygamber'in de çocuklara genellikle, “yavrucuğum” şeklinde sevgi ve şefkatle hitap ettiği bilinmektedir. Her şeyden önce Hz. Peygamber, kız ve erkek çocuk ayırımını ortadan kaldırmış ve çocuklar arasında eşit davranılmasını istemiştir.¹⁰ Yolda karşılaştığı çocukların hal ve hatırlarını sorarak,¹¹ onlarla selamlaşmış,¹² fırsat buldukça onlarla ilgilenerek oyunlar oynamış,¹³ onlara sevgi ve şefkatle yaklaşmıştır. Yine Hz. Peygamber, çocuklara bedduayı

⁶ Bkz. Hac (22); 5, Mümin (40); 67; Hicr (159); 3, Meryem (19); 12, 50, Enbiya (21); 90, Furkan (25); 74, Kasas (28) 9, Saffat (37); 101, Lokman (31); 12-19.

⁷ Tahrir (66); 6.

⁸ Zümer (39); 15.

⁹ Mehmet Emin Ay, “Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler”, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-2*, 2. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 367-368.

¹⁰ Müslim, Hibat 13.

¹¹ Buhari, Edeb 81.

¹² Buhari, İsti'zan, 14.

¹³ Tirmizi, Menakıb 30.

yasaklamış, “küçüklerimize şefkat göstermeyen bizden değildir,”¹⁴ buyurarak, çocuklara karşı sevgi ve şefkat göstermeyi manevi bir sorumluluk olarak kabul etmiştir. Hz. Peygamber, torunu Hz. Hasan’ı öptüğü bir gün, yanında bulunan sahabeden Akra b. Habis’in, “Benim on çocuğum var, hiçbirini öpmedim,” sözü üzerine, “Merhamet etmeye merhamet olunmaz,”¹⁵ buyurarak, o sahabenin davranışını kınamıştır.

Çocuğun eğitilmesi, anne babanın çocuğuna karşı bir görevidir. Ayrıca çocuğun da ana-babası üzerindeki bir hakkıdır.¹⁶ Çocuğun eğitilmesi ise öncelikle ona temel dini ve ahlaki değerleri kazandırmakla gerçekleşir. Bu durum aynı zamanda çocuğa verilebilecek en güzel hediyedir. Zira peygamberimiz, “Bir babanın evladına verebileceği en değerli hediye iyi bir terbiyedir,”¹⁷ buyurmuştur.

Görüldüğü gibi Kur’an ve hadisler, Müslüman ailelere çocukların dini ve ahlaki eğitimleri konusunda bir takım sorumluluklar yüklemektedir. Sosyal bilimciler de değerler eğitiminde en etkili yerin aile ortamı olduğunu kabul ederler. Bu alanda yapılan pek çok araştırma, çocuklarda dini ve ahlaki değerlerin oluşmasında ilk faktörün aile, daha sonra bireysel düşünce ve son olarak da okulun olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁸ İşte bu yüzden, günümüz eğitimcileri, ailenin önemine dikkat çekerek, geleceğin eğitiminin aile temelli olması gerektiğini ileri sürmektedir. Zira insan hayatı, en derin ve bireysel seviyede aile içinde yaşanmaktadır. Hatta bu, parçalanmış aileler için bile geçerlidir. Psikolojik veriler, dünya çapında tüm kültürlerde, kişinin değer ve tutum yapısının 2-6 yaş arasında oluştuğunu ortaya koymaktadır.¹⁹ Bu dönem, sosyal ve ahlaki bilgi gelişiminin en hızlı olduğu bir dönemdir. Bu zaman dilimi de büyük ölçüde aile içinde yaşanmaktadır. O bakımdan aile hayatı ve aile temelli değerler eğitimi, son derece önemli görülmektedir.

Ailede verilen değerler eğitimi, örgün eğitimin aksine gönüllülük esasına dayalı, kendiliğinden ve sürekli. Bu yüzden daha etkili ve verimlidir. Din ve ahlak eğitimcileri de, değerler sisteminin ancak aile içinde kazanılabileceğini ileri sürmektedirler. Zira çocuklar, kendi aileleriyle özdeşleşirler. Böylece aile bireylerinin yaşam, duygu ve düşünce tarzları onların da bir parçası olur. Bireyler kendi değerlerini, normları-

¹⁴ Müslim, Birr.

¹⁵ Buhari, Edeb 18.

¹⁶ Mustafa Usta, “Özel Eğitim Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi”, *Aile ve Eğitim*, 24-25 Nisan 2010, Ensar Neşriyat, İstanbul, ss. 284-285.

¹⁷ Buhari, Vesaya 9.

¹⁸ Antoine Vergote, *The Religious Man: A Psychological Study of Religious Attitudes*, (trans. by Marie-Bernard Said), Pflaum Press, Dayton, OH 1969, s. 274.

¹⁹ Carolyn Edwards and Patricia G. Ramsey, *Promoting Social and Moral Development in Young Children*, Teacher College Press, New York 1986, s. 3.

nı ve uygulamalarını kendiailesinden edinir ve diğerlerini değerlendirirken bunları ölçüt olarak kullanır.

Aile, çocuğun değer eğitiminin sadece içeriğini değil, aynı zamanda şeklini de belirler. Zira aile, çocuğun tutum ve davranış modelini oluşturur. Dolayısıyla aile çocuğun değer algısında temel rol oynamaktadır.

3. Ailedeki Değer Eğitiminin İlke ve Prensipleri

3.1. Mutlu ve Huzurlu Bir Aile Ortamı Oluşturulmalıdır

Etkili bir değerler eğitimi için, her şeyden önce sağlıklı, istikrarlı ve etkili bir iletişimin yer aldığı, huzurlu bir aile ortamı gerekir.²⁰ Karşılıklı sevgi, saygı, güven ve dayanışmanın hâkim olduğu aile ortamında olumlu tutum ve davranışlar kendiliğinden gelişir.

Stinnett ve Harris yüzlerce çalışma sonuçlarından faydalananarak, mutlu ve huzurlu bir ailede bulunması gereken özellikleri şu şekilde ortaya koymuştur:

Taahhüt, bağlanma: Taahhüt, aile birliğine önem verme ve aileyi bir bütün olarak kabul etme duygu ve düşüncesidir. Mutlu ailelerdeki bireyler, ailelerini her şeyin üstünde tutarlar. Bu tür ailelerde, tüm aile üyeleri o ailenin üyesi olmaktan mutluluk duyarlar. Tüm aile üyeleri birbirlerini severler ve birbirleri için fedakârlık yapabilirler.

Zaman Birlikteliği: Mutlu ve huzurlu ailelerinin diğer önemli bir özelliği de zamanlarını birlikte geçirmeleridir. Örneğin birlikte yemek yemek, ev işlerini birlikte yapmak vb. Zaman birlikteliğinin en önemli unsurlarından birisi, zamanın niceliğinden ziyade niteliğidir. Yani zamanın kaliteli ve huzur içinde geçirilmesidir.

İletişim: Mutlu ve huzurlu ailelerin en temel özelliklerinden bir tanesi de aile bireyleri arasında açık ve etkili iletişimin var olmasıdır. Pek çok araştırma, aile başarısı ve mutluluğundaki anahtar rolün, etkili iletişimolduğunu ortaya koymaktadır.²¹ Bu tür iletişimin en önemli özelliği, onun açık, belirgin ve samimi olmasıdır. Mutlu ve huzurlu ailelerinin iletişiminde, yakınlık ve samimiyet temel unsurdur. Aile üyeleri bir takım olumlu iletişim özelliklerine sahiptirler. Birbirlerini hem sözel olarak, hem de duygusal olarak dinlerler. Birbirlerine karşı dürüst ve samimidirler. Birbirlerini eleştirmekten, yargılamaktan veya suçlamaktan kaçınırlar. Elbette bu durum, mutlu ve huzurlu ailelerin hiç tartışmayacağı ya da farklılıklara sahip olamayacağı anlamına gelmez. Ancak bu özelliğe sahip aileler, çatışma ve sorunlarını büyütmeden çözmeye

²⁰ Blake J. Neff, "Family Communication," *Handbook of Family Religious Education*, (ed. Blake J. Neff and Donald Ratcliff), REP, Alabama 1995, s. 137.

²¹ Neff, "Family Communication," s. 137.

çalışırlar. Bu tür ailelerdeki bireyler, birbirlerini suçlamak yerine, işbirliğine önem verirler.

Takdir ve Teşvik Etme: Psikolojinin öncülerinden olan William James, takdir edilme ihtiyacının, en önemli insani ihtiyaç olduğunu ileri sürmektedir. Bu durum aile fertleri için de geçerlidir. Takdir etme, takdir edilen kişinin öz benliğini destekler. Ayrıca takdir eden ile takdir edilen kişi arasında olumlu bir bağ oluşturur. Sorunlu ailelerdeki bireyler, takdir etmenin tam tersi bir tutum sergilerler. Birbirlerinin olumlu yönlerinden ziyade, olumsuz taraflarına odaklanarak sürekli eleştirilerek bulunurlar. Böyle bir durumda, aile bireylerinin gururları incinir ve birbirlerine karşı olan olumlu duyguları hızlı bir şekilde azalır. Eleştiriler, davranışları iyileştirme yerine daha da kötüleştirebilir. Bu yüzden, ailedeeleştiri yerine takdir ve teşvik gibi olumlu davranışlara yer verilmelidir.

Rol performansları: Rol, aile bireylerinin yapmaları gereken hususları içeren bir kavramdır. Aile üyelerinin her birinin değişik rolleri vardır. Mutlu ve huzurlu ailelerdeki her birey, sorumluluğunu bilir ve gereğini yapar. Kısacası bir görev karmaşası yoktur. Bununla beraber görev paylaşımında çok katı bir tutum yerine esneklik payı da vardır.

Manevi ortam: Mutlu ve huzurlu ailelerin en önemli özelliklerinden birisi de, evlerinde manevi bir ortam oluşturmalarıdır. Manevi ortam denilince ilk akla gelenler, Allah'a iman, ahlaki davranış, dini yaşantı, ümit ve iyimserlik duyguları, doğruluk ve sadakatgibi kavramlardır.

Maneviyat, insanların hayatlarını değişik açılardan etkiler. Her şeyden önce maneviyat, insanlara hayatın bir anlamı ve gayesinin olduğu hissini verir. Bu hisse sahip olmak, insanların günlük kaygı ve stresleri aşmasına yardımcı olur. Yine aile üyelerinden her hangi birisinin başına gelecek olan ciddi hastalık, ölüm ve kayıp gibi krizlerle başa çıkmada yardımcı olur.

Kriz ve stresle başa çıkma: Mutlu ve huzurlu aile bireyleri zaman zaman çeşitli kriz ve streslerle karşı karşıya kalabilirler. Ancak onların ayırdedici özelliği, bu sıkıntılı anlardan kurtulma yollarını geliştirmiş olmalarıdır. Bu tür aileler olumsuzluklarda bile pozitif unsurlar bulabilmektedirler. Onlar hayat karşısında belli bir ümit besleme yeteneğine sahip olarak, dengeli bir tutum ve davranış sergileyebilirler.

Bu tür ailelerin olumsuz durumlarda başa çıkmadaki en büyük desteklerinden birisi manevi güçleri yani imanlarıdır. Kriz anlarında bu ailelerin başvurduğu diğer bir yöntem de, aile bireyleri arasındaki açık iletişimidir.

3.2 Çocuğa İyi Örnek ve Model Olunmalıdır

Çocuklara olumlu değerleri kazandırmadaki en önemli yöntemlerden birisi de, aile bireylerinin çocuklarına iyi örnek olmasıdır. Küçük çocuklar, doğumdan itibaren anne ve babalarının her söz ve davranışını kopya etme yeteneğine sahiptirler. Bununla birlikte çocuklar, sözden ziyade davranışların etkisinde kalırlar. Büyüklerin söyledikleri ile yaptıklarının çelişmesi onları şaşırtır. Bu durum onlarda hangi davranışın iyi, hangisinin kötü olduğu konusunda kesin bir yargının oluşmamasına neden olur. Ayrıca bu durum onların büyüklerine karşı güvenlerini de sarsar.²²

Çocuklar, iyi ya da kötü birçok sosyal davranışı başkalarını gözlemleyerek öğrenirler. Günümüzde bu yaklaşım, “sosyal öğrenme modeli” olarak adlandırılmaktadır. Bu modelin öncülerinden biri olan Albert Bandura’ya göre, çocuklarda sıkça görülen saldırganlık davranışının nedeni, çocuğun çevresinde gördüğü saldırgan davranışdır.²³Erik Erikson’a göre ise çocuklar, diğer insanlara karşı olan güven veya güvensizliği, bağımlılık veya bağımsızlığı ya da sorumluluk veya sorumsuzluğu, etrafındaki insanları gözlemleme ve onları model alma yoluyla öğrenirler.²⁴

Bu noktada bir anne ve babanın öncelikli görevi, çocuğu için güzel örnek olmaktır. Anne ve babanın ne olduğu, ne söylediğinden ve ne yaptığından çok daha önemlidir. Eğer anne-baba çocuğunun, çalışma, sevmeye, affetmeye, nazik olma, sorumluluk sahibi olma ve dürüst olma gibi birtakım dini ve ahlaki değerleri kazanmasını istiyorsa, bunları başta kendilerinin yaşaması gerekir.

3.3 Dengeli Bir Disiplin Uygulanmalıdır

Değerler eğitiminde ele alınması gereken en önemli konulardan birisi de, ailenin çocuğa uygulayacağı disiplin ve ceza şeklidir. Aileler çocuklarını eğitirken belli ölçülerde disiplin hatta gerektiğinde ceza yöntemini kullanırlar. Zaten dünyanın neresinde olursa olsun, çoğu anne-babanın çocuğuna çeşitli cezalar verdiği de bir gerçektir. Ancak çocuklara uygun bir disiplin kullanılması gereklidir. Çocuklara karşı kullanılan fiziki cezalar, çocuklar üzerinde olumsuz etki bırakmaktadır. Bu konuda yapılan araştırmalar, fiziki ceza ile çocukların gösterdiği saldırganlık ve sosyal uyumsuzluk arasında bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır.

²² Hüseyin Peker, *Din ve Ahlak Eğitimi*, Aksi Seda Matbaası, Samsun 1998, s. 52.

²³ Donelson R. Forsyth, *Social Psychology*, Brooks/Cole Publishing Company, 1987, s. 400.

²⁴ Erik H. Erikson, *Childhood and Society*, Norton, New York 1963, s. 247.

Anne ve babaların kullandığı disiplin şekilleri, çocukların psikolojik gelişimi kadar, onların dini ve manevi gelişimlerini de etkilemektedir. Çocukların aile yapılarıyla Allah inançları arasındaki ilişkiye yönelik yapılan deneysel bir çalışma oldukça ilginçtir.²⁵Kenneth E. Hyde, çocukların Allah fikirlerinin, anne ve babalarının tutum ve davranışlarından neşet ettiğini ortaya koyan pek çok araştırma kaydetmektedir.²⁶

Fiziki ceza, değerler eğitiminde olumsuz sonuçlar doğurur. Çünkü bu ceza çeşidi çocuğun kişiliğini örseler ve kendine güvenini yok eder. Ayrıca çocuğu yalana, hilekârlığa ve ikiyüzlülüğe sevk eder. Yine, evden kaçma, korkak ve ürkek olma, içedönüklük, pasiflik, saldırganlık ve düşmanlık, başkalarına eziyet verme ve altını ıslatma gibi pek çok psikolojik ve sosyolojik açıdan olumsuzluklara neden olabilir.²⁷Baskıyla, dayakla ya da zorlamayla dini ve ahlaki değerleri kazandırmaya çalışmak ise tamamen olumsuz sonuçlara sebebiyet verir.²⁸ Bu yüzden mümkün olduğunca, fiziki cezaya başvurmak yerine, alternatif disiplin şekillerinden birisini uygulamak daha doğru bir yoldur. Örneğin yanlış davranışı görmezden gelmek, çocuğu sevdiği bir şeyden ya da arkadaş grubundan ayırmak, yalnız bırakmak, yaptığı davranışın yanlış olduğunu açıklamak, doğal sonuçlarıyla karşı karşıya bırakmak, arzulan davranışa model olmaya çalışmak ve sözleşme yapmak gibi.²⁹

3.4 Aile Bireyleri Birlikte Hareket Etmelidir

Değerlerin kazanımındaki en önemli rol modelleri, anne ve babalardır. Ancak bu konudaki başarı, aile bireylerinin birlikte hareket etmelerine bağlıdır. Tüm aile bireylerinin, çocuklara güzel örnek olabilmek için tutarlı olmaları gerekir. Yani babanın hatalı bulduğu bir davranış, anne tarafından; annenin hoş karşılamadığı bir davranış da baba tarafından onaylanmamalıdır. Birlikte hareket etme özelliği olmayan aile ortamında olumlu değerlerin kazandırılması mümkün değildir. Çünkü böyle bir ortamdaçocuk, neyin iyi neyin kötü olduğunutam olarak bilemez.

Anne ve babaların birlikte hareket etmeleri demek, onların hiçbir zaman görüş ayrılığına düşmeyeceği anlamına gelmez. Böyle durumlar-

²⁵ Bkz. David Heller, *The Children's God*, University of Chicago Press, Chicago and London 1986, ss. 69-71-79-93.

²⁶ Bkz. Kenneth E. Hyde, *Religion in Childhood and Adolescence*, REP, Birmingham, Alabama 1990, ss. 83-97.

²⁷ Mehmet Emin Ay, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, Mavi Yay., İstanbul 1997, s. 27; Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, Doğu Matbaası, Ankara 1987, ss. 152-161

²⁸ Ali Rıza Aydın, *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, OMÜSBE, Samsun 1995, s. 43.

²⁹ Jerry Aldridge ve Jean Box, "Moral and Affective Dimensions of Childhood," *Handbook of Children's Religious Education*, (ed. Ronald E. Ratcliff) Religious Education Press, Birmingham, Alabama 1992, ss. 85-86.

da aile, farklı görüşlerin nedenini çocuğa anlayacağı bir şekilde izah etmelidir. Ayrıca ebeveynler karşıt görüşlerini çocuğun yanında tartışma konusu yapmamalıdır. Zira böyle bir tartışma durumunda çocuk, hangi tarafın görüşünün daha doğru olduğunu anlayamayacağı gibi, kendisini sorunun kaynağı olarak görebilir. Bu ise çocukta ciddi anlamda bir takım psikolojik sorunların ortaya çıkmasına neden olabilir. Şu husus bilinmelidir ki, anne ve babanın her tartışması olumlu ya da olumsuz olarak çocuğa etki eder. Bu yüzden konular önceden tartışılmalı ve çocuk yalnızca nihai kararlar karşılmalıdır.

3.5. Değerlere İlişkin Bilgi Verilmelidir

Eğitimin bilgi, davranış ve duygu olmak üzere üç boyutu vardır. Davranış, daha çok taklit ve model yoluyla öğrenilirken, hangi davranışın iyi, hangi davranışın kötü olduğu hususu da daha ziyade bilgi yoluyla öğretilir.

Çocuklar kazandırılmak istenen değerler konusunda bilgilendirilmek suretiyle öğrenir. Bilgilendirme yapılırken, birtakım hususlara da dikkat etmek gerekir. Bunlardan bir tanesi çocuğa kısa öğütler verilmesidir. Zira kısa ve sade fikirler daha kolay anlaşılır ve kabul edilir.

Verilecek bilgi ile ilgili olarak dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da verilecek bilgilerin çocuğun gelişim düzeyine uygun olmasıdır. Her yaş döneminin belli özellikleri ve bir öğrenme kapasitesi vardır. Ayrıca her çocuğun ayrı bir yapısı ve mizacı vardır. Verilecek bilgilerle çocuğun bu özelliklerinin uyuşması gerekir.

Dini ve ahlaki değerlerin çocuklara nasıl ve ne şekilde öğretilmesi gerektiği hususunda Kur'anı Kerime baktığımızda, öncelikle karşımıza Lokman suresindeki ayetler çıkar. Bu surede bir baba olarak Lokman (as) oğluna, kısa ve öz olarak birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır.³⁰ Konuyla ilgili ayetler incelendiğinde Lokman (a.s.)'ın oğluna şu hususlarda bilgi ve tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir:

Lokman (a.s), oğluna ilk olarak inanç esaslarının temelini oluşturan *tevhid* inancını öğütlemektir. O, "...Yavrum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür." diyerek, oğlunun doğru bir Allah inancına sahip olmasını istemektedir. Zira Allah'a iman, diğer tüm inanç, ibadet ve ahlak esaslarının da özünü oluşturmaktadır. Eğer Allah'a iman konusunda, anne ve babası tarafından aksine bir istek gelirse, Kur'an Lokman'ın (a.s) diliyle, onlara itaat edilmemesi gerektiğini ifade eder. Ancak yine de böyle bir durumda bile anne babayla dünyada iyi geçinilmesini tavsiye etmektedir. Yine Allah inancıyla ilgili olarak oğluna, Allah'ın gücünün farkında olması gerektiğini, Allah'ın her şeyi görüp gözetlediğini hatırlatmaktadır. Bu sayede oğlunda hem

³⁰ Bkz. Lokman Suresi (31), 13-19.

doğru bir Allah inancını yerleştirmeye hem de ahiret bilinci oluşturmaya çalışmaktadır.

İnanç esaslarından sonra ikinci olarak, Hz. Lokman (a.s) oğluna, hemen hemen tüm ibadetlerin özünü oluşturan namazı kılmasını tavsiye etmektedir. “Namazını dosdoğru kıl” ifadesiyle, ibadetlerin de ihlâs ve samimiyetle ve kurallarına uygun bir şekilde yerine getirilmesini öğütlemektedir. Elbette burada sadece namazı emretmesi, diğer ibadetlerin ihmali anlamına gelmez. Aslında namaz, diğer tüm ibadetlerin de özünü oluşturmaktadır.

İnanç ve ibadetten sonra, Lokman (a.s)’ın oğluna yaptığı nasihatler, İslam’ın ortaya koyduğu temel ahlaki değerleri içermektedir. Bunların başında da, anne ve babaya karşı iyi davranmak ve onları razı etmek gelmektedir. Daha sonra dikkat çekilen diğer ahlaki davranışlar şunlardır; iyiliği emredip kötülüklerden sakındırmak, başına gelen bela ve musibetlere karşı sabırlı olmak, insanlara karşı nazık davranmak, yürüyüşünde itidal üzere olmak ve konuşurken sesini kısmak. Ahlaki davranışlarla ilgili tavsiyelere baktığımızda, Lokman (a.s)’ın çocuğuna, hem bireysel hem de toplumsal açıdan önemli olan ahlaki tutum ve davranışları kazandırmaya çalıştığını görmekteyiz.

Yukarıdaki hususlara dikkat etmek, etkili değer eğitiminde önemlidir. Bunun yanı sıra uygun fırsatları kollayıp değerlendirmek de gerekir. Çocuklara bilgi verilecek en iyi zaman, onların oyun ve eğlence zamanları yani doğal ortamlardır. Bu zamanları fırsat bilerek, değerler konusunda birtakım bilgiler verilebilir.

3.6. Olumsuz Çevre Şartlarından Korunmalıdır

Çocuklara olumlu ahlaki değerleri kazandırmada olumlu çevre şartları oluşturmak kadar, olumsuz çevre şartlarından uzak tutmak da önemlidir. Bunun nedenlerinden birisi, olumsuz çevre şartlarının olumlu çevre şartlarına göre daha etkili olması ve kontrol edilmesinin de daha zor olmasıdır.

Günümüzde olumsuz çevre faktörlerinin başında, kitle iletişim araçları gelmektedir. Bunlar; kitap, dergi, gazete, sinema, tiyatro, radyo, televizyon, bilgisayar ve internet gibi çeşitli oyun malzemelerinden oluşur. Bunların içerisinde çocukların, gençlerin, hatta yetişkinlerin ahlaki tutum ve davranışlarını olumsuz yönde en fazla etkileyen televizyon ve internettir.

Meseleye sadece zaman israfı açısından yaklaşıldığında bile karşımıza kötü bir tablo çıkar. Bu alanda yapılan araştırmalar, bir çocuğun doğuşundan lise sonlarına kadar televizyon ya da internet başında geçirdiğini zamanın, okul yıllarında geçirdiği zamandan daha çok olduğunu ortaya koymaktadır. Zaman israfının haricinde televizyonun özellikle

çocuklar açısından en olumsuz yanı, saldırganlık ve şiddet davranışlarının oluşmasına neden olmasıdır. 1950'li yıllardan beri yapılan araştırmalar, televizyonun çocukların gerçek hayatlarında onları daha saldırgan yaptığını ve şiddete başvurmalarına neden olduğunu göstermektedir.³¹ Bu etki, tüm coğrafik ve sosyoekonomik farklılıklar gösteren çocuklar için, her iki cinsiyet için ve duygusal problemleri olan çocuklar kadar normal çocuklar için de geçerlidir. Televizyon yayınları çizgi filmler dâhil olmak üzere hep saldırganlık, şiddet, cinsel istismar, hırsızlık, gasp vb. konuları işlemektedir. Sonuçta bu tür yayınlar, başta çocuk ve ergenler olmak üzere, tüm insanları olumsuz yönde etkilemektedir.³²

Çocukları olumsuz olarak etkileyen en tehlikeli araçlardan bir diğeri internettir. Her türlü istismarın yer aldığı, ahlaki değerlerin hiçe sayıldığı siteler gençlerin zihin ve duygu dünyalarını sömürmektedir. Bunların dışında çocukları en fazla cezbeden internet oyunlarının içerisinde şiddet içermeyen oyun neredeyse yok gibidir. Bu oyunları oynayan çocuklar ve gençler, kişiliğinin ve karakterinin şekillendiği bu yaşlarda adeta şiddet bombardımanına maruz kalmaktadırlar.

Çocukları olumsuz yönde etkileyen faktörlerden bir diğeri de çocukların okuduğu niteliksiz kitaplardır. Genel olarak kitaplar, çocuğun zihinsel, duygusal ve sosyal gelişiminde önemli bir uyarandır. Çocuk okuduğu kitaplardaki benimsediği kahramanlara benzemeye ve onların özelliklerine sahip olmaya çalışır. Bu bağlamda kötü rol model olan kahramanların yer aldığı kitaplar zararlıdır. Dolayısıyla çocukları, sağlıklı davranış geliştirmeyen, sanat değeri olmayan, çocuklara değer katmayan, aksine çocukları şiddete yönelten kitaplardan uzak tutmak gerekir.³³

Kitle iletişim araçlarının insan hayatına kattığı olumlu yönleri de hiç kimse inkâr edemez. Bu nedenle anne ve babalar, kitle iletişim araçlarını tamamen yasaklamak yerine, kullanımı konusunda dikkatli ve seçici davranmalıdır. Çocukların vakit geçirdiği bu vasıtaları takip etmeli ve mümkün olduğunca onların yerine alternatif etkinlikler düzenlemelidirler.

Sonuç

Tüm eğitim çeşitlerinin olduğu gibi, değerler eğitiminin de psikolojik ve pedagojik temelleri bulunmaktadır. Bu temelleri dikkate alarak eğitim verilecek olan ilk eğitim kurumu ailedir. Ancak bu eğitimi sadece

³¹ Bkz. Robert A Baron and Donn Byrne, *Social Psychology: Understanding Human Interaction*, sixth ed. Allynand Bacon, Boston 1991, ss. 406-409.

³² Atalay Yörükoğlu, *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, Özgür Yay., İstanbul 2007, ss. 97-101.

³³ Bkz. Ayşe İnanc Kılıç, "Yüz Temel Eserde Dini ve Ahlaki Değerler," *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, OMÜSBE, Samsun 2009, ss. 216-224.

aile ile sınırlandırmak doğru değildir. Zira başarılı bir değerler eğitimi, bütün çevrelerce desteklenmeli ve bütün faaliyet alanlarını kapsayacak şekilde yapılandırılmalıdır.

Etkili bir değerler eğitimi her şeyden önce, batı ahlakı temelli değil, Kur'an ve Sünnet temelli olmalıdır. Çünkü onların kültürel yapısı bizim kültürümüze benzememektedir. Ayrıca onların çocuk yetiştirme gayeleri bizim çocuk yetiştirme hedeflerimizle örtüşmemektedir. Batıda yapılan çalışmalardan istifade edilebilir. Ancak, aslolan kendimize özgü bir değerler sistemi oluşturmamızdır.

Değerler eğitimi ve öğretimi sadece teorik alanı değil, daha ziyade uygulamayı gerektiren bir alandır. Bu nedenle başta aile bireyleri olmak üzere, eğitim kurumları, basın ve yayın organları ve toplumun her kesimi, bu konuda örnek ve model olmalıdır. Bu bağlamda değerleri olumsuz yönde etkileyen kitle iletişim araçları için gerekli olan yasal düzenlemeler de yapılmalıdır.

Kaynakça

- Aile Maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, İstanbul, 1968, c. 1.
- Aldridge, Jerry and Jean Box. "Moral and Affective Dimensions of Childhood," *Handbook of Children's Religious Education*, (ed. Ronald E. Ratcliff), Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1992, ss. 85-86.
- Ay, Mehmet Emin. "Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-2*, 2. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, ss. 367-368.
- Ay, Mehmet Emin. *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, Mavi Yay., İstanbul, 1997.
- Aydın, Ali Rıza. *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), OMÜSBE, Samsun, 1995.
- Balswick Jack and Judith Balswick. "The Future of Religious Education of the Family", *Handbook of Family Religious Education*, ed. Blake J. Neff and Donald Ratcliff, REP, Alabama, 1995.
- Baron, Robert A and Donn Byrne. *Social Psychology: Understanding Human Interaction*, sixth ed. Allyn and Bacon, Boston, 1991.
- Edwards, Carolyn and Patricia G. Ramsey. *Promoting Social and Moral Development in Young Children*, Teacher College Press, New York, 1986.
- Erikson, Erik H. *Childhood and Society*, Norton, New York, 1963.
- Heller, David. *The Children's God*, University of Chicago Press, Chicago and London, 1986.
- Hyde, Kenneth E. *Religion in Childhood and Adolescence*, REP, Birmingham, Alabama, 1990.

- Kılıç, Ayşe İnan. “Yüz Temel Eserde Dini ve Ahlaki Değerler,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, OMÜSBE, Samsun, 2009.
- Kurtkan, Amiran. *Eğitim Yoluyla Kalkınmanın Esasları*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1982.
- Murdock, G. Peter. *Social Structure*, New York, 1949.
- Neff, Blake J. “Family Communication,” *Handbook of Family Religious Education*, (ed. Blake J. Neffand Donald Ratcliff), REP, Alabama, 1995.
- Peker, Hüseyin. *Din ve Ahlak Eğitimi*, Aksi Seda Matbaası, Samsun, 1998.
- Saygılı, Sefa. “Aile ve Aile Terapisi”, *Aile ve Eğitim*, 24-25 Nisan 2010, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Usta, Mustafa. “Özel Eğitim Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi”, *Aile ve Eğitim*, 24-25 Nisan 2010, Ensar Neşriyat, İstanbul, ss. 284-285.
- Vergote, Antoine. *The Religious Man: A Psychological Study of Religious Attitudes*, translated by Marie-Bernard Said, Dayton, OH, Pflaum Press, 1969.
- Yörükoğlu, Atalay. *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, 7. Basım, Özgür Yayınları, İstanbul, 2007.
- _____, Atalay. *Çocuk Ruh Sağlığı*, Doğuş Matbaası, Ankara, 1987.

BÖLÜM 5

OKULDA DEĞERLER EĞİTİMİ

Prof. Dr. Mevlüt Kaya•

Giriş

Bireylere etkili ve düzenli eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sunulduğu yegâne kurum okuldur. Zira okul, planlı ve sistemli bir yapıya sahiptir. Bu özelliği sayesinde o, hem bireyde var olan değerleri geliştirerek bunları kişiliğin bir parçası haline getirmekte, hem de bireye yeni değerler kazandırmaktadır. Okul, nitelikli ve geniş öğretmen kadrosu ile geniş kitlelere ulaşabilme imkânına sahiptir. Ayrıca okul çağı dikkate alındığında, bireyin gelişime ve öğrenmeye en açık olduğu yaşların okul dönemine denk gelmesi, burada verilen değerlerin etkisini ve kalıcılığını artırmaktadır.

Okul; akademik ve mesleki gelişimin yanı sıra, sosyal sorumluluk sahibi ve toplumsal değerlere sahip bireyler yetiştirmeyi hedeflemektedir. Bu amaca ulaşmak için okullar, toplumun sosyal davranışlarını, alışkanlıklarını ve değerlerini yeni nesle kazandırmaktadır.

Bu bölümde okulda değerler eğitimi çeşitli yönleriyle ele alınmaktadır. Öncelikle okulda değerler eğitiminin önemine değinilmektedir. Ardından okullarda değerler eğitimi kanun, düzenleme, öğretim programları ve örtük program gibi çeşitli açılardan ele alınmaktadır. Daha sonra değerler eğitiminde öğretmenin rolü incelenmekte, son olarak okulda değerler eğitimiyle ilgili problemler tartışılmaktadır.

1. Okulda Değerler Eğitimi ve Önemi

Son yıllarda toplumda şiddet ve suç oranlarının artması, aile kurumunun zayıflaması, iş ahlakının kaybolması ve gençlerin topluma yabancılaşması gibi olumsuzluklar, değerler eğitimine büyük bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Değerler eğitimi geniş anlamda; dini, ahlaki, kültürel ve evrensel değerlere yönelik duyarlılık geliştirmeyi, bunları içselleştirmeyi ve davranış haline getirmeyi içermektedir. Günümüzde değerler, başta aile olmak üzere, okul, akran grupları, sivil toplum kuruluşları ve kitle iletişim araçları gibi oldukça farklı kaynaklardan beslenmektedir. Ancak okul dışındaki kaynaklar ya yetersiz kalmakta ya da çoğunlukla olumsuz tutum ve davranışlar kazandırmaktadır.¹

• Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Sedat Yazıcı ve Aslı Yazıcı, *Felsefi, Psikolojik ve Eğitim Boyutlarıyla Karakter*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2011, s.115.

Artık toplumda değerler eğitimi gelenek veya kültür içerisinde informal yollarla yürütülememektedir. Çekirdek ailelerin artması, annenin çalışması, aile bireyleri arasındaki iletişim ve paylaşımın azalması ve artan boşanma oranları gibi birçok neden, ailede çocuklara verilen değer eğitimi olumsuz olarak etkilemektedir. Bu yüzden değer eğitimi artık büyük oranda okullara kalmaktadır. Zaten anaokulu veya kreşe başlama yaşının günümüzde 3-4 yaş seviyesine kadar indiği görülmektedir. Bu yaşlarda okula başlayan çocuk, lise bitinceye kadar zamanının büyük bir bölümünü evinden ziyade okullarda geçirmektedir.

Okullarda değer eğitimi yapılmasının bir nedeni de, çocuğu çevrenin olumsuz etkilerinden korumak içindir. Günümüzde çocuklar televizyon, internet ve sosyal medyaya, aile ve okuldan daha fazla zaman ayırmaktadır. Kitle iletişim araçları, olumlu olumsuz bütün herşeyi çocuk ve gençlerin önüne kontrolsüzce sermektedir. Böylece çocuklar, suç ve şiddet içeren ve hatta kötü örnek oluşturan sahnelerle maruz kalmaktadır. İşte bu noktada okul, değerler eğitiminde önemli bir rol üstlenmektedir.

Okullar çocuklara sadece bazı değerleri öğretmekle yetinmez, aynı zamanda çocuklara çevrenin olumsuz etkilerini değerlendirme ve eleştiri yapabilme anlayışı da kazandırır. Yani okullar çocuklara değerler eğitimi aracılığıyla neyin iyi neyin kötü, neyin doğru neyin yanlış olduğunu gösterir.

Okul çokkültürlü toplumların ortak bir payda üzerine değerlerini inşa etmelerine imkân sağlamaktadır. Dolayısıyla çoğulcu toplumlarda huzur, barış ve güvenin tesis edilmesi için değerler eğitimine ihtiyaç duyulmaktadır. Okul, çocuklarda hem bireysel özgürlük ve otonomi bağlamında bir değer anlayışı geliştirmekte, hem de öğrenciye topluma bağlılık, hoşgörü, farklılıkları kabullenme ve barış içinde yaşama gibi değerleri kazandırmaktadır. Bu yönüyle okulda değerler eğitimi, bir taraftan başkalarına bağımlı birey olmayı engellerken, bir taraftan da birlikte yaşama kültürünün temellerini atmaktadır. Okulda birlikte yaşama kültürü kazanan öğrenci, gerçek hayatta çoğulcu bir toplum yapısına daha kolay uyum sağlayabilmektedir.

Lickona'nın da belirttiği gibi, okullardaki ahlak ve değerler eğitimi için özel bir çaba harcanması, öncelikle eğitimin kendisi için gereklidir.² Zira okulların en büyük problemlerinden birisi, okul güvenliğidir. Saygı, sevgi ve güvenin olmadığı okullarda ne kadar bilgi üretilirse üretilsin, iyi ve nitelikli bir insan yetişmemektedir. Bu nedenle eğitimde başarının artması için okulda değerler eğitimi yapılması gereklidir. Berkowitz ve Bier, karakter eğitimi programlarının, öğrenciler arasında görülen şid-

² Lickona Thomas, *Education for Character: How School Teach Respect and Responsibility*, Bantam Books, Newyork 1991, s. 21.

det, madde kullanımı gibi olumsuz davranışları önemli oranda azalttığını ifade etmektedir.³

Geçmişte eğitim daha çok dini kurumlar tarafından verildiği için ahlak eğitimi de uzun süre dini esaslara göre yapılmıştır. Rönesans ve reform hareketlerinin sonucunda, kilisenin skolâstik eğitim sisteminden kurtulmak için ilk modern okulların temelleri atılmıştır. Bu kurumların kurucularından Comenius'a göre okul, birinci derecede öğretime değil; eğitime, değerlere ve fazilete önem vermelidir. John Locke da okullarda değerler ve fazilete birinci derecede yer ayrılması gerektiğini ifade etmektedir.⁴ Ancak 19. yüzyıla hâkim olan bilim anlayışının etkisinde şekillenen modern eğitim anlayışı, ahlaki ve manevi değerler hususunda sessiz kalmayı, hatta bazen dışlayıcı olmayı tercih etmiştir.⁵

Ancak 20. Yüzyıla gelindiğinde değerler eğitime yönelik bu olumsuz anlayış değişmişmiştir. Nedeni ise, bu yüzyılda Batıda ergenlerde uyuşturucu kullanımı, suç oranları, ırksal ve etnik düşmanlıklar vb. gibi toplumsal problemler artmıştır. Bu nedenle 1990'lı yıllarda sözkonususorunların çözümünde okullarda değer eğitime ağırlık verilmesi kararı alınmıştır. Bunun yanında. "Yaşayan Değerler Eğitim Programı" adında UNESCO tarafından desteklenen uluslararası bir proje geliştirilmiştir. 1995 yılından itibaren uygulanmaya konulan projenin amacı; öğrencilere iş birliği, özgürlük, mutluluk, dürüstlük, alçak gönüllülük, sevgi, barış, saygı, sorumluluk, hoşgörü gibi değerlerin kazandırılmasıdır.⁶

Günümüzde birçok batı ülkesinde okullarda değerler eğitimi yapılmaktadır. Yine bu alanda yöntem, içerik ve program arayışları üzerine birçok araştırma yürütülmektedir. ABD'de "karakter eğitimi" adı altında değerler eğitimi verilmektedir.⁷Türkiye ve Almanya'da değer eğitimi din dersleri ile gerçekleşmektedir. Ancak Almanya'da din dersine katılmayan öğrencilere yönelik eyaletlerin çoğunun müfredatında "Ahlak/Etik/Felsefe" dersi yer almaktadır. Yine İskoçya, Avustralya ve İngiltere gibi birçok ülkede okullarda değerler eğitimi yapılmaktadır.

³ Marvin W. Berkowitz, and Melinda C. Bier, "Research-based Character Education", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 591 (1), 2004, p. 79.

⁴ Hasan Meydan, İlköğretim Okullarında Değerler ve Karakter Eğitimi, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 104.

⁵ Seyfi Kenan, "Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9(1), 2009, s. 263.

⁶ Zeynep Başçı, Beşinci Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Değer Eğitiminin Öğretmen Görüşlerine Göre İncelenmesi (Erzurum Örneği), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2012, s. 83.

⁷ Halil Ekşi ve Ahmet Katılmış, *Karakter Eğitimi El Kitabı*, Nobel Yayınevi, Ankara 2011, s. 52.

2. Okul Düzeylerine Göre Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi

Okullarda değerler eğitimi okul öncesi, ilkokul, ortaokul ve lise şeklinde ayrı alt başlıklar altında ele alınmaktadır.

2.1. Okul Öncesi Dönemde Değerler Eğitimi

Zorunlu öğrenim çağına kadar, çocukların zihinsel, duygusal ve sosyal gelişimlerini sistemli bir ortam içinde sağlayan, yeteneklerinin gelişmesine yardım eden eğitim devresine “okul öncesi eğitim” denilmektedir. Bu dönem, çocuğun beyninin en hızlı geliştiği ve çevresel etkilere en açık olduğu dönemdir. Bunun yanı sıra çocuklar, yeni bir arkadaş çevresi, geniş bir oyun ortamı ve zengin deneyimlerle bu eğitim kurumunda tanışmaktadır. Çocuklar bu kurumlarda gerçekleştirdiği faaliyetlerle kendine güven duymayı öğrenirken, değerler eğitimiyle de paylaşmayı, kendini ifade etmeyi, başkalarının hakkına saygı duymayı öğrenmektedir. Böylelikle okul öncesinde çocuğa verilen değer eğitimi, çocuğun gelişimini ve öğrenmesini derinden etkilemektedir.⁸

Kişilik gelişiminin temelleri okul öncesi dönemde atılmaktadır. Zihinsel gelişime paralel olarak bu dönemde ahlak gelişimi de hızlı olmaktadır. Değerlerin büyük bir kısmı bu dönemde öğrenilmekte ve davranış haline getirilmektedir. Yine çocuk, temel değerleri ebeveynlerinin ve öğretmenlerinin davranışlarını gözleyerek ve taklit ederek bu dönemde öğrenmektedir. Dolayısıyla okul öncesinde okulda değerlerin öğrenilmesinde çocuklara rol modellik yapacak en önemli kişiler, öğretmenlerdir.

Okul öncesi eğitim kurumlarında çocukların psikomotor, sosyal, duygusal, dil ve bilişsel gelişimlerinin desteklenmesi, öz bakım becerilerinin kazandırılması ve ilkokula hazır hale gelmesidir.⁹Okul öncesi eğitim programında yer alan değerler ise sorumluluk, çevre bilinci, saygı, cesaret, empati, liderlik ve girişimcilik, dayanışma, yardımlaşma ve işbirliği, özdisiplin, sevgi, kardeşlik, hoşgörü ve itaattir.¹⁰

Okul öncesi dönemde değerler eğitimi okullarda genellikle drama ve oyun yöntemleriyle yapılmaktadır. Drama etkinliğinde değerlerle ilgili olaylar, çocuklar tarafından rol alınarak oyunlaştırılmakta ve canlandırılmaktadır. Yapılandırmacı bir yaklaşımla çocuk yaparak, yaşayarak

⁸ MEB, Milli Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitimi Programı, Ankara, 2013, s.12.

⁹ Süreyya Erkuş, Okul Öncesi Öğretmenlerinin Okul Öncesi Eğitim Programındaki Değerler Eğitimine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, DÜEBE, Diyarbakır 2012, s. 15.

¹⁰ Hatice Zeynep İnan, “Okul Öncesi Eğitim Programında Değerler Eğitiminin Kapsamı”, *Okul Öncesi Dönemde Değerler Eğitimi*, (ed. A. Arıkan), Anadolu Üniversitesi AÖF Yayını, Eskişehir 2011, s.97.

değerleri öğrenmektedir. Dramada çocuk başka birinin rolünü üstlendiği için, kendisini başkasının yerine koymayı ve olaylara onun penceresinden bakabilmeyi öğrenmektedir. Böylece çocukta empati duygusu gelişmektedir. Okul öncesi dönemde değerler eğitimi verilirken drama yönteminin yanı sıra resimli öykü kitapları, masal, hikâye ve şiirlerden de faydalanılmaktadır.

2.2. İlk ve Ortaokulda Değerler Eğitimi

İlk ve ortaokul çağı, son çocukluk adı verilen 6-12 yaş dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde çocuklar öncelikle konuşma, okuma, yazma ve matematik gibi temel becerileri kazanırlar. Bu dönemde öğrenciler, arkadaş ve öğretmen ilişkileri sayesinde sosyalleşirler. Ayrıca kendi benliklerini oluşturmaktadırlar. Bu süreçte başkaları ile iletişim kurma yollarını, günlük yaşam için gerekli olan fiziksel becerileri ve toplumsal yaşamda geçerli olan ahlak değerlerini kazanırlar.

İlk ve ortaokul dönemi, insan gelişiminin temelini oluşturması açısından önemli bir dönemdir. Zira okulda verilen eğitim ve öğretim sayesinde, kültürel sürekliliğin devamı, demokratik toplum yapısının istikrarı ve toplumun yaşam kalitesinin artması sağlanmaktadır.¹¹ Bu dönemde verilecek değerler eğitiminin temel hedefi, demokratik bir toplumda vatandaş olarak bütün bireylerin sahip olması gereken ortak ve zorunlu davranışların kazandırılmasıdır.

2.3. Liselerde Değerler Eğitimi

Lise dönemi, çocukluk dönemine göre oldukça farklıdır. Ergenler bu dönemde zihinsel, sosyal, psikolojik ve ahlaki alanlarda hızlı bir gelişim içindedirler. Bu yaş grubundaki gençlerin gelişimle beraber değişime açık oluşu, onların olumsuz ahlaki tutum ve davranışlardan etkilenmeye de açık bulunmalarına neden olabilmektedir. Bu nedenle lise döneminde okuldaki değerler eğitimi, hayati bir öneme sahiptir. Okulların, bu dönemdeki öğrencilerin akademik gelişimine önem verdiği kadar, psiko-sosyal ve ahlaki gelişimlerine de önem vermesi gerekmektedir. Bu bağlamda okullarda lise dönemine yönelik değer eğitimi, gençlerin kimliklerini oluşturmaya yardımcı olmalıdır. Ayrıca olumlu değerleri benimsetme, olumsuz tutum ve davranışlardan uzaklaştırma noktasında etkin olmalıdır.

2.4. Okulda Örtük Program Yoluyla Değerler Eğitimi

Okullarda resmi ideolojiyi yansıtan, planlı, belirlenmiş amaç ve konuları içeren eğitim programları yer almaktadır. Bunların dışında bir de resmi programda yer almayan, açık şekilde belirli ve yazılı olmayan,

¹¹ Ayhan Aydın, "Zorunlu Temel Eğitim Uygulaması ve Çözüm Bekleyen Sorunları" *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (8), 2000, s. 92.

örtük program vardır. Örtük program, resmi program haricinde öğrencilerin kazandıkları her türlü bilgi, görüş ve değerlerdir. Sınıf atmosferi, okul koridorları, program dışı etkinlikler, öğle yemeği, okul servisi, çocukların okuldaki kararlara katılmaları, öğretmenin sınıf yönetiminde kullandığı yöntemler, veliler, aile ile olan iletişim ve öğretmenlerin disiplin anlayışı ve beklentileri örtük programı oluşturmaktadır.¹²

Birçok eğitimci örtük program içindeki bu öğelerin, değer eğitiminde açık programkadar etkili olduğukonusunda hem fikirdir. Bazı düşünürler, okullarda değerler öğretiminde en yaygın ve en önemli yaklaşımın örtük program olduğunu ileri sürmektedirler.¹³

Öğrenciler okulda örtük program yoluyla, duyuşsal nitelikleri, duygu, düşünce, tutum ve değerleri kazanmaktadır.¹⁴Bu programda değerler, tüm eğitim etkinlikleri esnasında, ders saatleri dışında, okul koridorlarında, program dışı aktivitelerde ve okul bahçesinde kazanılabilmektedir. Yani öğrencilerin okul yöneticileriyle, öğretmenlerle, hizmetlilerle ve arkadaşlarıyla kurduğu ilişkiler, onların değer dünyalarını zenginleştiren birer değer eğitimi aracıdır.¹⁵

Örtük program kapsamında değerler eğitimi açısından son derece önemli olan unsurlardan biri, arkadaşlardır. Okul çağında zamanlarının çoğunu arkadaşlarıyla geçiren öğrenciler, birbirlerinin ahlaki tutum ve davranışlarından etkilenmektedirler. Ayrıca grup kuralları ve normları, gencin ahlaki bakış açısı ve davranışları üzerinde oldukça etkilidir.

Okuldaki öğretmen tutumları, öğrenme-öğretme ortamı, okuldaki disiplin uygulamaları, aile ve çevre ile ilişkiler, okul kültürünü oluşturur. Bununla birlikte bunlar aynı zamanda örtük programın da unsurlarıdır. Bu ayrılmaz ilişkiden dolayı, örtük program, değer gelişimine katkıda bulunduğu gibi, bazen değer eğitimi engelleyerek istenmeyen davranışların oluşmasına da neden olabilmektedir. Yani örtük program, öğrenciler üzerinde hem olumlu hem de olumsuz olarak etkiye bulunabilmektedir.

¹² Halstead & Taylor, "Learning and Teaching About Values: A Review of Recent Research", s. 176.

¹³ Yusuf Keskin, *Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi: Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MÜEBE, İstanbul, 2008, s.38.

¹⁴ Sedat Yüksel, "Örtük Program", *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 27 (126), 2002, ss.31-37.

¹⁵ Başçı, Beşinci Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Değer Eğitiminin Öğretmen Görüşlerine Göre İncelenmesi (Erzurum Örneği),s. 63.

3. Okulda Değer Eğitiminde Öğretmenin Rolü

Öğretmen, eğitim sürecinin düzenleyicisi ve en temel unsurudur. Öğretmenler, derste sadece programda yer alan konunun içeriğini öğretmekle kalmaz. Aynı zamanda öğrencinin duygusal, sosyal ve ahlaki tutum ve davranışlarına bilerek ya da bilmeyerek etkiye bulunur. Bu etki sebebiyle Kirschenbaum, öğretmenlerin önemli görevlerinden birisinin temel değer ve ahlak standartlarını, gelecek nesillere kazandırmak olduğunu belirtmektedir. Öğretmenin değerler eğitiminde etkililiğini artıran unsurlar ise şunlardır; model olması, çeşitli yaklaşımlarla değerleri sunması, öğrencileri teşvik etmesi ve cesaretlendirmesi, çeşitli etkinliklerle değerleri ortaya çıkarması vb.¹⁶

Günümüzde yapılandırmacılık yaklaşımının etkisiyle öğretmen ve öğrenci rollerinde büyük bir değişim yaşanmıştır. Bu yaklaşımın değerler eğitimindeki tezahürü gereği, öğretmen öğrencilerine saygı ve sevgi ile davranmalı, güzel ahlak örnekleri göstermeli ve ahlaki danışmanlık yapmalıdır.¹⁷ Öğretmenin temel sorumluluklarından birisi de eğer öğrenci negatif değerlere sahipse onları yapıcı bir yöntem izleyerek pozitive çevirmektir.

Öğretmen öğrencilere “model olarak” örtülü bir şekilde değer eğitimi yapar. Çünkü sosyal öğrenme kuramına göre öğrenciler kendilerine söylenenlerden çok çevrelerinden gözlemlediklerinden öğrenmektedirler. Bu nedenle okulda öğretmenlerin davranışları, anlattıklarından daha değerli görülmektedir.

Okullarda öğretmenlerin değerler eğitiminde başarılı olabilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Öncelikle öğretmen istenen değerlere sahip olmalıdır. Sahip olduğu ahlaki değerleri ile tutum ve davranış tutarlılığı bulunmalıdır. Öğretmen bütün öğrencilerin değerlerine saygı duymalıdır. Öğretmen değerlerin yaşanan örneklerle öğrenildiğini bilmelidir.

Leming'e göre, öğretmenlerin değer eğitiminde öğrencilere etkili bir model olması için şu özellikleri kendisinde bulundurması gerekmektedir.¹⁸

¹⁶ Faysal Özdaş, Ortaokullarda Değerler Eğitimi ve İstenmeyen Öğrenci Davranışlarına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ, 2013, s. 49.

¹⁷ Meydan, İlköğretim Okullarında Değerler ve Karakter Eğitimi, s. 157.

¹⁸ Bkz. Oktay Akbaş, Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2004, s. 93.

Öğrenciler üzerindeki kontrolü, statüsü ve rekabet derecesi yüksek olmalıdır.

Öğretmenin davranışları öğrenci tarafından yabancı olarak değil, bizden biri olarak algılanmalıdır.

Öğretmen eğitici ve yetiştirici olarak görülmeli, modellikle ortaya çıkan faydalı sonuçlar açıkça gösterilmelidir.

Öğretmenin modellik davranışları sosyal çevre tarafından desteklenmelidir.

Öğretmenin etkili bir model olarak öğrenciler tarafından benimsenmesinde öğrencilerin öğretmenlerine “güven” duymaları önemli bir faktördür.¹⁹ Güven duygusundan sonra, öğretmen ile öğrenciler arasında olumlu ve destekleyici bir iletişim ağı kurulmalıdır. Bunun için de öğretmenin, öğrenciler tarafından sevilen ve saygı duyulan birisi olması gerekmektedir.

Öğretmen öğretim faaliyetleriyle kazandırılması istenen değerlere sahip değilse veya bu değerleri nasıl kazandıracağını bilmiyorsa öğrencilere olumsuz model olacaktır. Bu nitelikler ile öğretmen, öğrencilerin sahip olduğu değerlerin körelmesine hatta ortadan kalkmasına veya olumsuz ahlaki davranışların kazanılmasına neden olmaktadır. Yapılan araştırmalar, değerler eğitiminde yalnızca model olmayı başarabilen öğretmenlerin öğrenciler tarafından ciddiye alındığını ortaya koymaktadır.²⁰

Okulda değer eğitiminde, öğretmenin yanı sıra okul yöneticilerine de büyük görevler düşmektedir. Yöneticiler, bütün eğitim-öğretim faaliyetlerinin olduğu gibi, okuldaki değerler eğitimi uygulamalarının da düzenleyicisidir. Okullarda değerlere dayalı bir kültür oluşturmada okul yöneticilerinin liderlik ve rol modelliğinin etkisi büyüktür.²¹ Okulun kültürel kurallarını ve geleneklerini güçlendirmek, yöneticilerin temel sorumluluklarından biridir.

Sonuç olarak, değerler eğitiminde başta öğretmen olmak üzere okul kurumunda çalışan herkesin önemli bir rolü bulunmaktadır. Ancak gerek öğretim programların uygulayıcısı olması, gerekse bir model olması sebebiyle, değerleri öğrencilere bizzat öğretmenler kazandırmaktadır.

¹⁹ Akbaş, Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi, s. 90.

²⁰ Meydan, İlköğretim Okullarında Değerler ve Karakter Eğitimi, s. 68.

²¹ Meydan, İlköğretim Okullarında Değerler ve Karakter Eğitimi, s. 194.

Sonuç

Günümüzde aile yapısındaki olumsuz değişimler, kitle iletişim araçlarının olumsuz etkileri ve çoğulcu bir toplum yapısına yönelme gibi nedenler, değerler eğitiminin okullarda yürütülmesini zorunlu hale getirmiştir. Öğretmenler gerek öğretim programının uygulayıcıları ve eğitim sürecinin düzenleyicileri olmaları, gerekse değerler eğitiminde model olmaları nedeniyle, okuldaki değer eğitiminin en önemli unsurudur. Öğretmen isteyerek veya istemeyerek öğrencilerin psikolojik, sosyal ve ahlaki tutum ve davranışlarına etki edebilmektedir. Öğretmenlerin okulda değerler eğitiminde en önemli sorumluluğu model olmalarıdır. Bunun yanında öğretmenler, derslerde yenilikçi ve birey merkezli bir yaklaşımla ve yöntem çeşitliği sağlayarak etkili ve kalıcı bir şekilde değerler eğitimi yapabilirler.

Okulda değerler eğitiminin daha etkili ve başarılı olması için okulun tüm paydaşlarını kapsayan, daha geniş perspektifi olan programlara ihtiyaç vardır. Bunun yanında değerlerin bir bütün olarak mutlaka okul çatısı altında kabul görmesi, benimsenmesi ve yaşanması gerekmektedir. Değer eğitiminde esas olan, bilmenin ötesinde iyi olan ahlaki değerlerin davranış olarak uygulanması, kötü olanın ise yapılmamasıdır. Bu bağlamda tek başına ahlaki kuralları ezberletmek, ahlaki öğütlerde bulunmak, değer eğitiminde başarıyı getirmez. Değerler ve ahlaki davranışlar, en iyi yaşantıyla ve sosyal öğrenmeyle kazanılmaktadır. Bu nedenle, okulu sadece akademik bilgi aktaran bir kurum olmaktan kurtarıp, değerlerin yaşanıldığı ve öğrenildiği bir kurum haline dönüştürmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Akbaş, Oktay. *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2004.
- Aydın, Ayhan. “Zorunlu Temel Eğitim Uygulaması ve Çözüm Bekleyen Sorunları” *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (8), 2000.
- Başçı, Zeynep. *Beşinci Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Değer Eğitiminin Öğretmen Görüşlerine Göre İncelenmesi (Erzurum Örneği)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2012.
- Berkowitz, Marvin W. And Melinda C. Bier. “Research-based Character Education”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 591 (1), 2004.
- Ekşi, Halil ve Ahmet Katılmış. *Karakter Eğitimi El Kitabı*, Nobel Yayınevi, Ankara, 2011.

- Erkuş, Süreyya. *Okul Öncesi Öğretmenlerinin Okul Öncesi Eğitim Programındaki Değerler Eğitimine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, DÜEBE, Diyarbakır, 2012.
- Halstead, J. M. and Taylor, M. J. "Learning and Teaching About Values: A Review of Recent Research, *Cambridge Journal of Education*", 30 (2), 2000, ss. 169-202.
- İnan, Hatice Zeynep. "Okul Öncesi Eğitim Programında Değerler Eğitiminin Kapsamı", *Okul Öncesi Dönemde Değerler Eğitimi*, (ed. A. Arıkan), Anadolu Üniversitesi AÖF Yayını, Eskişehir, 2011.
- Kenan, Seyfi. "Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9(1), 2009, ss. 259-295.
- Keskin, Yusuf. *Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi: Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkililiğinin Araştırılması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MÜEBE, İstanbul, 2008.
- Lickona, Thomas. *Education for Character: How School Teach Respect and Responsibility*, Bantam Books, Newyork 1991.
- MEB, *Milli Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitimi Programı*, Ankara, 2013, s.12. http://tegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2013_04/04124340_programmkitabi.pdf
- Meydan, Hasan. *İlköğretim Okullarında Değerler ve Karakter Eğitimi*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Özdaş, Faysal. *Ortaokullarda Değerler Eğitimi ve İstenmeyen Öğrenci Davranışlarına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ 2013.
- Yazıcı, Sedat ve Aslı Yazıcı. *Felsefî, Psikolojik ve Eğitim Boyutlarıyla Karakter, Çizgi Kitabevi Yayınları*, Konya, 2011.
- Yüksel, Sedat. "Örtük Program", *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 27 (126), 2002, ss. 31-37.

BÖLÜM 6

MEDYADA DEĞERLER EĞİTİMİ

Doç. Dr. İbrahim Turan*

Doç. Dr. Bayramali Nazıroğlu**

Giriş

Kitle iletişim araçlarının insanlığa sağladığı pek çok faydası vardır. Özellikle değerlerin ve geleneğin genç nesillere aktarılması hususunda medya, etkin ve yaygın bir etkiye sahiptir. Bununla beraber medyanın birey ve toplum üzerinde olumsuz etkileri de vardır. Bu olumsuz etkilerden bazıları şunlardır: Tüketim, yönlendirme, yozlaştırma, cinsellik, kültürel yabancılaşma, kimlik ve kişilik problemleri ile şiddettir.

Kitle iletişim araçlarının etkileşimi yok ederek, tek yönlü bir bilgi bombardımanı olması etki alanını daha da güçlendirmektedir. Ayrıca bu araçlarda yer verilen içeriğin farklı yaş ve cinsiyet özelliklerindeki herkese yönelik olması da ayrı bir problem olarak görülmektedir.

Bu bölümde, medyada değerlerin yer alma biçimi ele alınmaktadır. Bu bağlamda öncelikle medyanın değerler üzerindeki bazı olumsuz etkilerine yer verilmektedir. Ardından, sağlıklı değer aktarımı ve medya okuryazarlığı konusuna değinilmektedir.

1. Medyanın Değerler Üzerindeki Bazı Olumsuz Etkileri

Günümüzde medya birey ve toplum üzerinde farklı etkiler meydana getirmektedir. O ekonomiden sağlığa, eğitimden kültüre kadar farklı alanlarda ürettiği yapay kültür aracılığıyla, özellikle çocuk ve gençler üzerinde oldukça etkili olmaktadır. Çocuklar ve gençler, medya tarafından oluşturulan yaşam biçimini tercih ederken, ailelerle aralarında ciddi sorunlar meydana gelmektedir. Aile ya da toplum ile çocuklar arasında en fazla çatışma yaşanan hususlar ise, genellikle tüketim, yönlendirme, kültürel yozlaşma, kimlik ve kişilik sorunları, cinsellik ve şiddet şeklinde sıralanabilir.

1.1. Tüketim

Popüler kültür aracı olarak medyanın bireye dayattığı en önemli şeylerden birisi tüketim kültürüdür. Bu kültürün oluşturulması için kitle iletişim araçları yoluyla bilinçaltına mesajlar gönderilerek, bireyler tüketime hazır hale getirilmektedir. Ardından da ürünler tüketilmek üzere sahaya sürülür. Popüler kültürün en yaygın araçlarından

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

** Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

birisi olan reklamlar, tüketim kültürünü pekiştirmekte, çocuk ve gençlerin doyumsuzluğunu belirgin bir şekilde arttırmaktadır. Bunun neticesinde de ihtiyacı olmadığı halde sadece moda olduğu içinsatın almak isteyen çocuklar ile buna karşı koyan ebeveynler arasında sorunlar başgöstermektedir. Dar gelirli ailelerde ise bu durum daha da problemlili bir hal alabilmektedir.

“Değişim” sloganı üzerinden yola çıkan popüler kültürün temel prensiplerden birisi, çabuk kullanım ve hızlı tüketimdir. Ayrıca tüketirken, var olan değerlerin içinin boşaltılması ve anlamsızlaştırılması da söz konusudur. Dolayısıyla popüler kültür ve modern hayat, manevi olarak insanın yaşamına katkı sunmadığı gibi, insanın ruhsal yaşamını da olumsuz ve karmaşık bir hale sokmuştur. Bu noktada Tarhan, günümüzde Batı toplumlarında sıkça rastlanan üç temel sorunu üç kelime ile ortaya koymaktadır. Bunlar; *Hedonizm*, *Egoizm* ve *Konfortizm*’dir. Ona göre, “Zevkçiliği, bencilliği ve kişisel rahatını yücelten bireylerin çoğunlukta olduğu hiçbir aile mutlu olamaz, hiçbir kurum devam edemez ve hiçbir toplum ayakta kalamaz.” Bu üç hastalığın sonucunda ise, ortaya çıkabilecek muhtemel sonuç, bugün başta Amerika olmak üzere tüm dünya ülkelerinde görülen Kaliforniya Sendromudur.¹ Bu sendromun belirtileri ise, insanların tembelleşmesi, lüks ve eğlencenin yüceltilmesi, görev ve sorumluluk duygusunun azalması, israfın, aç gözlülük ve doyumsuzluğun yaygınlaşması, sosyal ilişkilerde saygının ve empatinin değerini yitirmesi, bencilliğin teşvik edilmesi ve intihar girişimlerinin artmasıdır.² Bu bağlamda, popüler kültüre ait “tükettikçe mutlu ol” sloganı, tüketim ve mutluluk kavramlarını yan yana kullanırken, esasında mutluluk kavramını tüketmektedir.

Popüler kültürün en önemli özelliği, ihtiyaçtan fazlasını tüketmektir. Bunun için de üç kavramı öne çıkarmaktadır. Bunlardan birincisi imajdır. Buna göre, kitle iletişim araçları üzerinden, hayatın farklı alanlarında belli imajlar oluşturulmakta ve bireylerin tutum ve davranışlarını buna uygun şekilde biçimlendirmesi istenmektedir. İkinci kavram, marka tercihidir. Buna göre, alınan ürünün niteliğinin pek önemi yoktur. Önemli olan belli bir markanın ürününü kullanıyor olmaktır. Üçüncü kavram ise, modadır. Moda sürekli değişimi ifade etmesi bakımından tüketimi teşvik eden önemli bir araçtır. İhtiyacı olmamasına rağmen, var olanı “modası geçmiş” imajı yaratarak bir kenara atmayı ve onun yerine yeni ürünleri almayı teşvik etmektedir. Özellikle “yeni sezon” modası bunun en çarpıcı örneğini vermektedir.³

¹ Kaliforniya Sendromu hakkında bkz. Mustafa Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, Kaknüs Yay, İstanbul 2008, ss. 427-437.

² Nevzat Tarhan, “Üç Yuva Yıkıcı”, [http://www.e-psikiyatri.com/uc-yuva-yikici-34382\(17.03.2013\)](http://www.e-psikiyatri.com/uc-yuva-yikici-34382(17.03.2013)).

³ Melek Coşgun, “Popüler Kültür ve Tüketim Toplumu”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 2012, c. 1, sayı: 1, s. 845.

Kısaca tüketim kültürünün birey üzerindeki etkisi aile içinde ebeveyn-çocuk arasında da ciddi sorunlar meydana getirmektedir.

1.2. Yönlendirme

İnsanı olaylar, nesneler ve fikirler karşısında yönlendiren pek çok araç vardır. Bununla beraber yönlendirme konusunda popüler kültürün en önemli araçlarından birisi medyadır. Özellikle televizyon ve internetin birden çok duyu organına hitap etmesi ve olayları canlı olarak tüm açıklığı ile sunması, birey ve toplumu yönlendirmedeki etkisini artırmaktadır.

Televizyonun yönlendirme gücü, sosyal hayatta kabul gören duygu, düşünce ve davranış kalıplarının öğretilmesinde etkili bir biçimde kullanılmaktadır. Televizyonda belirli bir kurumun, ürünün veya grubun cazip bir takım özellikleri sayılarak ona olan ilginin artması sağlanabilir. Örneğin reklamlar vasıtasıyla tanıtılan bir ürün, tüketiciler tarafından daha fazla satın alınabilir. Bu olumlu bir yönlendirme değildir. Benzer şekilde başka bir ürünün kötü özellikleri öne çıkartılarak, tüketicilerin onu alması engellenebilir.

Medyanın yönlendirme etkisini güçlü bir şekilde hissettirdiği konulardan birisi de değerlerdir. Özellikle ailedeki değerler, bu araçların etkisiyle değişmeye ve bozulmaya yüz tutmaktadır. Aile bireylerinin birbirleri ile olan sözlü ve sözsüz ilişki biçimleri, genellikle kitle iletişim araçları üzerinden belirlenmektedir. Bu noktada aile içinde, saygı ve sevgi kavramıyla özgürlük kavramının çatışması gündeme gelebilmektedir. Yani yetişkinlerin saygısızlık olarak nitelendirdikleri bazı tutum ve davranışlar, medyanın etkisiyle özgürlük olarak nitelenebilmektedir. Bu durum, karşılıklı sosyal ilişkilerde medyanın yönlendirme gücünü göstermektedir.

1.3. Kültürel Yozlaştırma

Popüler kültürün birey ve toplumlara dayattığı en önemli unsurlardan birisi de kurgulanan bir yaşam biçimidir. Baskın kültürlere ait dizi ve reklamlar, zenginlik ve lüks içinde yaşayan insanların hayat tarzını ön plana çıkartmak suretiyle alt kültürlere kendi kültürünü dayatmaktadır. Bu şekilde alt kültürler kendi kültürlerine yabancılaşmakta ve kitle iletişim araçları üzerinden kendilerine dayatılan yapay bir kültürle karşı karşıya kalmaktadırlar.

Popüler kültürün birey ve toplum üzerindeki olumsuz etkileri, yeme-içmeden, sağlıklı yaşam ve cinselliğe kadar farklı alanlarda topluma yeni hayat tarzı sunarak kendi yerini sağlamlaştırmaktadır.⁴ Örneğin Amerikan tarzı “fast-food”ların ve “rockmüzik”in yaygınlaşması, bu etki-

⁴ Coşgun, “Popüler Kültür ve Tüketim Toplumu”, s. 846.

nin tüm dünya üzerindeki tezahürünü gözler önüne sermektedir.

Kültürel yozlaşma, yeme-içme kültüründe olduğu gibi, kullanılan dilde de kendini göstermektedir. Özellikle gençler arasında yaygın olarak kullanılan “image yapmak”, “free takılmak”, “cool olmak” “trip yapmak” vb. ifadeler, popüler kültürün kullanıma soktuğu yaygın deyimlerdir.⁵

Popüler kültürün, kültürel yaşam üzerindeki etkileri elbette bununla sınırlı değildir. Popüler kültür dini yaşantı üzerinde de etkili olmaktadır. Örneğin televizyon kanallarında dini bayramlar, bir tatil havasına büründürülerek asli fonksiyonundan uzaklaştırılmaya çalışılmaktadır. Dini bayramlarda çocuklara bayram hediyesi alma geleneği artık görece olarak kalkmış görünmektedir. Bunun yerini popüler kültürün bir ürünü olan doğum günü, yılbaşı hediyeleri vb. almış durumdadır. Bu basit örnekler bile medyanın kültürel yozlaştırma konusunda büyük etkisini ortaya koymaya yetmektedir.

1.4. Cinsellik

Popüler kültür ürünleri, bir taraftan gençleri tüketime yönlendirirken, diğer taraftan şiddet, cinsellik ve pornografi üzerinde hâkim bir kültür oluşturmaktadır. Bu noktada özellikle cinsellik ve pornografi, ebeveynler ile çocuklar arasında önemli sorunlardan birisidir.

Şiddet ve cinsellik, televizyon programlarının olmazsa olmazı haline gelmiştir. Örneğin en küçük bir reklam filminde bile cinsellikle ilgili unsurlar görülmekte, birçok dizide, sinema filminde ve hatta yarışma programlarında bile erotizm tüm açıklığı ile ortaya konulmaktadır. Yine şarkı klipleri ve şarkı sözlerinin büyük çoğunluğunun cinselliği çağrıştırdığı açıkça görülmektedir.

Televizyon programlarındaki müstehcen yayınlar birey ve toplum üzerinde olumsuz ve yıkıcı etkilere neden olmaktadır. Bu tür yayınlar, bazı çocuklarda ve gençlerde aşırı uyarılmalara neden olurken, bazılarında nefret duygusunun oluşumuna sebebiyet vermektedir. Bazılarında ise cinsel taciz ve tecavüz gibi cinsel suçların işlenmesine neden olmaktadır. Ayrıca cinsel içerikli yayınlar çocukların ergenliğe erken girmelerine neden olmaktadır. Bu durum ise çocuklarda psikolojik ve cinsel bir takım bozuklukların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Televizyonun bireylere empoze ettiği bir olgu da cinsel özgürlüktür. Filmlerde, dizilerde ve çeşitli magazin programlarında insanın, arzularını dilediğince yerine getirmesi teşvik edilmektedir. Bu tür olaylar bireylerde içsel çatışmalara ve cinsel sapmalara yol açabilmektedir. Ayrıca

⁵ Gülay Ercins, “Türkiye’de Popüler Kültür Görünümleri ve Gençliğe Yansımaları”, *Toplumsal Dönüşümler ve Sosyolojik Yaklaşımlar*, IV. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Aydın, 2009, s. 506.

tecavüz ve ırza geçme gibi fiillerin televizyonda gösterilmesi, bu tür fiillerin işlenmesinde öğretici bir rol oynamaktadır.⁶ Bu türden dizilerle toplumsal ahlak yıpratıldığı gibi, var olan değer yargıları da ciddi bir şekilde yozlaştırılmaya çalışılmaktadır.

1.5. Kültür Boşluğu ve Yabancılaşma

Küresel çağda kültürün bütün unsurları aynı yönde ve aynı hızda değişmemektedir. Maddi kültür (bilim, teknoloji, yapılar, giyim, vb.) manevi kültürden (inançlar, değerler, semboller, normlar vb.) önce değişim göstermektedir. Bu da sonuçta sosyal çözülme, çatışma ve ahlaki yozlaşma gibi olumsuz durumlara neden olan kültür boşluğuna neden olmaktadır. Bu süreçte yaşanan birtakım olumsuzluklar (kuşaklar arası iletişimsizlik, reddetme, kayıtsızlık vb.) toplumsal çözülmeyi artırmaktadır. Sosyal çözümle birlikte bireylerde alkol ve uyuşturucu kullanımı, şiddet ve cinayet gibi ahlaki olumsuzluklar da artmaktadır.⁷

1.6. Kimlik Bunalımı ve Kişilik Sorunları

Kitle iletişim araçlarının bireyler üzerindeki en önemli etkilerinden birisi de gerçek kimlik yerine sanal kimlik oluşturmalarıdır. Çocuk ve gençler günlük hayatta gerçek iletişim yerine sanal iletişim ve ilişki ile zamanlarını geçirmektedirler. Ergenlik öncesi ve ergenlikte teknolojinin sürekli ve uzun süre kullanılması kaygıya, depresyona ve daha başka psiko-patolojik sorunlara neden olabilmektedir. Dünyada 345 milyon depresyon hastası bulunmaktadır. Burada başka etkenlerin yanı sıra sosyal medyanın rolünü ciddi derecede sorgulamak gerekmektedir. Nitekim Kaliforniya State Üniversitesi tarafından yapılan bir araştırmaya göre, yoğun olarak Facebook kullanan gençlerde narsizm, antisosyalkişilik bozuklukları, aşırı davranışlar, saldırgan davranışlar tespit edilmiştir.⁸

Günümüz toplumunda gençlerin karşı karşıya kaldığı bir diğer olumsuz durum yabancılaşmadır. Yabancılaşma, toplum ve kültüre karşı bireyde meydana gelen kayıtsızlık, bireylerin kendilerinden ve değerlerinden uzaklaşması olarak tanımlanmaktadır.⁹ Melvin Seeman'a göre, yabancılaşmanın en önemli belirtileri, güçsüzlük duygusu, yaşa-

⁶ Martin Esslin, *Televizyon Çağı / TV:Beyaz Camın Arkası*, 3. Basım, Pınar Yay.,İstanbul 2001, s. 90.

⁷ Ersin Altıntaş, "Çağdaş Eğitim Sisteminde Öğrenci Kişilik Hizmetleri ve Rehberlik", *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, (ed. Gürhan Can), 13. Baskı, PegemYay.,Ankara 2012, s. 14.

⁸ "Sosyal Medyanın Psikolojik Etkileri", [http://e-psikoloji.com/forum/showthread.php?p13784-Sosyal-medyan%FDn-psikolojik-etkileri\(15.02.2014\)](http://e-psikoloji.com/forum/showthread.php?p13784-Sosyal-medyan%FDn-psikolojik-etkileri(15.02.2014)).

⁹ Altıntaş, "Çağdaş Eğitim Sisteminde Öğrenci Kişilik Hizmetleri ve Rehberlik", s. 14.

mın anlamsızlığı ve yalnızlık duygusu, ilkesizlik, kendini soyutlama ve kendine yabancılaşma şeklinde sıralanmaktadır.¹⁰

Elbette çocuk ve gençlerde görülen bu kimlik bunalımı ve kişilik sorunlarında kitle iletişim araçlarının olduğu kadar, anne ve babaların eğitim anlayışlarının da büyük etkisi vardır. Zira günümüzde ebeveynler de, çocuklarını aşırı derecede özgür bir ortamda yetiştirme gayreti içindedirler. Bu eğitim anlayışı çocukların, bencil ve narsist olmalarında önemli bir etken olmaktadır.

1.7. Şiddet

İnsanlar öfke ve kızgınlığını farklı şekillerde ifade ederler. Bunlar genellikle bağırma, küfretme ve saldırganlık şeklinde tezahür etmektedir. Gençlik döneminde ise şiddet olayları daha çok akran zorbalığı, çete şiddeti, cinsel tecavüz ve sokaklarda yapılan saldırganlıklar şeklindedir. Şiddetin sonuçları hem şiddeti uygulayan hem de uygulanan açısından oldukça yıkıcı olabilmektedir. Ergenlik döneminde saldırgan tutum ve davranışların temelinde içinde yaşanılan kültürün ve çevrenin, anne-babanın, model alınan kişinin etkisinin olduğu ifade edilmektedir.¹¹

Uzmanlar, şiddet ve adam öldürme sahnelerini izleyen bireylerde çeşitli gerginlik ve endişe belirtilerinin görüldüğüne dikkat çekmektedirler. Çeşitli şiddet görüntüleri, bazılarında uyku bozuklukları, kâbus görme gibi durumlara neden olabilmektedir. Televizyonda gösterilen cinayet sahnelerinin saldırganlık davranışını artırdığı gibi zamanla bireyi sadizme götürdüğü görülmektedir.

Sonuçta ekrandaki şiddet sadece çocukları değil, aynı zamanda yetişkinleri de etkilemektedir. Sokağa taşan şiddet, bireysel problem olmaktan çıkıp, toplumsal bir sorun haline gelmektedir. Burada medyanın değerler üzerinde yaptığı yıpratma ve yozlaştırmanın etkisini fark etmek ve önlem almak esas olmalıdır.

2.Sağlıklı Değer Aktarımı ve Medya Okuryazarlığı

Medyanın olumsuz ekilerinden korunmak için bireylere birtakım görev ve sorumluluklar düşmektedir. Bunların içinde en önemlisi, medyaya yönelik eleştiri yeteneğinin geliştirilmesidir. Bu bağlamda geliştirilen medya okuryazarlığı kavramına göz atmak yerinde olacaktır.

2.1. Medya Okuryazarlığı

Şüphesiz her toplumun bir değerler sistemi vardır. “İyi”, “kötü” gibi

¹⁰ Melvin Seeman, “On the Meaning of Alienation”, *American Sociological Review*, vol: 24, (1959), s. 783’ten akt., Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, ss. 301-308.

¹¹ Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, 13. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, ss. 75-76.

ahlaki değer yargıları, toplumda kuşaktan kuşağa aktarılarak devam ettirilmektedir. Günümüzde gelişmiş kitle iletişim araçları sayesinde kültürler ve yaşam biçimleri iç içe geçmiş durumdadır. Bilginin hızlı dağılımı, hızlı tüketimi de beraberinde getirdiğinden, medyadaki her şey ticari bir metaya dönüşmektedir. Daha fazla kazanmak için yapılan reyting yarışlarında, heyecan ve eğlence, bilgilendirmenin önüne geçmektedir.¹² Kitle iletişim araçlarıyla ilgili tüm bu durumlar, gündeme medya okuryazarlığı kavramının gelmesine etken olmuştur.

İlk olarak 1932 yılında ABD’de literatüre giren “medya okuryazarlığı” kavramı, 1970’li yıllardan itibaren Avusturya, Belçika, Fransa, Japonya, İngiltere gibi ülkelerde de kullanılmaya başlanmıştır. Bu ülkelerde konu hakkında beceri kazandırmaya yönelik eğitimler verilmeye başlanmıştır.¹³ Günümüzde dünyanın pek çok ülkesinde medya eğitimi veya okuryazarlığı dersleri, okullarda çeşitli seviyelerde ve farklı programlar altında verilmektedir.

Başta televizyon olmak üzere medyanın çocuk ve gençler üzerindeki olumsuz etkilerinin tümünü bertaraf edebilmek şüphesiz mümkün değildir. Bu etkileri en aza indirebilmek için okullarda okutulan medya okuryazarlığı dersi önemli olmakla birlikte yeterli değildir. Bu derslerin yanı sıra ailelerin ve genel olarak toplumun konu hakkındaki duyarlılığı önemlidir. Özellikle ailelerin çocuklarını medyanın zararlı etkilerinden korumak için, neler yapmaları gerektiğini iyi bilmeleri gerekmektedir. Bu bağlamda, bilinçli bir medya okuryazarlığı için bilinmesi ve dikkat edilmesi gereken bazı temel ilkeler vardır.

2.2. Medya Okuryazarlığında Bazı Temel İlkeler

Her medya mesajı, herkes tarafından farklı biçimlerde algılanır. Bu da medya mesajlarının sübjektif yansımaları olduğu anlamına gelir. Medyada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, medyanın bir yandan gizli (örtük) değerler ve görüşler sunması, diğer yandan da bazı değer ve görüşleri görmezden gelmesidir. Bu durumda bireyin medyadaki açık ya da örtük değerleri farkedebilmesi ve buna uygun tavır geliştirmesi için bir takım yeterliklere sahip olması gerekmektedir. Böylelikle medya okuryazarlığını geliştirmek mümkün olacaktır. Bunun için de aşağıdaki hususların dikkate alınması önem arz eder.

Medya İçeriğinin Kaynağını Tanımak: Medyadaki mesajların birey tarafından sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için her şeyden önce bireyin bunların doğal mesajlar olmadığını bilmesi önemlidir. Çünkü medya

¹² Gülden Treske, “Medya Okuryazarlığı: Neden Gerekli”, Medya Okur-yazarlığı, (ed. Nurçay Türkoğlu), Marmara Ün. İletişim Fak. Yay., İstanbul 2006, s. 11.

¹³ H. İnci Önal, “Medya Okuryazarlığı: Kütüphanelerde Yeni Çalışma Alanı”, *Türk Kütüphaneciliği*, sayı: 21, 3 (2007), s. 338.

mesajlarının tümü kurgulanmıştır. Tüm medya ürünlerinin başarısı da bu kurguyu doğalmış gibi göstermesidir. Medya karşısındaki birey, bu kurguyu çözebilmek için bir takım hususlara dikkat etmelidir. Bunlardan birincisi medya iletişinin türünü sorgulamaktan geçer. Bu bağlamda medya mesajının yer aldığı haber, yorum, reklam, film, dizi, belgesel, sözlük, köşe yazısı, e-ansiklopedi, e-gazete, portal, forum gibi medya içeriğinin türünün bilinmesi, medya okuryazarlığının ilk adımını teşkil edecektir. Çünkü bunların her birinin amacı farklıdır ve her birinde içerik, farklı bir şekilde muhatapın hem bilincine hem de bilinçaltına gönderilebilmektedir. Dolayısıyla medyaya muhatap olan kişinin hangi meselenin hangi ortamda ele alındığını kavraması, mesaja karşı onu daha eleştirel düşünmeye itecektir.

Birey, medyanın türünü tespit ettikten sonra, bu içeriğin diğer medya türlerinde nasıl ele alınabileceği üzerinde de kafa yormalıdır. Bunu yapmak, mevcut mesajın farklılaşabileceğini, değişik bir şekilde de kurgulanabileceğini idrak etmeye imkân sunacaktır. Bu aynı zamanda mevcut medyanın kurgulanma aşamasında hangi tekniklerin ne şekilde kullanıldığı konusunda daeleştirel bir kanaat verecektir. Bir sonraki aşamda birey, bu kurguyu kimlerin yaptığını ve bunların mesaja neler eklemiş ya da mesajdan neleri çıkarmış olabileceği üzerinde de düşünmeye başlayacaktır. Böylece medya mesajının aslında insanların ilgisini çekecek biçimde yapaylaştırıldığını keşfederek, mesajla arasına eleştirel düşünme mesafesi koyacaktır.

Medya İçeriğinin Tekniklerini Çözmek: İkinci yeterlik alanı, medyanın tekniğini çözmekle ilgilidir. Çünkü medya, mesajını kurgularken kendine özgü teknikler kullanmaktadır. Bu da Massey'e göre medyanın manipüle edici yönünü görmemizi engellemektedir.¹⁴ Ses, yazı, punto, yakınlık, uzaklık, müzik, vurgu, ışık, dekor, arka plan ve daha birçok teknik, bu noktada medyanın hizmetine sunulmuştur. Tüm bu teknikleri kullanmak, basit bir meseleyi bile insanların ilgisini çeken medyatik mesaj haline getirmenin en etkili yoludur. Bunun için özellikle doğrudan mesaj vermeyi amaçlayan programlarda, ilk bakışta insanları cezbedecek bazı kalıp görüntüler kullanılır. Söz gelimi eğer bir dini program yapılıyorsa, duygusal etkiyi arttırmak amacıyla stüdyoda hat yazıları, tarihi camiler, çeşmeler, şelaleler, yıldızlar, ormanlar ve buna benzer dekoratif detaylar kullanılır. Medya okuryazarı olmak için medya mesajlarındaki bu tarz teknikler konusunda belli bir düzeyde beceri sahibi olmak gerekir.

Medya İletisini Anlamada Sübjektifliği Bilmek: Bir diğer yetenek alanı da herkesin bu mesajı farklı algıladığını bilmekle alakalıdır. Aynı mesajın, farklı farklı algılanmasında elbette geçmiş yaşantılar ve ön bilgiler etkili olacaktır. Medya okuryazarlık yeteneği gelişmiş birey, medyadaki

¹⁴ Kemal İnal, *Medya Okuryazarlığı El Kitabı*, Ütopya Yay., Ankara 2009, s. 42.

iletilerin herkes tarafından farklı şekilde anlaşıldığını bilir. Özellikle kişisel deneyimler, bireyin medya mesajını daha iyi anlamasına katkı sağlar.¹⁵ Bu durumda bireyin anladığı şey üzerinde, kişisel tecrübelerinin etkisini ya da katkısını test etmesi gerekir. Ardından böyle bir tecrübeye sahip olmayanların medyadaki mesajdan ne anlamış olabilecekleri üzerinde kafa yormak gerekmektedir.

Medya İçeriğinin Öncelediği ya da Ötelediği Değerleri Yakalamak: Bir diğer yetenek alanı da medya aracılığıyla sunulan veya saklanan değerleri keşfetmekle alakalıdır. Tıpkı okullardaki öğretim müfredatlarında olduğu gibi, medyada da hem verilmek istenen açık mesajlar hem de örtük değer ve mesajlar vardır. Genellikle bu içeriklerle maddi çıkar veya iktidar elde etme amacı güdülmektedir. Bu ideale ulaşmak için de muhatap kitlenin duygu ve düşünce dünyası belli bir kalıp içerisinde yeniden şekillendirilir. Böylece bir yandan bireye bir takım değerler açık veya gizli satılırken, diğer yandan yönlendirilmiş birey, reklam veren kuruluşlara satılır.¹⁶ İşte bu yüzden herhangi bir anlam veya içerik barındıran mesajla karşılaşan birey, medya okuryazarlık yeteneğini aktif hale getirerek mesajla yönelmelidir.

Sonuç

Medya, bireylerin sosyalleşme süreçlerinde, eğitimden kültür aktarımına kadar pek çok alanda belirleyici güce sahip önemli bir öğrenme aracıdır. Ancak medya araçlarının etkileri her zaman olumlu değildir. Bazı durumlarda medya araçlarının toplumsal ve kültürel yozlaşmayı tetiklediği bilinen bir gerçektir. Hatta sözkonusu olumsuz etki, toplumsal değerleri yıpratarak, toplumun ve kültürün geleceğini tehdit edici bir boyuta ulaşabilmektedir. Böyle bir ortamda medyanın değerler üzerindeki olumsuz etkilerini asgari düzeye indirmek için medya üzerinden verilen mesajların doğru algılanması ve eleştirel bir gözle okunması önemli olmaktadır.

Medya aracılığıyla toplumun bilinçaltına sürekli olarak enjekte edilen tüketim, para, şöhret, özgürlük vb. kavramlar, çocuk ve gençleri daha fazla etkilemektedir. Bu noktada medya sahiplerinin ve yetkili kurum ve kuruluşların önemli bir sorumluluğu bulunmaktadır. Bu bağlamda okullarda son yıllarda yaygınlaşan medya okuryazarlığı ile çocukların kendileri için zararlı olabilecek yayınlar konusunda bilinçlendirilmesi hedeflenmektedir.

Medyanın kendi sorumluluğunu bilmesi kadar, beğeni ve tercihleri ile medyayı yönlendiren toplumun da sorumluluklarını yerine getirmesi gerekmektedir. Özellikle aileler, toplumsal ahlaka aykırı, milli ve manevi

¹⁵ Tessa Jolls, Elizabeth Thoman, *21. Yüzyıl Medya Okuryazarlığı*, (çev. C. Elma, A. Kesten) Ekinoks Yayınları, Ankara 2008, s. 39.

¹⁶ Jolls-Thoman, *21. Yüzyıl Medya Okuryazarlığı*, s. 41.

değerlere ters düşen programları izlememe konusunda çocuklarına örnek olmalı ve onları yönlendirmelidir. Böylelikle aileler kitle iletişim araçlarının çocuklarının üzerindeki olumsuz etkilerini asgari düzeye indirmiş olacaklardır.

Kaynakça

- Altıntaş, Ersin. “Çağdaş Eğitim Sisteminde Öğrenci Kişilik Hizmetleri ve Rehberlik”, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, (ed. Gürhan Can), 13. Baskı, Pegem Yay., Ankara, 2012, ss. 1-28.
- Coşgun, Melek. “Popüler Kültür ve Tüketim Toplumu”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 2012, c. 1, sayı: 1, ss. 837- 850.
- Ercins, Gülay. Türkiye’de Popüler Kültür Görünümleri ve Gençliğe Yansımaları”, *Toplumsal Dönüşümler ve Sosyolojik Yaklaşımlar*, IV. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Aydın, 2009, ss. 490- 511.
- Esslin, Martin. *Televizyon Çağı / TV:Beyaz Camın Arkası*, 3. Basım, Pınar Yay., İstanbul, 2001.
- İnal, Kemal. *Medya Okuryazarlığı El Kitabı*, Ütopya Yay., Ankara, 2009.
- Jolls, Tessa and Thoman, Elizabeth. *21. Yüzyıl Medya Okuryazarlığı*, (çev. C. Elma, A. Kesten) Ekinoks Yayınları, Ankara, 2008.
- Kulaksızoğlu, Adnan. *Ergenlik Psikolojisi*, 13. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Önal, H. İnci. “Medya Okuryazarlığı: Kütüphanelerde Yeni Çalışma Alanı”, *Türk Kütüphaneciliği*, sayı: 21, 3 (2007).
- Seeman, Melvin. “On the Meaning of Alienation”, *American Sociological Review*, vol: 24, 1959.
- Treske, Gülden. “Medya Okuryazarlığı: Neden Gerekli”, *Medya Okuryazarlığı*, (Ed.) Nurçay Türkoğlu, Marmara Ün. İletişim Fak. Yay., İstanbul, 2006.
- “Sosyal Medyanın Psikolojik Etkileri”, <http://e-psikoloji.com/forum/showthread.php?13784-Sosyal-medyan%FDn-psikolojik-etkileri> (15.02.2014).

BÖLÜM 7-14

TEMEL AHLAKİ DEĞERLER

Dr. Öğretim Üyesi Ayşe İnan Kılıç*

Dr. Öğretim Üyesi Bayramali Nazıroğlu**

Dr. Öğretim Üyesi Fatih Kaya***

Dr. Öğretim Üyesi Ayşegül Yiğit****

1. Adalet

Adalet, sözlükte eşitlik, doğruluk, hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, herkese kendine uygun düşeni verme şeklinde tanımlanır.¹ Adalet, hem İslami hem de evrensel ahlaki değerlerin başında gelmektedir.

Kur'an, adalete o kadar önem vermiştir ki, ana-baba ve yakınların aleyhine bile olsa, her zaman adil olmayı emretmiştir. İlgili ayet şöyledir: "Ey insanlar! Adaleti sağlam tutun. Kendinizin, ana ve babanızın, yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlikte bulunun. Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse duygularınıza uyarak adaletten ayrılmayın. Eğer gerçeği çarptırırsanız veya şahitlikten kaçırırsanız, o takdirde Allah'ın, yaptığınız her şeyden haberdar olduğunu unutmayın."² Bu ayette öncelikle, kişinin aleyhine dahi olsa şahitlik yapması gerektiği emredilmektedir. İkinci olarak, duyguların yerine, akıl ve vicdan ile hareket edilmesi ve adaletten uzaklaşılması gerektiği vurgulanmaktadır. Ayetin sonunda, Allah'ın her şeyden haberdar olduğu insanlara hatırlatılmaktadır. Bu uyarı ile Allah inananlara, yaptıkları adaletsiz tutum ve davranışların hesabının mutlaka ileride sorulacağını bildirmektedir. Dolayısıyla, İslam her zaman insanın vicdanına seslenmekte, insanın kendi vicdanıyla hareket etmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Kur'an, adalet konusunda o kadar titiz davranır ki, insanın kin duyduğu kişilere bile adaletle davranmasını emreder.³ Ayrıca İslam, insanların sahip olduğu ekonomik güç ve sosyal statü gibi nedenlerden dolayı adalet konusunda her hangi bir ayrımın yapılmamasını emret-

* Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

** Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

*** Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

**** Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1 Râğıb el-İsfahânî, *Müfredâtü el fâzı'l-Kur'an*, (thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî), Dârü'l-Kalem, Dımeşk-Beyrût 1997, s. 552.

2 Nisa (4); 135.

3 Maide (5); 8.

mektedir. İnsanlar arasında sosyal statü ve ekonomik farklılıklar, toplumsal hayatın tabii bir sonucudur. Ancak bunların hiçbirisinin insanın Allah katındaki değeri ve üstünlüğü açısından bir önemi yoktur. Bu konuda peygamberimizin uyarısı oldukça önemlidir. “Sizden öncekilerin helâk olmalarının sebebi, aralarından soylu, kuvvetli kimseler çaldıklarında, onlara ceza uygulamamaları, zayıf biri çaldığında ise ona hemen haddi uygulamalarıydı. Allah’a yemin ederim ki, Muhammed’in kızı Fâtıma çalmış olsaydı aynı cezayı uygulardım.”⁴

Kur’an, adil olmayı emrederken, öncelikle adaletin temel taşlarından birisi olan, işi ehline vermeyi emretmektedir. Bu konuda yüce Allah Kur’an’da şöyle buyurur: “Allah size, işleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verirken, adaletle hükmetmenizi emreder.”⁵ Eğer bir toplumda işler ehil olan insanlara verilmezse, o toplumda huzursuzluklar ve sorunlar başgösterir. Hz. Peygamberin “İşler ehil olmayanlara verildiği zaman, kıyameti bekleyiniz.”⁶ Hadisi olası kargaşaya dikkat çekmektedir. Çünkü burada vurgulanan husus, ahiret bağlamındaki kıyametten ziyade, toplumun kıyameti ve yok olmasıdır.

Her ne kadar insan, kişisel çıkarları yüzünden adaletten uzaklaşsa da, adil olma duygusu aslında insanın doğasında vardır. Çünkü herinsanda iyi ile kötüyü ayırtmaya yarayan bir vicdan bulunur. Vicdanı bozulmamış her kişi, haksızlığa uğrayanın ve mazlumun yanında yer alır. Haksızlığı yapan kişinin kendisi bile olsa vicdanı onu rahatsız eder. Bu nedenle kişi kendisini rahatsız etmeyecek tutum ve davranışlarda bulunmaya gayret eder.⁷

İnsanları adaletli olmaya sevk eden en önemli unsur, şüphesiz Allah ve ahiret inancıdır. Zira Allah’ın her şeyden haberdar olduğunu ve bir gün mutlaka hesaba çekileceğini bilen kişi, kolay kolay haksızlık ve zulüm yapamaz. Yani verdiği kararlardan ve ortaya koyduğu eylemlerden sorumlu olduğunu ve ahirette mutlaka hesabını vereceğini düşünen kişi adaletten ayrılamaz.

İslâm düşünürleri, adaletin olmadığı yerde haksızlık ve zulmün olacağını söyleyerek, adaleti son derece hassas sınırları olan bir denge olarak kabul etmişlerdir.⁸ Toplumsal barışın en önemli şartı adalettir. Bu nedenle toplum içinde ilişkilerin hak ve adalet doğrultusunda yürütülmesi gerektiği aşîkârdır. Kişi aile ortamı, okul, iş yeri vb. gibi her yerde ve ortamda mutlaka adaleti gözetmelidir.

⁴ Buhârî, Hudûd 12.

⁵ Nisa (4); 58.

⁶ Buhârî, İlim 2.

⁷ Hüseyin Peker, *Allah’ın Boyasıyla Boyanmak*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss. 94-97.

⁸ Gazzâlî, *İhyau ‘Ulumi’d-Din, III*, (çev. Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul 1974, s. 127.

Sonuç olarak adaletle ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

Allah, kesin bir şekilde, her şart ve durumda adil olunmasını emretmektedir. Adil davranmayı ne kişisel menfaatler, ne de yakınlık, hı-sımlık gibi durumlar engellememelidir.

Allah, aralarında düşmanlık ve kin duygusu olan kişilerin bile bir-birlerine adil davranmasını emretmektedir.

Allah, işin liyakat sahibi insanlara verilmesini istemektedir. Çünkü işi ehline vermek, adaletin en temel ilkelerinden birisidir.

Kur'an, insanın hisleri ve duygularıyla değil, akli ve vicdaniyle hareket etmesini istemektedir. Zira en büyük yargıç kişinin kendi vicdanıdır.

Allah'a ve ahiret gününe inanma, bireylerin adil davranmasında önemli bir motivasyon kaynağıdır. Bu açıdan adalet değerinin kazandırılmasında, doğru bir inanç ve ahlak eğitimi son derece önemlidir.

2. Doğruluk

İslam literatüründe doğruluk "sıdk" ve "istikamet" kavramlarıyla ifade edilmektedir. Sözlükte ise, hakikati konuşma, gerçeğe uygun bilgi verme, dürüst ve güvenilir olma anlamlarına gelir.⁹ Doğruluk, sadece birey için değil, toplum için de olmazsa olmaz temel değerlerdendir.

Doğruluk, Kur'an'da pek çok ayette çeşitli şekillerde geçmektedir. Bu ayetlerden bazılarında doğruluk, 'istikamet'¹⁰, bazılarında ise "rüşd" kavramıyla¹¹ ifade edilmektedir. Mâide suresinde, "Bugün, doğrulara, doğruluklarının yarar sağlayacağı gündür."¹² Ayetinde doğruluğun uh-revi anlamda karşılıksız kalmayacağı belirtilmektedir.

Hz. Peygamber'in hadislerinde de Müslümanların doğru olması gereği hususunda çarpıcı uyarılar vardır. Örneğin "Size doğruluğu öğütlerim; çünkü doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Doğruluğu şiar edinen kimse Allah katında sıddık diye yazılır. Yalan söylemekten sizi menederim; çünkü yalan söylemek günaha, günah da cehenneme götürür. Kişi yalan söyleye söyleye nihayet Allah katında kezzab (yalancı) diye yazılır."¹³ buyurmaktadır. Konunun önemine ithafen "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!" ayetini içeren Hüd suresi için, "Hüd Suresi beni kocattı!"¹⁴ demiştir. Hz. Peygamber, sadece sözleriyle değil, bizzat fiilleriyle de sıdk sıfatına uygun olarak doğruluğu hayatının şiarı edinmiştir.

⁹ Mustafa Çağrı, "Sıdk", *DİA*, c. 37, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 98.

¹⁰ Hüd 11; 112.

¹¹ Bakara (2); 256.

¹² Maide (5); 116.

¹³ Buhârî, Edeb 69.

¹⁴ Tirmizî, Tefsir 57.

İslam âlimleri, doğruluğun altı çeşidinden bahsetmişlerdir. Bunların birincisi, sözde doğruluktur. Çünkü konuşulan her şeyin gerçeği yansıtması, verilen her sözün tutulması ahlaki bir erdemdir. İkincisi, niyet ve iradede doğruluktur. Çünkü bir insanın sözünde doğru olması tek başına dürüst olduğu anlamına gelmez; o kişinin aynı zamanda içinde de doğru ve güvenilir bir kişi olması gerekir. Üçüncüsü, karar vermede doğruluktur. Çünkü bir kişinin iyi ve doğru olduğuna inandığı bir işi yapmaya dürüstlükle karar vermesi gerekir. Dördüncüsü, alınan kararda durma hususunda doğruluktur. Bu aynı zamanda tutarlı olmayı da içinde barındırmaktadır. Beşincisi, amelde doğruluktur. Amelde doğruluk, iyilikleri gösteriş için değil, sırf iyi ve gerekli olduğu için yapma, kötülüklerden de aynı şekilde sakınma olarak algılanmıştır. Altıncı ve sonuncusu ise, dini ve manevi hallerde doğruluktur. Yani kulun Allah’a saygı ve bağlılığını göstermesidir.¹⁵

Bütün bunlar, bir insanın doğru, dürüst ve güvenilir bir Müslüman olarak değerlendirilmesi için asgari koşulları oluşturmaktadır. Aslında doğruluk sadece dini açıdan değil, psikolojik açıdan da önemli bir durumdur. Zira yalan söylemek, doğru bildiği halde bunu saklamak, içten pazarlıklı olmak, istikamette kalamamak, psikolojik anlamda birey için önemli stres ve gerginlik sebepleridir.¹⁶ Bu nedenle kişinin iç çatışma yaşamaması ve huzursuz olmaması için doğru konuşmaya, doğru davranmaya, doğru düşünmeye ve doğru tutumlar geliştirmeye ihtiyacı vardır. Bu durum bireyin olumlu benlik algısı için son derece önemlidir.

Bir davranışın doğru olduğunu bilmek, o doğruya uygun bir davranışın ortaya konacağı anlamına gelmemektedir. Eğer böyle olsaydı, bütün insanlar sosyal ve bireysel yaşamlarında doğruluk üzerine hareket ederlerdi. Doğru davranış için o davranışın meleke haline geldiği bir kişiliğe ihtiyaç vardır. Bu kişiliğin oluşması ise, çocukluktan itibaren inanç boyutuyla desteklenmiş, nitelikli bir eğitim sayesinde mümkündür.

Sonuç itibarıyla denilebilir ki,

Kur’an, Müslümanların doğru olmalarını açık bir şekilde emretmektedir. Kur’an, doğruluk üzerinde olan Müslümanları cennetle ödüllendirmeyi vaat etmiştir.

Doğruluk, insan onurunu koruyan en önemli ahlaki erdemlerdendir.

Doğruluk, insanın hayatının her alanında söz ve davranışlarına yansımaları gereken somut, belirgin ve gözlenebilir bir ahlaki özelliktir.

Doğruluk; ticaretle, eğitimde, sosyal ilişkilerde, medyada, siyasette,

¹⁵ Çağrı, “Sıdk”, s. 100.

¹⁶ Hayati Hökelekli, Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 96.

ilimde ve diğer tüm alanlarda Müslümanların temel şiarı olmalıdır.

3. İlim, Hikmet ve Bilim

İlim kelimesi sözlükte bilme, biliş, bir konu hakkında okumakla kazanılan bilgi anlamlarına gelmektedir.¹⁷ İlim, cehlin (bilgisizliğin) zıddıdır. Dini ve dünyevi ilimlerin hepsi, bireyin maddi ve manevi gelişimine hizmet etmektedir.

İlim ile birlikte ele alınması gereken kavramlardan biri de “hikmet”tir. İlim ve amelin bir araya gelmesi ile oluşan hikmet; yerli yerinde düşünmek, bir şeyi akılla muhakeme ederek doğru değerlendirmek demektir. Hikmet, akıl kuvvetinin itidal halidir ve kişiyi “iyi”ye ulaştırır.¹⁸ Bilmekten amaç, bilgin olmak değil, bildiğini uygulamaktır. Bu nedenle, bilmeyen ve bildiği ile de amel etmeyen kimse, hâkim unvanını alamaz. Kur’an’da, “Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir”¹⁹ buyrulmuştur. Hikmet sahibi olanlar öncelikle peygamberler ve ilmiyle amel edenlerdir. Bunun yanı sıra, doğruluk, adalet, ihlâs, sevgi, saygı, ağırbaşlılık, cömertlik gibi yüksek vasıfları taşıyanlar da hikmet ehlinde sayılmaktadır.

İlim kelimesi ve türevleri, Kur’an’da yaklaşık 750 yerde geçmekte; hikmet, kitap, anlama, farkında olma, akletme vb. kelimeler ise bu sayı dışında kalmaktadır. Kur’an’ın ilk indirilen ayetlerinde “Yaratan Rabbinin adıyla oku!”²⁰ emrinin yer alması, Kur’an’ın ilme verdiği değer bir göstergesidir. Bu ayetlerle insan, kendi yaratılışından başlayarak Allah’ın yarattıklarını incelemeye yöneltilmekte ve öğrendiklerini yazı ile tespit ederek ilmini geliştirmeye teşvik edilmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde ise, maddi ve manevi ilimlerin hepsi bu yönlendirme kapsamına girmektedir.²¹ Bu bağlamda, İslam medeniyetini bir ilim medeniyeti haline getiren en önemli faktörün Kur’an’ın ilim anlayışı olduğu söylenebilir.

Kur’an-ı Kerim’de ilimle ilgili ayetler içerisinde en dikkat çekenlerden biri Zümer Suresi 9. ayettir. “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” şeklindeki ifade genel anlamı itibarıyla ilmin, Allah katında mutlak bir değer olduğuna işaret etmektedir. Çünkü Kur’an, kendisini bizzat Allah tarafından gelen bir bilgi olarak tanıtmakta ve insanlara Al-

¹⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî (Temel Türkçe Sözlük)*, Karakuşak Basın ve Yayımları, İstanbul 1985, s. 556.

¹⁸ Saim Kılavuz, Akif Köten, Osman Çetin, Hüseyin Algül, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Kaynak Kitap*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985, s. 496.

¹⁹ Bakara (2); 269.

²⁰ Alak (96); 1.

²¹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, c. 2, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1991, s. 7.

lah'tan ilim talep etmelerini öğütlemektedir.²² Bu doğrultuda “Rabbim, benim ilmimi artır”²³ şeklinde öğretilen dua da önem arz eder. Yine Kur’anda, “Kulları içinde ancak bilenler, Allah’ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar.”²⁴ Ayetinde bilen kişilere özel bir vurgu yapılmaktadır.

Yüce Allah, insanları ilim sahibi olmaya davet ettiği ve ilim sahiplerini övdüğü gibi, bilgi sahibi olunmayan konularda ilim ehline müracaat etmeyi de gerekli görmektedir. Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.”²⁵ Bu ayetten çıkarılabilecek genel mana, başta dini meseleler olmak üzere bir konuda yeterli bilgi sahibi olmadan ve konunun uzmanlarına sormadan, görüş ortaya konmaması ya da hareket edilmemesi gerektiğidir.²⁶

“Kitap ve hikmet”i öğretmekle görevlendirilen Hz. Peygamber de,²⁷ ilme, eğitim ve öğretime büyük önem vermiştir. Bu bağlamda tebliğinin başlangıcında yer alan Mekke döneminde, kendisine vahyedilen ayetlerin yazılarak korunmasına özen göstermiş, Darü’l-Erkam’ı bir eğitim-öğretim merkezi haline getirmiştir. Hicretten sonra da eğitim öğretim faaliyetleri artarak devam etmiştir. Onun Medine’deki ilk ve en önemli icraatlarından biri, hem bir ibadet mahalli, hem de bir ilim merkezi olan Mescid-i Nebi’yi inşa etmek olmuştur.²⁸ Mescid-i Nebi içerisinde yer alan ve İslam’ın ilk üniversitesi olarak değerlendirilen “suffa”da, Hz. Peygamber ve beraberindeki öğretmenler dersler vermiştir. Ayrıca burada bulunanlara okuma-yazma ve Kur’an eğitimi yapılmıştır.²⁹

Hz. Peygamber’den, ilmin fazileti ve âlimlerin değeri hakkında rivayet edilen birçok hadis bulunmaktadır. Bunlardan biri, mescidin içerisinde biri dua eden biri de ilimle meşgul olan iki gruptan, ikincisinin yanına gitmeyi tercih ettiği ve kendisinin de, “Ben de ancak öğretici olarak gönderildim” diyerek açıklamada bulunduğu hadisedir.³⁰ Diğer hadisinde de kendisine gıpta edilebilecek iki grup insandan biri olarak, kendisine ilim/hikmet verilmiş olup onunla amel eden ve başkalarına öğreten kişiyi göstermiştir.³¹

²² Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur’an Yolu (Türkçe Meal ve Tefsir)*, c. IV, DİB Yayınları, Ankara 2008, s. 603.

²³ Ta-Ha (20); 114.

²⁴ Fâtır (35); 28.

²⁵ Nahl (16); 43.

²⁶ Karaman ve diğerleri, *Kur’an Yolu*, c.3, Ankara 2007, s. 401.

²⁷ Al-i İmran (3); 164.

²⁸ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2004, s. 317.

²⁹ Muhammad Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. 2, (çev. Said Mutlu, Salih Tuğ), İrfan Yayınevi, İstanbul 1969, s. 75.

³⁰ İbn Mâce, Mukaddime 17.

³¹ Buhari, Zekât 5.

Hız. Peygamber, “Sadakanın en faziletlisi Müslüman adamın bir ilim öğrenmesi, sonra da o ilmi Müslüman kardeşine öğretmesidir,”³²buyurarak insanları öğrenmeye ve öğretmeye teşvik etmiştir. Bu faaliyetin insanları Cennet’e ulaştıracaklarını müjdelemiş ve ilimle meşgul olanları “Peygamberlerin varisleri” olarak değerlendirmiştir.³³ İlimin yayılmasına bu kadar önem vermesine rağmen Hız. Peygamber, bilginin de faydalı olmayan türlerinin olduğunu ve bundan da bir Müslüman’ın sakınması gerektiğini şu duayla bildirmiştir: “Allah’ım! Fayda vermeyen ilimden, ... sana sığınırım.”³⁴

İlim, insanın şahsiyetini belirleyen ve tamamlayan önemli bir unsurdur. İlimin eksik olması ya da gerektiği şekilde öğretilmemesi, insanın şahsiyetinde eksikliğe neden olmaktadır. Toplumsal yapıda görülen şahsiyet buhranında, ilmin ve düşüncenin eksikliğinin çok önemli etkisi bulunmaktadır.³⁵Toplumda bilgi ve kültür seviyesi yükseldikçe, ferdi olgunluk artmakta, toplumsal kalkınma da kolaylaşmaktadır.³⁶İslam eğitimcileri, dünyevi işlerin yürütmesi için toplu olarak ihtiyaç duyulan ilimlerin elde edilmesini farz-ı kifaye saymışlardır.

Yetişen neslin bilgiyi bir değer olarak kabul edip bu uğurda fedakârlık gösterebilmeleri, insanlığın yararına olan faydalı ilmin peşinden gitmeleri önem arz etmektedir. Bunun gerçekleşmesi için her türlü imkân seferber edilerek, “ilmin” bir değer olarak sunulması gerekir.

Sonuç olarak ilim ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

Cehaletin zıddı olan ilim kelimesi, hem dini hem de dünyevi ilimler için kullanılabilen ve bir konu hakkında bilgi sahibi olmayı ifade eden geniş kapsamlı bir kavramdır.

İlim, davranışa dönüşebildiği, insanların yararına kullanılabildiği ve başkalarıyla paylaşılabilirdiği ölçüde anlamlı ve değerli olmaktadır.

Doğru bilgiyi doğru şekilde kullanıp davranışa dönüştürebilen hikmet sahibi kişiler, değerli kabul edilmektedir.

İslam dini bilgiyi bir değer olarak kabul etmektedir. Gerek Kur’an ayetleri, gerekse Hız. Peygamber’in söz ve uygulamaları, ilmin insanlar arasında yayılması amacına yönelik pek çok mesaj içermektedir.

³² İbn Mâce, Mukaddime 20.

³³ Tirmizi, İlim 19.

³⁴ İbn Mâce, Mukaddime 23.

³⁵ Hüseyin Atay, “Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1969, c. 17, s. 86.

³⁶ Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, Konya 2003, s. 157.

4. Çalışkanlık

Çalışma, bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla mal, hizmet ve bilgi üretmek için gerçekleştirilen faaliyetler olarak tanımlanabilir.³⁷

İnsanın bütün faaliyetlerini evrensel, sosyal ve psikolojik açılardan değerlendirmek mümkündür. Buna göre, çalışmanın *evrensel* amacı, kâinatın genel düzeni içindeki misyonunu yerine getirmedir. *Sosyal* amacı, fitraten sosyal bir varlık olan insanın toplum içinde yaşama imkânı bulabilmesi ve üretime katkıda bulunmasıdır. *Psikolojik* amacı ise, atıl ve boş durmayarak kişinin toplumdan dışlanmaması, ferdin kendini aşağılamaması, ümitsizliğe düşmemesi, çalışmak suretiyle varoluş bilincini hissetmesidir.³⁸

Kur'an'ın evrensel değerlerinden birisi olan "çalışmak," Allah'ın bir kanunudur. Kâinatta her şey bu kanuna boyun eğmiş, her zerrenin varlığı çalışmaya, hareket etmeye bağlı kılınmıştır.³⁹ Çalışma İslam'da hem bir görev, hem de bir ibadet olarak kabul edilmektedir. Yüce Allah, Kur'an'da "İnsana kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Onun çalışması yakında görülecektir. İnsana karşılığı tastamam verilecektir"⁴⁰ buyurarak, çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Bu ayetler dünya ve ahiret saadetinin ancak helal ve meşru yoldan çalışmakla mümkün olduğunu ifade etmektedir.

İslam dini insan hayatını dünya ve ahiret boyutu ile bir bütünlük içinde ele almış ve üretmeyi, helal yoldan çalışıp rızık elde etmeyi bir görev olarak nitelemiştir.⁴¹ İslam dini kişinin, "helal rızık" için çalışmasını kişisel erdemin bir tezahürü ve ibadet olarak telakki etmiştir. Ancak insanın çalışırken, Allah'a karşı olan kulluk vazifesini de ihmal etmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu noktada, "hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi de ahiret için çalışmak" prensibi ile denge sağlanmaya çalışılmıştır. İslam dininin belirlediği bu dengeli yaklaşım, çalışma anlayışı açısından oldukça önemlidir.⁴²

Peygamberler de, hem geçimlerini kazanma, hem tebliğ ve temsil, hem de kulluk gibi konularda daima çalışma ve gayret içerisinde olmuşlardır. Özellikle geçimlerini temin hususunda birçok peygamberin belli

³⁷ Mâverdi, *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*, (çev. Ali Akın), Çelik Yayınları, İstanbul 1988, s. 334; Mehmet Zencirkıran, *Çalışma Sosyolojisi*, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 3.

³⁸ Mustafa Kasımoğlu, "İnsan Hayatında Çalışmanın Anlamı ve Önemi", <http://www.yeniumit.com.tr/arsiv/arsivsayi/67>.

³⁹ Yasin (36); 40.

⁴⁰ Necm (39); 41.

⁴¹ Bakara (2); 200–202, Hud (11); 61, Kasas (28); 72.

⁴² Halil Zaim, *İş Hayatında Erdemli İnsan*, UTESAV, İstanbul 2012, s. 37; Fahri Kayadibi, "Sosyolojik Açıdan İslam Dini ve Çalışma İlişkisi", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 2004, sayı: 30.

mesleklerde mahir oldukları bilinmektedir. Örneğin, Hz. Âdem hem çiftçilik hem dokumacılık; Hz. İdris terzilik; Hz. Nuh ve Hz. Zekeriya marangozluk; Hz. İbrahim çiftçilik ve dokumacılık; Hz. Davud demircilik; Hz. Hud ve Hz. Salih ticaret; Hz. Eyyüb çiftçilik; Hz. Musa ve Hz. Şuaybçobanlık; Peygamberimizde aynı şekilde çobanlık ve ticaretle meşgul olmuştur.⁴³Peygamberlerin bu mesleklerde çalışmış olmaları, hem onların kendi hayatlarını alın teriyle kazandıklarına, hem de insanlığın yararına olan her mesleğin değerli ve onurlu olduğuna işaret etmektedir.⁴⁴

Hazreti Peygamber (as), “Kişi kendi elinin emeğinden daha helal ve temiz bir kazanç elde etmemiştir”⁴⁵ buyurarak, çalışarak elde edilen kazancın önemini vurgulamıştır. O, hayatı boyunca hem kendisi ve ailesi, hem de toplumu ilgilendiren hizmetlerde bizzat çalışmış; tembellikten ve insanlara yük olmaktan şiddetle kaçınmıştır. Nitekim Hz. Aişe’ye, Rasulüllah’ın evde ne yaptığı sorulduğunda; “Allah Resulü ayakkabısını diker, elbisesini yamar, koyunları sağlar, kısaca sizler evde neler yapıyorsanız, onları aynen yapardı”⁴⁶ şeklinde cevap vermiştir.

Ayrıca Hz. Peygamber, vaktini boşa geçirenleri sevmediğini, hastalık gelmeden sağlığın, ölüm gelmeden hayatın değerinin bilinmesi gerektiğini belirtirken; mahşer günü kişinin ömrünün nerede harcadığını, gençliğini nerede ve nasıl tükettiğinin sorulacağını, insanların en hayırlısının insanlara en çok faydası dokunanı olduğunu, iki günü müsavı olanın zararda olduğunu ifade ederek, insanların her geçen gün ilerleme kaydetmelerini ve üretken olmalarını tavsiye etmiştir.⁴⁷

Çalışıp kazanmanın gerek fert, gerekse toplumların maddi ve manevi yapıları üzerinde derin etkileri vardır. Çalışıp kazanç elde edip, maddi yönden güçlü olan, toplumda belirli bir mevki sahibi olan başarılı bir insan, ruhsal yönden güçlü olur ve toplumdaki itibarı yüksek olur. Bütün davranışlarında daha emin, daha güvenli ve sebatlılar.⁴⁸Mâverdi’ye göre insanların daha çok çalışıp daha çok kazanma arzusu taşımaları, Allah’ın insanlık için bir lütfudur. Medeniyetlerin gelişmesi ve ülkelerin mâmur hale gelmesi, bireylerin içindeki kazanma arzusuna bağlıdır. Bu sayede her nesil bir sonraki nesle, bir önceki nesilden aldığından daha gelişmiş ve daha müreffeh bir yaşam alanı bira-

⁴³ Yunus Vehbi Yavuz, *Çalışma Hayatı ve İslam*, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1992, s. 46-49.

⁴⁴ Ali Akpınar, "Kur'an'a Göre Çalışmanın Çok Yönlülüğü ve İbadet Boyutu", *İslam ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 2008, s. 34.

⁴⁵ Ebu Davud, Büyü 79; Tirmizî, Ahkâm 22; Nesâî, Büyü 1; İbnMace, Ticârât 1.

⁴⁶ Buhârî, el-Edebü'l Müfred I, 547-548.

⁴⁷ Buhârî, Rikak 1; Tirmizi, Zühd 1; Kıyame 1.

⁴⁸ Yavuz, *Çalışma Hayatı ve İslam*, s. 52.

kır.⁴⁹

Sonuç olarak çalışmakla ilgili şunları söylemek mümkündür:

Çalışma, insanın kâinatın genel düzeni içindeki misyonunu yerine getirmesi bakımından evrensel, toplum içinde yaşama imkânı bulabilmesi ve üretime katkıda bulunması açısından sosyal ve çalışmak suretiyle varoluş bilincini hissetmesi açısından, psikolojik boyutları olan bir değerdir.

İnsanın dünya ve ahiret saadetini helal ve meşrû yoldan ancak çalışmakla elde edebileceğini ifade eden İslama göre çalışma, hem bir görev, hem de bir ibadet olarak kabul edilmektedir.

Başta Hz. Peygamber olmak üzere bütün peygamberler, hem kendi hayatlarını kendi el emekleriyle kazanmışlar, hem de insanlığın yararına olan her mesleğin değerli ve onurlu olduğunu belirtmişlerdir.

5. Sorumluluk

Sorumluluk, kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren bir olayın sonuçlarını üstlenmesi ve mesuliyetdemektir.⁵⁰ Yani bir insanın içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde üzerine aldığı maddi ve manevi her türlü yükümlülük, sorumluluk kapsamında değerlendirilir.

Üç türlü sorumluluk vardır: Bunlardan ilki; vicdani sorumluluktur. İnsanın iyi ve kötü kararlar almasına neden olan iç dürtüdür. İkincisi, toplumsal sorumluluktur. Bu tür sorumluluğu denetleyip değerlendiren otorite, bireyi kuşatan sosyal çevredir. Üçüncüsü ise, dini sorumluluktur. Bu tür sorumluluk, inanma ihtiyacından doğup, diğer iki sorumluluk çeşidinin eksikliğini tamamlar.⁵¹

Bireysel, toplumsal, kültürel, ahlaki ve dini açıdan çok yönlü anlamı olan sorumluluk değeri, İslam dininde çok önemli bir yere sahiptir. Zira gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse hadislerde bu ilkenin önemi üzerinde durulmuştur.⁵² İnsanın sorumluluk üstlenmesiyle ilgili en önemli ayetlerden biri şudur: "Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir."⁵³ Müfessirler, emanet kelimesine diğer anlamların yanı sıra "akıl ve hür iradeye dayalı

⁴⁹ Mustafa Çağrı, *İlmihal II, (İslam ve Toplum)*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2006, s. 540.

⁵⁰ Kemal Yıldız, "Sorumluluk", *İslam Ansiklopedisi*, c. 37, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss. 380-382.

⁵¹ Mustafa Çağrı, "Mesuliyet", *İslam' da İnanç, ibadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (ed. İbrahim Kâfi Dönmez), MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2006, c. 3, ss. 1298-1300.

⁵² Bkz. Arâf (7); 6, Nahl (16); 93, İsrâ (17); 34, 36, Furkân (25); 16.

⁵³ Ahzab (33); 72.

yükümlülük kabiliyeti” anlamını da vermişlerdir.⁵⁴ Yükümlü insanların bu vasfa haiz olabilmesi için akıl, doğruyla yanlış ayırt etme yetisi, olgunluk gibi özelliklere sahip olması gerekir. Ayrıca seçimlerinde özgür olması gerekmektedir. Zira özgürlüğün olmadığı yerde, kişinin davranışlarından sorumlu tutulması söz konusu olamaz.⁵⁵ İşte akıl ve seçme özgürlüğü ile donatılan insanoğluna yüklenen bu emanet, doğru biçimde korunduğunda, insanı eşrefi mahlûkat seviyesine yükseltebilecek mahiyettedir.

Kur’an-ı Kerimde insana yüklenen sorumluluğun önce bilgilendirme, sonra öğüt verme, ardından da hesaba çekme şeklinde aşamalardan oluştuğu ifade edilmektedir.⁵⁶ İnsan kendisine yüklenen sorumluluktan haberdar edilmek için vahye muhatap olmuştur. Söz konusu vahiy, insana sorumluluğunu hatırlatmak, uyarmak ve müjdelemek suretiyle öğüt olmuştur. Ardından Kur’an, sorumluluğunu yerine getirmeyen insanların akıbetlerinden örnekler vererek, hesap gününe atıf yapmıştır.⁵⁷

Kur’an’da insanın sorumluluk bilincine vurgu yapan en önemli kavram “takva”dır.⁵⁸ Toplam 258 yerde geçen takva kelimesi ile ilgili ilâhî emirler; büyük ölçüde birlikte yaşamayı, güvenli, huzurlu bir sosyal yaşamı ve toplumsal düzeni öngörmektedir.⁵⁹ Dolayısıyla Kur’an’da övgüyle bahsedilen “müttaki insan”, sorumluluk bilinci en üst düzeyde gelişmiş, bireysel ve toplumsal sorumluluklarını yerine getiren kul anlamına gelmektedir. Kurtuluşa erenlerin, nihai ödülü hak edenlerin de bu kimseler olduğu özellikle vurgulanmaktadır.⁶⁰

İnsan her şeyden önce yaratanına karşı sorumludur. Kuran’da insanın Allah’a karşı ahlaki sorumluluğu “iman”⁶¹ olarak tarif edilir. Allah’a karşı sorumluluk O’na kulluk etme, O’nun emir ve yasaklarına titizlikle riayet etme ve O’nun emanetine sahip çıkma şeklindedir. “Ben insanları ve cinleri yalnız bana kulluk etsinler diye yarattım”⁶² ayeti, insanın ontolojik gayesini ortaya koyar. Bu gayeye ulaşmak, insanın

⁵⁴ Hayrettin Karaman ve diğerleri, *Kur’an Yolu (Türkçe Meal ve Tefsir)*, c. 4, DİB Yayınları, Ankara 2012, s. 406.

⁵⁵ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.130.

⁵⁶ Mustafa Köylü, “Kur’an’ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 24-25, 2007, s. 66.

⁵⁷ Kıyame (75); 36. Zilzâl (99); 7-8.

⁵⁸ Süleyman Uludağ, “Takva”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, ss. 484-486.

⁵⁹ Mehmet Deri, “İslam Terminolojisinde Takva Kavramı”, <http://www.enfal.de/dus16.htm>, (23.07.2014).

⁶⁰ Bakara (2); 5.

⁶¹ Burhanettin Tatar, “İman Ahlak İlişkisi”, *İslam’a Giriş*, DİB Yayınları, İstanbul 2008, ss. 211-227.

⁶² Zariyat (51); 56.

üstlendiği sorumluluğu yerine getirip getirememesine bağlıdır.

Kur'an insana sorumluluk yüklerken, bunu kulun gücü ve yeteneği ile dengeli bir şekilde sınırlandırmıştır. Kur'an, hiç kimsenin gücünün yetmeyeceği yüküyle sorumlu tutulmadığını şu ayetle hatırlatmaktadır. "Allah hiç kimseye gücünün yeteceğinden başka yük yüklemeyiz. Herkesin kazandığı hayır kendisine, yaptığı kötülüğün zararı yine kendisinedir."⁶³ Bu ayetten de anlaşılacağı üzere, Allah'ın insanoğluna emrettiği emir ve yasaklar onun kaldırabileceği türdendir. İbadetler, dini ve ahlaki yükümlülükler, toplumsal sorumlulukların hepsi insanın yapabileceği imkân ve kapasitesinin dâhilindedir.

Allah'a karşı sorumluluğumuz, yalnızca onun varlığını kabullenmek ve bilmekle sınırlı değildir. Allah'a karşı saygı ve sevgimizi, onun yaratıklarına adalet, şefkat ve merhametle davranarak, kullarına yardım ve hizmet ederek gösterebiliriz. Bu bağlamda Kur'an, insanın diğer insanlara karşı olan sorumluluklarına da değinerek detaylı açıklamalarda bulunur.⁶⁴ Sorumluluğun ihlali olarak literatüre giren "kul hakkı" kavramı, insanlar arasındaki hukuk ihlaline işaret eder.

Kur'an'a göre insanın sorumluluk alanı, sadece bireysel olarak "iyi"yi ortaya koymakla sınırlı değildir. Aynı zamanda bu değer oluşumuna katkıda bulunmak ve iyiliğin zıttı olan kötülüklere engel olmak gerekmektedir. Kur'an terminolojisinde "*emr-i bi'l maruf ve nehy-i an'i-münker*" olarak yer alan bu kavram, müminlerin temel görevlerinden biri olarak zikredilmektedir.⁶⁵ "Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle düzeltsin, buna gücü yetmezse diliyle, buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin"⁶⁶ diyen Hz. Peygamber, mevcut kötülük karşısında duyarsız kalmayıp, herkesin imkânı ölçüsünde o kötülüğü yok etmeye çalışmasını istemektedir.

Kişinin bir diğer sorumluluk alanı kendisidir. İnsanın kendisine karşı sorumluluk duygusu, kendisine emanet olarak verilen bedenine, aklına ve malına bilinçli bir şekilde zarar vermemesini içerir. Bu bağlamda sağlık, temizlik ve beslenme kurallarına riayet etmek, malı ve zamanı israf etmemek ve ahireti kazanmaya gayret etmek gerekmektedir.

İnsanın bir diğer sorumluluk alanı çevredir. Çevreye karşı sorumluluk, doğal kaynakları israf etmeme, yeşili ve doğayı koruma, hayvan ve diğer bitki türlerine zarar vermemek ve onların neslinin devamına katkıda bulunma, çevreyi kirletmemedir. "Kıyamet koparken elinde hurma fidanı bulunanız, -onu dikmeye gücü yetiyorsa-hemen dikiversin."⁶⁷

⁶³ Bakara (2); 286.

⁶⁴ Bkz. Bakara (2); 83, 177, 215, 220, İsra (17); 26, Nisa (4); 34-36.

⁶⁵ Kur'an (3); 110.

⁶⁶ Müslim, İman 78.

⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned III, 184, 191.

Hadisi, İslam'da çevreye karşı duyarlılığın ideal seviyesini gösteren çarpıcı bir örnektir.

Kendisine, ailesine, çevresine ve Yaraticısına karşı sorumluluk bilinci taşıyan insanın görevlerini ihmal etmesi ve kötülük yapması düşünlülemez. Sorumluluk sahibi insan, aile içerisinde saygılıdır, ticaretle hile yapmaz, trafikte kurallara riayet eder, devlet dairesinde kamu malına özen gösterir, yönetimde adaletten ayrılmaz. Tüm bu ahlaki tutum ve davranışlara sahip insanlardan oluşan toplumların insanca yaşama kalitesi yüksektir.

Sorumluluk değerinin küçük yaşlardan itibaren kazanılması gereken en önemli değerlerden biri olduğu aşıkârdır. Sorumluluk duygusunun gelişimi, kas gelişimine benzetilmektedir. Yani sorumluluk değerinin kazandırılmasında basit yükümlülüklerden ağır olanlara doğru tederici bir yöntemin takip edilmesi yerinde olur. Dolayısıyla başta ebeveynler olmak üzere, öğretmen ve çocuğa karşı yükümlülüğü olan herkes çocuğun sorumluluk sahibi bir birey olarak yetişmesi için basitten zora doğru farklı ödevleri yüklemek durumundadırlar. Eğitimde bireysel ve toplumsal barışın tesis edilmesinde sorumluluk değerinin önemine sıklıkla değinilmelidir.

Sonuç itibariyle sorumluluk değeri ile ilgili olarak şunları söylemek mümkündür;

Sorumluluk; başta insanın Yaraticısına olmak üzere kendisine, diğer insanlara, çevresine, canlı ve cansız tüm varlığa karşı yerine getirmek durumunda olduğu eylemlerdir.

Vicdani sorumluluk, toplumsal sorumluluk ve dini sorumluluk olmak üzere üç tür sorumluluk vardır. Bunların tümü birbirini destekler nitelikte olup, kişinin vazifesini tam olarak yapması için gerekli dinamikleri oluştururlar.

Dünya üzerinde daha huzurlu ve düzenli bir yaşamın tesis edebilmesi için, sorumluluk bilincinin küçük yaşlardan itibaren bir değer olarak öğretilmesi gerekmektedir.

6. Yardımlaşma

Yardımlaşma değeri, cömertlik, fedakârlık, merhamet, sosyal sorumluluk, gönüllülük, paylaşma, işbirliği, diğerkâmlık ve hayırseverlik gibi değerlerle yakın ilişkilidir.

Yardımlaşmanın birey ve toplum üzerinde psikolojik ve manevi olarak birçok faydası vardır. Yardımlaşma, insanlar arasında sevgi, saygı, ümit, güven ve empati gibi olumlu değerlerin gelişmesine; kıskançlık, haset ve cimrilik gibi duygularında azalmasına katkı sağlar. Bunun sonucunda toplumda insanlar arasında uyum, barış ve huzur hâkim olur. Zira paylaşmayı, bölüşmeyi, dayanışma ve işbirliğini bilmeyen in-

sanlardan meydana gelen toplumlar, gelişmez ve mutlu bir hayat yaşayamazlar.⁶⁸

İnsanların çoğalması ve medeniyetin ilerlemesi, toplum hayatında yardımlaşma ve dayanışma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Böylece insanoğlu birçok sosyal, kültürel ve ekonomik kurumlar oluşturmuş ve bu işbölümü sayesinde toplumların düzeni ve ilerlemesi mümkün olabilmektedir.⁶⁹

İslam dini yardımlaşmaya ve paylaşmaya büyük önem vermiştir. Kur'an-ı Kerim'e baktığımız zaman yardımlaşma ve paylaşma olgusu ile ilgili olarak; teavün, infak, sadaka, zekât, karz-ı hasen (güzel borç), isar (diğerkâmlık), ihsan ve birr (iyilik) gibi pek çok kavramla karşılaşırız. Bazı ayetler kişinin harcama yapmamakla kendisini tehlikeye atmamasını,⁷⁰ kendi iyiliği için infakta bulunmasını,⁷¹ hiçbir alış verişin, hiçbir dostluğun olmadığı gün gelmeden, imkân varken infak etmesini⁷² emretmektedir. Daha çok maddi yardımlaşmanın ön plana çıkarıldığı bu tür ayetlerin yanı sıra Kur'an'da, Müslümanların manevi konularda da yardımlaşmaları emredilmektedir. Örneğin Maide suresinde Müslümanların iyilik ve takvada birbirleriyle yardımlaşmaları emredilmiş, günah ve düşmanlıkta ise kesin bir şekilde yardımlaşmaları yasaklanmıştır.⁷³ Buradan hareketle, İslam dininin yardımlaşma konusundaki bakış açısının çok geniş olduğunu ifade edebiliriz. Kısaca İslam, samimi bir niyetle kişinin yakın çevresinden başlayarak, ihtiyaç sahibi olan bütün insanlığa faydası olan maddi ve manevi her türlü güzel davranışı yardımlaşma olarak değerlendirmektedir.⁷⁴

Kur'an'da yardımın kapsamı yanında, nasıl yapılması gerektiği hakkında da bilgiler vardır. Buna göre; yardım yapılırken sadece Allah rızası gözetilmeli,⁷⁵ yapılan harcama başa kakılmamalı ve gönül incitilmeli,⁷⁶ gönül rızası ile sevilen, temiz ve helâl şeylerden, dünyevî bir karşılık beklenmeden,⁷⁷ gece-gündüz, gizli-açık, bollukta ve darlıkta⁷⁸ her zaman ve zeminde, özellikle ihtiyacın zirve yaptığı anda,⁷⁹ israf ve cimri-

⁶⁸ Yaşar Fersahoğlu, "Yetişkinlerin Din Eğitim ve Öğretiminde Yardım Etme Bilinci", *MÜİFD*, 2001, sayı: 20, s. 148.

⁶⁹ Osman Pazarlı, *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1980, s. 317; Mehmet Bayyığıt, "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Kurumu Olarak Vakıflar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 11, s. 60.

⁷⁰ Bakara (2); 195.

⁷¹ Teğabun (64); 16.

⁷² Bakara (2); 254.

⁷³ Maide (5); 2.

⁷⁴ Ayhan Kaya, *Kur'an'a Göre İnfak*, Fecr Yayınları, Ankara 2009, s. 227.

⁷⁵ Bakara (2); 272.

⁷⁶ Bakara (2); 262.

⁷⁷ Bakara (2); 274, Fatır (35); 29.

⁷⁸ Al-i İmran (3); 134.

⁷⁹ Hadid (57); 10.

lik yapılmadan, bir denge gözetilerek yapılmalıdır.⁸⁰ Kur'an'ın bu hassas prensiplerinde, yardım edilen kişinin ihtiyacı karşılanırken, psikolojik olarak bir eziklik hissetmemesi için azami dikkatin gösterilmesi gerektiği görülmektedir.

Kur'an, yardımın kimlere yapılacağını da detaylı bir şekilde anlatmıştır. Buna göre yardım edilecekler sıralamasında başta kişinin ailesi olmak üzere, akrabalar, komşular, arkadaşlar, fakirler, yetimler, borçlular, Allah yolunda olanlar ve diğer din mensuplarından muhtaç olanlar yer almaktadır.⁸¹ Ayetlerde bildirilen zekât ve sadakaların sarf yerleri, aynı zamanda, İslâm'ın değerler sisteminde, insana verilen değer hakkında önemli mesajlar vermektedir. Nitekim zekât verilecek yerlerin büyük kısmının, toplumun sosyal güvenliğe muhtaç kesimleri olduğu dikkate alındığında, zekâtın toplumda, sosyal güvenlik ihtiyacını sağlamak gibi fonksiyonları olduğu anlaşılmaktadır.⁸²

Peygamberimiz (sav) de, müslümanların sürekli olarak yardımlaşma, paylaşma ve dayanışma içerisinde olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Örneğin “Üstteki el (veren el), alttaki elden (alan el) daha hayırlıdır” demek suretiyle, insanları veren el olmaya teşvik etmiştir. Yine Hz. Peygamber, “Sadaka her Müslüman'ın vazifesidir” ifadesiyle başlayan bir hadisinde, maddi yardımın yanında, hayır amaçlı çalışmanın, bedenle yardım etmenin, iyiliğin yayılması ve kötülüğün önlenmesi için çaba sarfetmenin, hatta kötülükten uzak durmanın bile sadaka olduğunu bildirmiştir.⁸³ Yine “Kardeşinin ihtiyacını gideren kimsenin ihtiyacını da Allah giderir”⁸⁴ “Bir kimse kardeşine yardım ettiği müddetçe Allah da ona yardımını sürdürür”⁸⁵ mealindeki hadisler de, yardımlaşmanın değerine işaret etmektedir.

Görüldüğü gibi ayet ve hadislerde yardımlaşma konusunda yapılan emir ve tavsiyeler, inananları bireysel ve toplumsal düzeyde paylaşımcı olmaya sevk etmiştir. Bu vesileyle Müslümanlar, gönüllü olarak meydana getirdikleri sosyal dayanışma modelleri (vakıflar) ile “yardımlaşma kültürü”ne dayanan “ideal bir sosyal toplum” örneğini sergileyebilmişlerdir.

Sonuç olarak yardımlaşma değeriyle ilgili şunları söylemek mümkündür:

Yardımlaşma, toplumdaki bireyler arasındaki ilişkileri artırıp güçlendiren, birlikteliği kuvvetlendiren bir değerdir.

⁸⁰ Furkân (25); 67.

⁸¹ Bakara (2); 215, Nahl (16); 90, Nisa (4); 2, Tevbe (9); 60.

⁸² Beşir Gözübenli, “Zekât: Rahmet Getiren Paylaşım”, *İslam'a Giriş*, DİB Yayınları, Ankara 2006, s. 324.

⁸³ Müsned, IV, 395, 411; Buhârî, Zekât 30; Edeb, 33.

⁸⁴ Müsned, IV, 104; Buhârî, “Mezâlim” 3; Müslim, “Birr” 58.

⁸⁵ Müsned, II 274.

Yardımlaşma, bireyler arasındaki saygı, sevgi ve hoşgörüyü pekiştirerek toplumlarda huzurun oluşmasına ve devam etmesine destek olmaktadır.

Hız. Peygamber yaşantısı ve sözleriyle, yardımlaşmanın hem dini değerine hem de toplumsal boyutuna vurgu yapmıştır.

Yardımlaşma değeri eğitimi küçük yaşlardan itibaren başlatılmalı, aile ve çevre, çocuğa bu konuda iyi bir model sunmalıdır.

7. İffet

İffet; nefiste şehvetin galip gelmesini engellemek olarak tanımlanmaktadır.⁸⁶ Gazali iffeti, akıl ve şariat kuvvetleri ile şehveti terbiye etmek şeklinde tanımlamıştır.⁸⁷ İbn Miskevey de iffet kapsamına giren erdemleri utanma, sükûnet, sabır, cömertlik, hür olma, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hal, barışseverlik, ağırbaşlılık ve kötülüklerden sakınma şeklinde sıralamıştır.⁸⁸

İslam ahlakında, insanın nefsanî arzularına esir olma zaafına “heva” denmektedir. Kur’an’da nefsanî arzularına aşırı düşkün olanlar, hevalarını ilah edinenler olarak gösterilmektedir.⁸⁹ İşte, insanı böylesine tehlikeli tutkulardan koruyan ve hayvani eğilimlerden uzaklaştıran ahlaki erdem iffettir. Bu bakımdan iffet, karakter eğitiminde bir denge unsuru olmakta, bu tutum süreklilik arz ederek karaktere dönüştüğünde erdem adını almaktadır.⁹⁰ Bu erdemle hareket eden iffetli kişiler, başta şehvi arzuları olmak üzere her türlü aşırılık ve dengesizlikten uzak dururlar.

İffet kavramı ile yakından ilişkili olan hayâ duygusunu da burada zikretmek gerekmektedir. Hayâ ya da utanma duygusunun, insandaki izzet-i nefsin, şeref ve haysiyetin koruyucusu olduğu ifade edilmektedir. Hayâ duygusu sayesinde insanlar çirkin ve hoşla gitmeyen davranışlardan uzak dururlar. Hayâ duygusundan mahrum olan insan ise, her türlü olumsuz davranışı, kimseden çekinmeksizin yapabilir.⁹¹

Kur’an’da, ideal bir müminde bulunması gereken ahlaki nitelikler arasında iffet de yer alır.⁹² Söz konusu ayetlerde iffetli olma durumu ise,

⁸⁶ Ragıb el-İsfahani, *Müfredat*, (terc. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul 2012, s. 710.

⁸⁷ Gazali, *İhyau ‘Ulumi’d-Din*, ss. 127-128.

⁸⁸ İbrahim Ağâh Çubukçu, *Ahlak Tarihinde Görüşler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1994, s. 92.

⁸⁹ Furkan (25); 43; Casiye (45); 23.

⁹⁰ Zekeriya Güler, “Hz. Peygamber’in Hadislerinde İffet Kavramı”, *Din ve Hayat, TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sayı: 19, 2013, s. 18-19.

⁹¹ Buhari, (*Edeb-ülMüfred*) *Ahlak Hadisleri*, (terc. ve şerh. A. Fikri Yavuz), Sönmez Neşriyat, İstanbul 1974, s. 601.

⁹² Bkz. Mü’minun (23); 1-9; Mearic (70); 23-34.

mal hırsı ve cinsellik tutkusu bağlamında ele alınmaktadır.⁹³ Bu ayetlerden birinde, ihtiyaç sahibi olmasına rağmen iffetinden dolayı bunu açıklamayan kişilerden şöyle bahsedilmektedir: “(Yapacağınız hayırlar) kendilerini Allah yoluna adanmış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder. Sen onları simalarından tanırsın. Çünkü onlar yüzüzlük ederek istemezler. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir.”⁹⁴ Ayette bahsedilen topluluk, Ashab-ı Suffe olarak bilinen fakir muhacirlerdir. Mescid-i Nebi’den ayrılmayan, zamanlarını Kur’an öğrenmek ve ibadet etmekle geçiren bu insanların iffetli olarak nitelendirilmelerine sebep olan başlıca özellikleri ise ısrarla istememeleridir.⁹⁵

İffetli olmayı emreden ayetlerden bazıları Nur Suresi’nde genişçe yer bulmaktadır. İlgili ayetler şöyledir: “(Resulüm!) Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle. Çünkü bu kendileri için daha temiz bir davranıştır... Mümin kadınlara da söyle: Gözlerini (harama bakmaktan) korusunlar; namus ve iffetlerini esirgesinler. Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanları evlendirin... Evlenme imkânı bulamayanlar ise Allah lütfu ile kendilerini varlıklı kılıncaya kadar iffetlerini korusunlar.”⁹⁶ Bu ayetlerde ise kadın olsun erkek olsun, tüm inanalara cinsel ahlak bağlamında uyarılar yapılmaktadır.

Ayrıca Kur’an kıssaları içinde de iffetli davranışlar sergileyen örnek kişilerden bahsedilmektedir. Bunlardan biri, Hz. Meryem’dir. Kur’an’da özel olarak adı geçen ve bir sureye ismi verilen Hz. Meryem, en çok övülen kadınların başında gelmektedir. İffet, ismet ve takva faziletlerini kendisinde toplamış olan Hz. Meryem, bedeni ve ruhi saflığı, kendini Allah’a adanması, iffet ve namusunu koruması sebebiyle “Betül” diye isimlendirilmiştir.⁹⁷ Yine Şuayp (as)’ın kızları da, hayâ duygusunun bir örneği olarak, Kur’an kıssalarında karşımıza çıkmaktadır.⁹⁸

Kur’an’da iffetinden dolayı kendisinden övgüyle bahsedilenlerden biri de Hz. Yusuf’tur. “... O, iffetinden dolayı bundan kaçındı.”⁹⁹ ayetinde Hz. Yusuf’un kendisinden istenen çirkin eyleme karşı takındığı tavır

⁹³ Saffet Köse, “Nefse Karşı Onurlu Duruş: İffet”, *Din ve Hayat*, TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi, sayı: 19, 2013, s. 6.

⁹⁴ Bakara (2); 273.

⁹⁵ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihi’l- Gayb*, (terc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru), c. 5, Huzur Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 539- 543.

⁹⁶ Nur (24); 30-33.

⁹⁷ Bahattin Akbaş, “Hz. Meryem: İffet Abidesi”, *Kur’an’dan Öğütler*, c. 1, DİB Yayınları, Ankara 2012, ss. 318-319.

⁹⁸ Kasas (28); 23-25.

⁹⁹ Yusuf (12); 32.

“isti’same” fiili ile ifade edilmektedir. Bu kelime, bir kimsenin bir şeyden bütün benliğiyle sakınmasını, olanca gayretiyle bu duruma direnmesini belirtmek için kullanılmaktadır.¹⁰⁰Görüldüğü gibi Kur’an ayetleri her iki cins üzerinden verdiği örneklerle hem erkeklerin hem de kadınların iffetli olmaları gereğini vurgulamaktadır. Ahzab süresinde de erkek veya kadın olsun, iffetli bir yaşam sürdüren müminler için bağışlanma ve büyük bir mükâfat hazırlandığı müjdesi verilmektedir.¹⁰¹

Hız. Peygamber de iffet konusuna önem vermiş ve ashabına çeşitli vesilelerle, iffetli bir yaşam sürdürmeleri yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin, kendisinden defalarca sadaka isteyen bir grup sahabeye, verecek bir şeyi kalmayınca, “Kim iffetli olmak isterse, Allah onu iffetli yapar” buyurarak, ellerindeki ile yetinmelerini ve sabırlı olmalarını tavsiye etmiştir.¹⁰²Yine o, cennetlikleri sayarken, iffetli kimseleri de bu gruba dâhil etmiştir.¹⁰³ Gençleri evlenmeye teşvik etmiş, bunun haramdan sakındırıcı ve iffeti koruyucu olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴

Hız. Peygamber, “İlk peygamberlik kelimandan (zamanımıza kadar gelip) insanların ulaştığı söz, ‘utanmadığın zaman dilediğini yap’, sözüdür.” diyerek, hayâ duygusunun insanın tutum ve davranışları üzerinde ne derece etkin olduğunu ifade etmiştir. O, insanlardaki utanma duygularının yok olmasına sebep olabileceği için, insanların gizli kalmış kusurlarını ortaya çıkarmayı, ayıpları araştırmayı şiddetle yasaklamıştır.¹⁰⁵ Zira bir kişinin işlediği günahın açığa vurulması, ayıp ve kusurlarının araştırılması, özel hayatının deşifre edilmesi, toplumda iffetsizliğin ve utanmazlığın yayılmasına neden olabilir.

Günümüzde, iffetin bireylerintemel bir alışkanlığı haline gelmesini engelleyen birtakım unsurlar bulunmaktadır. Bunlar arasında, iman eğitimindeki zayıflık, kötü arkadaş çevresi, kötü yayınlar, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevinin ihmal edilmesi, cehaletin yaygınlaşması ve sınırsız özgürlük söylemleri önemli yer tutmaktadır.¹⁰⁶ Özellikle cinsellik konusu, gençlerin maruz kaldığı olumsuz ahlaki konuların başında yer almaktadır. Dinlerin ve toplumsal ahlak kurallarının hoş karşılamadığı gayri meşru ilişkiler, kitle iletişim araçları vasıtasıyla özendirilmektedir.

Değerler eğitimi bağlamında iffetli bir yaşam sürdürmenin önemi

¹⁰⁰ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’da Geçen İffetle İlgili İfadeler ve Yorumları”, *Din ve Hayat, TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sayı: 19, 2013, s. 17.

¹⁰¹ Ahzab (33); 35.

¹⁰² Buhari, Zekât 50.

¹⁰³ Müslim, Cennet 63.

¹⁰⁴ İbn Mâce, Nikâh 1.

¹⁰⁵ Yaşar Yiğit, “Hayâsızlığın Yayılmasını İstemek Azabı Gerektirir”, *Kur’an’dan Öğütler*, c. 1, DİB Yayınları, Ankara 2012, ss. 282-283.

¹⁰⁶ Musa Kazım Gülçür, “Dil ve Düşüncenin İffeti”, *Din ve Hayat, TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sayı: 19, 2013, s. 53.

üzerinde ısrarla durmak ve özellikle gençlerimizde bu doğrultuda bir farkındalık oluşturmak gerekmektedir.

Sonuç olarak iffetle ilgili şunları söylemek mümkündür:

İffet, genel anlamıyla kişinin yasak olan tutum ve davranışlardan sakınmasını, özel olarak da nefsinin istek ve arzuları konusunda haramlardan kaçınmasını ifade eden temel ahlaki erdemlerden biridir.

İffet erdemi, hayâ duygusu ile yakından ilişkili bir kavramdır.

İslam dini, kişinin hem mali konularda hem de cinsellik konusunda iffetli bir tutum sergilemesini emretmektedir.

Kur'an kıssalarında Hz. Meryem ve Hz. Yusuf gibi iffetli kimseler, hem erkeler için hem de kadınlar için örnek şahsiyetler olarak tanıtılmaktadır.

Bu temel ahlaki erdemın toplumsal yaşamda hâkim kılınması adına birtakım tedbirlerin alınmasına ihtiyaç vardır.

8. Hoşgörü

Hoşgörü, psikososyal açıdan insanlar arası ilişkilerde orta yolu takip etmek ve dengeli olmak anlamlarına gelir. Bir ahlak terimi olarak ise, insanlara yükümlülükler konusunda kolaylık göstermeyi, toplumsal yapıyı sarsmayacak türden hataları hoş görmeyi, farklı düşünce ve inançları özgürce dile getirmeyi ifade etmektedir.¹⁰⁷ Görüldüğü gibi hoşgörü kelimesinin içerisinde affetmek, farklılıkları anlayışla karşılamak ve itidal içinde olmak gibi anlamlar yer almaktadır.¹⁰⁸

Hoşgörünün kendi içinde bir takım unsurları vardır. Öncelikle hoşgörünün bünyesinde, “değer verme” vardır. Devamında, onaylama gelmektedir. Bu onaylama daha ziyade kabul etme anlamına gelir. Hoşgörüde, farklı duygu, düşünce ve inançların tabii seyri reddedilmez, her şey tabii çerçevesinde kabul görür.¹⁰⁹ Hoşgörü, karşı tarafa yönelik bir lütuftan ziyade farklılıklara gösterilmesi gereken saygı ve anlayışa dayanmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁷ Mustafa Çağrııcı, “Müşamaha”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 71.

¹⁰⁸ Ömer Aslan, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, sayı: 2, Sivas 2001, ss. 359- 360.

¹⁰⁹ Aslan, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım”, s. 373.

¹¹⁰ Yasemin Ölmez Atalay, “Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2008, s. 43, 44, (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>, erişim tarihi: 16.04.2015).

İslam dininin hoşgörü konusunu üç farklı şekilde ele aldığını söyleyebiliriz. Bunlardan ilki bireylere yüklediği sorumluluklarda daima kolaylık ilkesini benimsemiş olmasıdır. “Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez.”¹¹¹ ayeti de bunun bir ifadesidir. İkinci olarak, Allah’ın kullarına karşı affedici tavrına vurgu yapılarak¹¹², Müslümanların da kendi aralarındaki ilişkilerde hoşgörülü olması özendirilmektedir. Hoşgörünün tavsiye edildiği bir diğer alan ise, farklı inanç ve kişilere yöneliktir. Hatta onlarla muhtemel bir savaş durumunda bile, adalet ve itidal üzere hareket edilmesi emredilmektedir.¹¹³

Hoşgörü kavramı çerçevesinde yer alan ve İslam ahlakının bütün erdemlerini özetleyen zirve ilke affetmektir.¹¹⁴ Affetmek, hataları bağışlamak, hakkı olandan kendi isteği ile vazgeçmek demektir. Bu davranış, hasletlerin en şerefliyelerinden olup, affeden kişinin elde edeceği haz, intikamdan çok daha tatmin edici ve sevindiricidir.

Yüce Allah Kur’an’da birçok kez inananları affetmeye çağırmakta ve affetmeyi olgun müminlerin özellikleri arasında zikretmektedir. “O takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever.”¹¹⁵ Bu ayetle Allah, kızgınlık anında öfkeyi kontrol edip karşısındaki kişiyi affedebilmeyi üstün ahlaki bir davranış olarak bildirmektedir. Benzer bir başka ayette de, “Onlar, büyük günahlardan ve hayâsızlıktan kaçınırlar; kızdıkları zaman da kusurları bağışlarlar... Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah'a aittir... Kim sabreder ve affederse şüphesiz bu hareketi, yapılmaya değer işlerdendir.”¹¹⁶ buyrulur affedici olanların Allah tarafından ödüllendirileceği müjdesi verilmektedir.

Kullarından hoşgörülü ve affedici olmalarını bekleyen Yüce Allah, bu konuda öncelikle inananlara güzel örnek olarak gösterdiği elçisini eğitmiştir. Bu bağlamda Allah, Hz. Peygambere her türlü kötülüğü reva gören İsrailoğullarının tüm yaptıklarına rağmen onları affetmesini istemektedir. İlgili ayet şöyledir: “Onlar kelimelerin yerlerini değiştirirler (kitaplarını tahrif ederler). Kendilerine öğretilen ahkâmın (Tevrat’ın) önemli bir bölümünü de unuttular. İçlerinden pek azı hariç, onlardan daima bir hainlik görürsün. Yine de sen onları affet ve aldırış etme.

¹¹¹ Bakara (2); 185.

¹¹² Örneğin, “Başınıza gelen herhangi bir musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir. (Bununla beraber) Allah çoğunluğu affeder.” Şura (42); 30.

¹¹³ Çağrı, “Müşamaha”, s. 72.

¹¹⁴ Ahmet Yaman, “İslam Ahlakının Ameli Boyutu: İlkeler ve Uygulamalar”, *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, 24-26 Nisan 2009*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s. 205.

¹¹⁵ Al-i İmran (3); 134.

¹¹⁶ Şura (42); 37, 40, 43.

Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.”¹¹⁷

Kur'an ahlakıyla ahlaklanan Hz. Peygamber deher konuda hoşgörüyü hayatının merkezine almıştır. Örneğin küçük yaştan itibaren, Medine'de Hz. Peygamber'in yakın çevresinde bulunan ve ona bu süre içerisinde hizmet eden Hz. Enes, Hz. Peygamber'e hizmet ettiği sürece asla azarlanmadığını ifade etmiştir.¹¹⁸ O, Allah'ın elçisi olarak bütün insanlara kucak açmış, kendisine hakaret eden, eziyette bulunan insanlara karşı dahi müsamahalı davranmıştır. İnsanlara daima sevgiyle ve hoşgörüyü yaklaşıp tebliğini gerçekleştirmiştir.¹¹⁹ Öyle ki onun insanlara olan sevgisi, çok zor şartlar altında dahi insanlara hoşgörülü davranabilmesini sağlamıştır. Örneğin, Uhud Savaşı'nda emrine muhalefet ederek İslâm ordusunun yenilmesine sebep olanlara bile merhametle muamele etmiştir. Konuyla ilgili olarak inen ayetlerde: “Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile.”¹²⁰ buyrulmuş ve Hz. Peygamber'in sahâbeye karşı yumuşak ve merhametli davranması sahâbe üzerinde büyük bir etki göstermiştir. Bu anlamda affetmenin, İslam eğitim metotlarından biri olduğu söylenebilir. Bazen affetmek, cezalandırmaktan daha etkili sonuçlar verebilmektedir.¹²¹

Hz. Peygamber'in affedici tavrı, Mekke'yi fethettiği gün de insanları etkilemiştir. O gün, Mekke'ye gelen Hz. Peygamber Kâbe'nin kapısı önünde kendisini merakla bekleyen kalabalığa hitaben, “Ey Kureyş topluluğu! Bugün size ne yapacağımı zannediyorsunuz?” diye sormuş, bunun üzerine “Hayır yaparsın, sen kerim bir kardeşsin” cevabını veren Mekkelilere tüm merhameti ve affediciliğiyle, “Gidiniz, sizler serbestsiniz” demiştir.¹²² Hz. Peygamber “Sevdirin, nefret ettirmeyin; kolaylaştırın, zorlaştırmayın!”¹²³ demek suretiyle, hoşgörüyü kısa ve öz bir ifadeyle özetlemiştir.

Görüldüğü gibi gerek Kur'an ayetleri gerekse Hz. Peygamber'in söz ve davranışları, hoşgörülü olmanın ve affetmenin önemine işaret etmektedir. Hoşgörü ve affetme sayesinde insanların birbirlerine karşı besledikleri olumsuz duygular körelir ve güçlü dostluklar kurulabilir. Aksi şekilde davranmak ise insanı, Yüce Allah'ın ve Hz. Peygamber'in tavsiyelerine uyulmadığı için, hem dünyevi huzurdan hem de uhrevi mükâ-

¹¹⁷ Maide (5); 13.

¹¹⁸ Ebu Davud, Edeb 1.

¹¹⁹ Hamit Dikmen, “Hz. Peygamber'de Hoşgörü ve İnsan Sevgisi”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sayı: 2, Temmuz-Aralık 2003, s. 137.

¹²⁰ Al-i İmran (3); 159.

¹²¹ Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu*, c. 1, s. 700.

¹²² İbn-i Hişam, *İslam Tarihi (Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi)*, (terc. Hasan Ege), c. 4, İstanbul 2006, s. 73.

¹²³ Müslim, Cihad 3(6).

fattan mahrum edecektir.

Sonuç olarak hoşgörü ve affedicilikle ilgili şunları söyleyebiliriz:

Hoşgörü; affetmek, kusura bakmamak, farklılıkları anlayışla karşılamak anlamlarına gelmektedir.

Affetmek vekendi gibi olmayan insanları anlayışla karşılamak, insanların arasında olumlu duyguların oluşmasını sağlayacağı için, bu erdemli davranış barışın tesis edilmesinde önemli işlev görür.

Yüce Allah Kur'an'ı Kerimde, affetmeyi, kendine ait niteliklerden biri olarak göstermiş ve başta elçisi olmak üzere kullarına da affedici olmayı tavsiye etmiştir.

Hz. Peygamber de kendisine yönelik olan pek çok hatayı affetmiş ve insanlara karşı hoşgörüyle muamele etmiştir. O, bu sayede hem insanların sevgisini kazanmış hem de İslam'ın yayılmasını sağlamıştır.

9. Sevgi ve Saygı

Sevgi, insanı bir şeye veya bir kimseye yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu¹²⁴ olarak tanımlanır. Sevme ve sevilme ihtiyacı, insanın diğer duygusal ihtiyaçları ile etkileşim içinde olan bir duygudur. Örneğin, karşınızdaki kişinin sizi sevdiğini hissederseniz, onun size zarar vermeyeceğini düşünür, kendinizi güvende hisseder ve rahatlarsınız. Benzer şekilde, sevmeye değer olduğunuzu düşünürsünüz. Bu da özgüven duygusunu besler. Yaşam daha anlamlı gelmeye başlar.¹²⁵ Bu sebeple sevmek, hayatı anlamlı ve güzel kılan en temel duygudur, denilebilir.

İslam ahlakçılarına göre sevgi, insanı yumuşatır, yardımlaşmaya ve şefkatli olmaya alıştıırır. Şefkat adalete götürür. Şefkate çok yakın bir duygu olan merhamet ve af duyguları ile donanan insan ise, İslam ahlakının en büyük faziletlerine erişmiş demektir.¹²⁶ Dolayısıyla sevgi, insanı yücelten duyguların yetkinlik kazanmasına etki eden temel bir unsurdur.

Üstün bir ahlaki değer ve erdem olan sevgi duygusu, potansiyel olarak her insanda doğuştan olmasına rağmen, herkesde aynı şekilde gelişme göstermez. Bazı insanların sevgi duygusu çok gelişmişken, bazılarının geliştirilmeye ihtiyacı vardır. Bu duygunun gelişmesi için ise ilgi,

¹²⁴ Şükrü Haluk Akalın ve diğerleri, *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 1742.

¹²⁵ Gary Chapman, *Beş Sevgi Dili*, (çev. Selim Yeniçeri), Koridor Yayıncılık, İstanbul 2007, ss. 173-174.

¹²⁶ Erdem, *Ahlak Felsefesi*, ss. 160-161.

saygı, samimiyet, sorumluluk ve sabır gereklidir.¹²⁷

Tüm ilahi dinlerde sevgi, özellikle de insan sevgisi önemli bir husus olarak göze çarpar. Zira sevginin bir göstergesi olarak yardımlaşma, dayanışma, fedakârlık, paylaşma, insanların sıkıntı ve kederlerini giderme ve onları sevindirme davranışları, bütün dinlerin emir ve tavsiyeleri içerisinde yer almaktadır.¹²⁸

Kur'an'dasevgi ile ilgili ayetlere göz atıldığında öncelikle peygamber ve ashabı arasında var olan sevgi dikkatleri çeker. Çünkü Allah, Hz. Peygamber'in ashabına karşı düşkünlük seviyesinde olan sevgisini insanlara örnek olarak sunmaktadır. İlgili ayet şöyledir: "Andolsun size kendinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatlidir, merhametlidir."¹²⁹Hz. Peygamberin bu sevgi ve merhameti, ashabının da ona karşı olan sevgisini perçinlemiş ve Yüce Allah Kur'an'da bu durumu, "Peygamber, mü'minlere kendi canlarından daha yakındır."¹³⁰ ayeti ile açıklamıştır. Bu karşılıklı sevgi, insanın Allah tarafından sevilmesine de vesile olmaktadır. Yüce Allah "De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın."¹³¹ buyurarak, Hz. Peygamber'i sevmenin ve onun getirdiği dine tabi olmanın, insanı günahlardan temizleyeceğini ve böylece, dünya ve ahiret saadetine eriştireceğini belirtmektedir.

Hz. Peygamber, iletişimi kolaylaştıran ve sürekliliği sağlayan sevgi duygusunu hayatının her aşamasında etkili bir şekilde kullanmıştır. Ayrıca "Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe iman etmiş olamazsınız."¹³² diyerek, sevmeye ile iman etme arasında bağ kurmuştur. O, insanların birbirlerini sevmesinin yanısıra, aradaki muhabbetin artması için bu duygunun sevilen insana bildirilmesini de tavsiye etmiştir: "Bir kimse (din) kardeşini sevdiği zaman kendisini sevdiğini ona bildirsin."¹³³

Birey ve toplumsal ilişkiler açısından sevgi duygusu kadar önemli bir diğer kavram da "saygı"dır. Saygı; değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı ve kutsallığı dolayısıyla bir kimseye karşı dikkatli, özenli ve ölçülü davranmaktır. Tıpkı küçüklerin sevgi ve şefkat görme ihtiyacı olduğu gibi, büyüklerin de çevrelerindeki insanlardan, saygı görme ihtiyaç ve beklentisi vardır.

¹²⁷ Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, İstanbul, DEM Yayınları 2014, s. 96.

¹²⁸ Ali Osman Ateş, "İlahi Dinlerin Ortak Özellikleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sayı: 2, Temmuz-Aralık 2002, s. 16.

¹²⁹ Tevbe (9);128.

¹³⁰ Ahzab (33); 6.

¹³¹ Al-i İmran (3); 31.

¹³² Müslim, İman 93.

¹³³ Ebu Davud, Edeb 112, 113.

Aslında saygı, sadece büyüklere gösterilen bir erdem değildir. Saygı duygusunun temelinde insana verilen değer vardır. Her insan birey olarak değerli olduğu için, onun başlı başına varlığı, duygu ve düşünceleri, istek ve beklentileri de değerlidir. İslam'da insanlara değer vermek ve onların haklarına riayet etmek, oldukça önemli bir sorumluluk alanıdır. Hz. Peygamber, insanların birbirlerinin haklarına saygı duymaları gerektiğini, bu nedenle de onları rahatsız edebilecek davranışlardan sakınılmasını tavsiye etmiştir. Bu bağlamda, ikiyüzlülüğü ve gıybeti olumsuz özellikler olarak nitelendirmiş¹³⁴, ölümler aleyhine dahi konuşmayı hoş karşılamamış¹³⁵, insanların birbirlerine hakaret içeren küfürlü sözlerle konuşmasının günah olduğunu vurgulamış¹³⁶, karşılıklı lanetleşmeyi yasaklamıştır.¹³⁷

Yine O, "Küçüklerimize merhamet etmeyen, büyüklerimizin hakkını bilmeyen bizden değildir"¹³⁸ diyerek, sevgi ve saygıyı İslam'ın temel prensipleri arasına koymuştur. Büyüklerin hakkını bilmek, onlara hürmet etmek demektir. Sevgi ve saygıya dayalı bu karşılıklı ilişki ise cemiyet içinde düzeni meydana getirir. İnsanların birbirlerine saygı duyması ve birbirlerinin haklarına riayet etmesi, barış ve huzur ortamının sağlanması ve devamlılığı adına oldukça önemlidir.

Kur'an'da kişinin sevgi ve saygı göstermesi gereken insanların başında anne-babası gelmektedir. "Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri ya da her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine "öfl" bile deme; onları azarlama; ikisine de güzel söz söyle."¹³⁹ Ayetinde görüldüğü gibi Allah'a itaatten hemen sonra anne babaya iyi muamelede bulunmak emredilmektedir. İyi davranmanın ölçüsü ise basitçe sevgi ve saygı çerçevesi içinde hareket etmenin ilkeleri sayılmaktadır. Konunun önemine binaen Hz. Peygamber de ashabını, anne-babalarına karşı hürmetkâr olmaya yönlendirmiştir. Örneğin, gazveye katılmak isteyen bir sahabeye, "Zira cennet onun ayağının altındadır."¹⁴⁰ buyurarak, ondan annesinin yanında kalmasını istemiştir. Benzer şekilde, müşrik olan annesine nasıl davranması gerektiğini soran Esmâ Bintu Ebî Bekr'e, ona gereken hürmeti göstererek ilgilenmesi tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁴¹

Günümüzde bireyler arasındaki bağların gevşediği ve "bireycilik"ın ön plana çıktığı görülmektedir. Geleneklerin unutulmaya yüz tuttuğu

¹³⁴ Ebu Davud, Edeb 34, 35.

¹³⁵ Buhari, Cenaiz 97.

¹³⁶ Ebu Davud, Edeb 39.

¹³⁷ Ebu Davud, Edeb 45.

¹³⁸ Ebu Davud, Edeb 58.

¹³⁹ İsra (17); 23.

¹⁴⁰ Nesai, Cihad 6.

¹⁴¹ Buhari, Edeb 8.

kent yaşamında, sevgi ve saygı ifadesi olan davranışlar giderek azalmakta ve insanlar sürekli olarak birbirlerinin saygısızlığından şikâyet etmektedir. Bu noktada İslam'ın sevgi ve saygı hakkındaki tavsiyeleri, örnekleri yeniden hatırlanmaya değerdir. İnsanlar birbirini sevip saygı gösterdiğinde, insanı yaratan Allah'a da yakınlaşmış olurlar. Bu ise inananlar açısından hem dünya hem ahiret mutluluğunu beraberinde getirir.

Sevgi ve saygı değeri ile ilgili ifade ettiklerimizi şu şekilde özetleyebiliriz:

İnsanları bir arada tutan ve değerlere kaynaklık eden temel bir duygu olarak sevgi, insani ilişkilerde çok önemli bir yere sahiptir.

Bir kimseye karşı ölçülü bir tutum sergilememize neden olan saygı duygusu ise, insana verilen değerden ve sevgiden kaynaklanmaktadır.

Birbirini seven ve birbirine saygı gösteren insanlardan oluşan toplumlarda, huzur ve güven ortamı oluşmaktadır.

Sevginin ve saygının olduğu yerde, diğer ahlaki erdemler de yaygınlaşma zemini bulabilmektedir.

İslam dini sevgi ve saygı konusunda ısrarla durmakta ve bunları bir anlamda bir inanç konusu olarak değerlendirmektedir.

10. Şükür ve Kanaatkârlık

Şükür, sözlükte karşılığını vermek, yapılan iyiliği dile getirmek ve iyilik sahibini övmek anlamlarına gelir. Bir ahlak kavramı olarak ise şükür; yapılan iyiliğin kadir ve kıymetini bilip sahibini övmek, nankör olmamak demektir.¹⁴²

Şükür, nimetlerin hakkını vererek yerli yerinde kullanılmasını gerektirir. Örneğin insanın bedenini, malını ve duygularını Allah'ın hoşnut olacağı işlerde kullanması bir şükürdür. Bunun tersi ise nankörlüktür. Nankörlük kâfirlerin en belirgin özelliklerinden biri olduğu için, Allah Kur'an-ı Kerimde inananlara nankörlük etmemelerini, daima Allah'a şükretmelerini emretmektedir.¹⁴³

Allah, insanlardaki şükür duygusunu harekete geçirebilmek için, kendilerine verdiği çeşitli nimetleri hatırlatmak suretiyle onları düşünmeye sevk etmektedir. "Allah, sizi annelerinizin karnından hiçbir şey bilmezken çıkardı ve umulur ki şükredersiniz diye işitme, görme (duyularını) ve gönülleri verdi".¹⁴⁴ Ayrıca O, insanlara şükürün karşılığı olarak ödül, nankörlüğün karşılığı olarak da azap vaadinde bulunarak insan-

¹⁴² Mehmet Canbulat, "Şükür", Fikret Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2006, s. 622.

¹⁴³ Mülk (67); 23, Nahl (16); 78, İnsan (76); 2-3, Bakara (2); 56.

¹⁴⁴ Nahl (16); 78.

ları daima şükredici olmaya yöneltmektedir. Kur’anda bu konuyla ilgili yer alan ayetlerden bir kaç şöyledir: “Tarafımızdan bir nimet olarak. İşte Biz, şükredenleri böyle ödüllendiririz.”¹⁴⁵ “Eğer siz iman eder ve şükrederseniz, Allah size neden azap etsin!”¹⁴⁶

“Kulları arasında Allah’a hakkıyla şükreden azdır.”¹⁴⁷ şeklinde ifade edilen Kur’an ayetinde ise, dünyada sayısız nimetler içerisinde yaşayan insanın şükretme konusundaki zafiyetine dikkat çekilmektedir. Şükür, sadece dilde gerçekleşen bir olgu değildir. Gerçek şükür, insanı eyleme sevkeden ahlaki bir karakter içerir. Bu bağlamda sadaka, zekât, infak ve iyilik, birer şükür ifadesidir, denilebilir. Ayrıca Allah’ın yarattığı her nimetin farkında olmak, onun emir ve yasaklarına uygun bir yaşam sürmek, nankörlük ve isyan etmemek teşekkürün bilişsel ve duygusal ifade biçimleridir.

Tüm bunların haricinde insanın Allah’ın nimetlerine karşı kanaatkâr olması da başlı başına bir şükürdür. Zira “Kanaatkâr ol ki insanların en çok şükredeni olasın.”¹⁴⁸ diyen Hz. Peygamber, bizlere şükredebilenin en basit ve temel formülünün kanaat etmekten geçtiğini hatırlatmaktadır.

Kanaatkârlık; elindekinden hoşnut olma durumu, yeter bulma, yetinme, fazlasını istememek anlamına gelir.¹⁴⁹ Bir başka tanımda kanaatkârlık, ihtirastan kaçınıp, helal kazanma amacıyla çalışarak, gönül hoşnutluğuyla yaşama bilinci olarak tarif edilmektedir.¹⁵⁰ Bu yüzden kanaatkârlık, insanı atalete, tembelliğe ve uyuşukluğa itmez. Aksine İslam, çalışmayı ve mal edinmeyi bir takım meşru sınırlar içinde olmak kaydıyla emreder. İslam dini, mal edinmeye, zengin olmaya karşı değil, insanın ahreti unutup tamamen dünyevi işler içinde erimesine karşıdır. Zaten zekât ve hac gibi temel ibadetlerinin maddi servet gerektirmesi, bunun en açık delillerindendir.

Ahlak ve tasavvuf kaynaklarında kanaatkârlık, ruhi bir erdem şeklinde değerlendirilir. Çünkü kanaatkârlık duygusu kişiye, emaneten insana verilmiş olan her şeyin kıymetini bilme ve nimetleri vereni daima hatırd tutarak yaşama şuuru kazandırır. Gazzâlî ihtiyacından daha fazlasını isteyen, zihnini sürekli gelecek endişesi ile meşgul edenlerin kanaatkârlık erdemini kaybetmiş, hırs ve tamahkârlık duygularıyla kirlenmiş kimseler olduğuna dikkat çeker. Aynı görüşü savunan Ragıb el-İsfahani de, kanaatin manevi bir haslet, zühdün ise bunun eyleme dö-

¹⁴⁵ Kamer (54); 35.

¹⁴⁶ Nisa (4); 147.

¹⁴⁷ Sebe (34); 13.

¹⁴⁸ İbn Mâce, Zühd 24.

¹⁴⁹ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 1293.

¹⁵⁰ Hayati Hökekleli, *İnsani Değerler*, Dem Yayınları, İstanbul 2013, s. 269.

nüşmüş hali olduğunu vurgular.¹⁵¹

Kanaatkârlığın zıttı açgözlülük ve tamahkârlıktır. Hz. Peygamber "İnsanın iki vadi dolusu altını olsa bir üçüncüsünü ister. İnsanoğlunun gözünü bir avuç toprak doyurur"¹⁵² diyerek, adeta insanoğlunun biriktirme hırsının ve açgözlülüğün psikolojik tahlilini yapar. Tamahkâr insan, elindekilerle yetinmek yerine hep daha fazlasını ister. Bu yüzden asla huzurlu ve mutlu olamaz. Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamberin "Hayat şartları sizinkinden daha aşağı olanlara bakınız; sizden daha iyi olanlara bakmayınız. Bu, Allah'ın üzerinizdeki nimetini hor görmemenize daha uygun bir davranıştır."¹⁵³ hadisi çok manidardır. İşte bu özelliği sebebiyle kanaatkârlık, ahlaki bir erdem olmanın yanı sıra, mutlu ve huzurlu bir hayatın da ön şartıdır.

Tamahkârlık sadece sahibine zarar vermekle kalmaz, bir sonraki aşamada başkalarına da zarar verir. Bu zarar, açgözlü insanlarda ortaya çıkan kıskançlık, fesat ve haset duygularının kişiyi merhamet ve adaletten uzaklaştırmasıyla meydana gelir. Zira tamahkâr insanlar, mal düşkünü, cimri, açgözlü ve bencil olduklarından rahatlıkla başkasının malına göz dikip, çalma, gasp etme ve hatta adam öldürmeye kadar varan gayri ahlaki eylemlerde bulunabilirler.

Kanaatkârlık duygusu koşullara bağlı olmayan, insanın iç dünyasıyla ilgili bir husustur. Dolayısıyla insanın içinde hissettiği memnuniyet, şükür ve rıza duyguları, kişiye her durumda değer kazandıran, kişiyi daima mutlu ve güvenli yapan temel zenginliklerdir. Bu bağlamda "Zenginlik mal çokluğu ile değil, tok gözlülük ve gönül zenginliğiyledir"¹⁵⁴ buyuran Peygamber Efendimiz de, asıl zenginliğin mevcut olanla yetinmeyi bilmek olduğunu vurgulamıştır.

Kanaatkârlık ve şükür duygusu insanda, çalışıp çabalamanın ardından gelen iç huzuru, emniyet ve güven hisleriyle örülü bir ruh hali oluşturur. Bu anlamıyla kanaatkârlık ile tevekkül arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Zira tevekkül de; kişinin elinden gelenleri yaptıktan sonra işlerin sonucunu Allah'a havale etmesi, sahip olduklarına ve başına gelenlere memnuniyet duygusuyla rıza göstermesi anlamına gelir.¹⁵⁵ Allah'a güvenen insan, gerekli çabayı sarf ettikten sonra elde ettiği maddi ve manevi nimetleri küçümsemez ve onları gönül hoşnutluğuyla Allah'ın bir ikramı olarak kabul eder. İşte bu yaklaşım, Allah katında çok değer gören bir haslet olup, Allah bu değerli davranışı ödüllendir-

¹⁵¹ Mustafa Çağrı, "Kanaat", *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, ss. 289-290.

¹⁵² Müsned, V, 117; Müslim, Zekât 116, 119.

¹⁵³ Müslim, Zühd 9.

¹⁵⁴ Buhari, Rikak, 15; Müslim, Zekât, 40.

¹⁵⁵ Mustafa Çağrı, "Tevekkül", *İslam Ansiklopedisi*, c. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 1-2.

mek için şükranlık duyan kimselerin nimetlerini artıracaklarını vaat etmektedir.¹⁵⁶

Günümüzde sayılamayan bunca nimete ilaveten teknoloji ve bilişim sayesinde yaşam koşullarının giderek zenginleşmesi, insanoğlunu daha mutlu ve huzurlu kılamamaktadır. Sürekli yeni bir ürünün çıkması ve eskilerin demode olması, lüks ve israfın yaygınlaşmasına, gösteriş ve tüketim çılgınlığının benimsenmesine neden olmaktadır. Tüm bu olumsuzlukların yaygınlaşması ise, insanı daha mutsuz, daha hırslı ve açgözlü hale dönüştürmektedir. Özellikle moda ve imaj üzerinden yürütülen reklam faaliyetleri, günümüz insanının kanaatkârlık duygularını örselemektedir. Her şeyin alabildiğince hızla eskidiği günümüz dünyasında, insanın kaybettiği huzuru ve sükûneti yeniden bulabilmesi için, kanaatkârlık duygusunu bir değer olarak benimsemesi gerekmektedir.

Özetle kanaatkârlık ve şükür değeri ile ilgili olarak şunları söylemek mümkündür;

Kanaatkârlık; insanın kendisine verilenlere razı olması ve sahip oldukları ile mutlu olmayı bilmesidir.

Kanaatkârlık değeri ile şükür ve tevekkül arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu bağlamda tembellik, çalışmamak, başkalarına muhtaç olmak asla kanaatkârlık değildir.

İslam, çalışmayı ve başkalarına yardım etmeyi emreder. Bununla beraber tembelliği, açgözlülüğü, dünya hırsını ve mal düşkünlüğünü çirkin görür.

İnsanın huzur ve mutluluğu yakalayabilmesi ancak, kanaatkârlık ve şükür duygularının yeniden harekete geçirilebilmesiyle mümkün olabilir.

11. Şefkat ve Merhamet

Merhamet kelimesinin kökeni Arapçadaki “rahmet”tir. Merhamet sözlükte, bir kimsenin ya da bir canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü ve acıma hali¹⁵⁷ olarak tarif edilir. Bir değer olarak merhamet, karşımızdakinin acı çekmesini istememe ve acı duymasına tahammül edememe, maddi ve manevi ıstıraplarının dinmesini dileme ve bu yöndeki istek ve duyguların tamamını içerir.¹⁵⁸ İnsanın yaşamında son derece önemli olan merhamet, insani değerler içerisinde en kuşatıcı ve evrensel olanıdır.

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın esmasından olan “Rahman” ve “Rahim” isimleri 260 yerde geçmektedir. Rahman; en uzak geçmişe doğru bütün

¹⁵⁶ İbrahim (14); 7.

¹⁵⁷ TDK Sözlük, s. 1657.

¹⁵⁸ Hökelekli, *İnsani Değerler*, s. 189.

yaratılmışlara sonsuz ve sınırsız lütuf, ihsan ve rahmet bahşeden demektir. İnanan inanmayan herkese sunulan nimetler, Rahman isminin bir tecellisidir. Bu anlamı itibarıyla Rahman, yalnızca Allah'a has bir isimdir.¹⁵⁹ Rahim ise, fazla merhamet sahibi olan demektir.¹⁶⁰ Bu sıfat, insanlar için de kullanılabilir. Allah kendisi için "Erhamer-Rahimin" yani merhametlilerin en merhametlisi ifadesini seçmiştir.¹⁶¹ Allah'ın kullarını yokluktan varlık âlemine çıkarması, dünyada yaşaması için uygun koşulları yaratması, doğru yolu bulmaları için peygamberler göndermesi, günahları affetmesi, iyilikleri cennetle mükâfatlandırması gibi lütufları, O'nun merhametinin ve rahmetinin birer göstergesidir.

Yaratıcının en belirgin özelliği olarak karşımıza çıkan bu nitelik sebebiyle, mahlûkata karşı merhamet ve şefkat duygusu besleyen her insan, özünde ilahi bir özellik taşımaktadır.¹⁶² Bu nedenle güzel ahlakın en kuvvetli ve temel esasını, diğer varlıklara gösterilen merhamet duygusu oluşturur. Hz. Peygamberin müminlere karşı çok şefkatli ve merhametli oluşu¹⁶³, Allah'ın eşler arasında sevgi ve merhamet tesis etmesi¹⁶⁴, yaşlı anne ve babaya karşı merhametli davranılması¹⁶⁵ ve insanlara sabır ve merhametin tavsiye edilmesi gereği¹⁶⁶ gibi pek çok ayet, insanın her zaman ve her yerde merhametli davranmasına işaret eder.

Hz. Peygamber de "Allah(cc) merhametini yüz parçaya ayırdı. Doksan dokuz parçasını kendi yanında tuttu. Bir parçasını da yeryüzüne indirdi. İşte bu bir parça merhamet sebebiyle yaratıklar birbirine merhamet ederler. Hatta yavrulu hayvan yavrusunu bir tarafını incitir endişesi ile ayağını yavrusundan sakınır."¹⁶⁷ sözleriyle, Allah'ın içimize koyduğu merhamet duygusunun önemini vurgulamaktadır.

Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamberin gerek kendi varlığı, gerekse yaşantısı merhamet olgusunun açık göstergesidir. "Andolsun size kendinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir."¹⁶⁸ şeklindeki ayette ifade edildiği gibi, Hz. Peygamber, inananlara karşı engin şefkat ve merhamet duygusuna sahiptir. Bilindiği gibi o tüm insanlığın karanlıklardan aydınlıklara çıkması, dünyevi ve uhrevi saadete erişmesi için çabalamıştır. Bunu yaparken

¹⁵⁹ Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu c. I*, s. 59.

¹⁶⁰ Rağib el-İsfahani, *Müfredat*, "r-h-m" mad., (müt. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul 2010, s. 420.

¹⁶¹ Bkz. Yusuf (12); 92, A'raf (7); 151, Enbiya (21), 83.

¹⁶² Erdem, *Ahlak Felsefesi*, s. 161; Hökelekli, *İnsani Değerler*, s. 195.

¹⁶³ Tevbe (9); 128.

¹⁶⁴ Hadid (57); 27.

¹⁶⁵ İsra (17); 24.

¹⁶⁶ Asr (103); 3.

¹⁶⁷ Buhari, Edep 19; Müslim, Tevbe 17.

¹⁶⁸ Tevbe (9); 128.

de yumuşaklığı, hoşgörüyü, bağışlamayı, tatlı dilliliği ve merhameti yöntem olarak belirlemiş ve diğer insanlara da bu yolu tavsiye etmiştir.¹⁶⁹ Hz. Peygamberin Müşriklerle ve kendilerine düşmanlık yapan diğer kimselerle savaşması bile, fitneyi ortadan kaldırarak din ve inanç özgürlüğünü temin etmek içindir.¹⁷⁰ Zira o dönemde yapılan tüm savaşlarda Müslümanların toplam zayıatının 138, karşı tarafın ölü sayısının ise 216 olarak tespit edilmesi¹⁷¹ bunun en açık göstergesidir.

Hadis literatüründe önemli bir yekûn tutan merhametle ilgili hadislerden bazıları şöyledir: “Merhametli olana Allah da merhamet eder. Siz yeryüzündekilere şefkat ve merhamet gösterin ki, göktekiler de size merhamet etsinler.”¹⁷² “İnsanlara merhamet etmeyene Allah da merhamet etmez.”¹⁷³ “Allah insanlardan ancak merhametli olanları bağışlar.”¹⁷⁴ Yine o, kötü yola düşmüş bir kadının susuzluktan ölmek üzere olan bir köpeğe su verdiği için Allah tarafından bağışlandığını,¹⁷⁵ buna mukabil kedisini açlıktan ölmeye mahkûm eden dindar bir kadının bu davranışı nedeniyle cehenneme atılacağını¹⁷⁶ haber vermiştir. Hadislerde açıkça görüldüğü gibi Allah Resulü, merhametin sadece insanlara karşı değil, tüm canlılara gösterilmesi gereken ahlaki bir tavır olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca insanların Yaratıcı tarafından merhamet göröbilmelerini, onların da diğer mahlûkata merhamet göstermesi şartına bağlamıştır.

Hz. Peygamber kendisi de bizzat başta eşlerine, çocuklarına, ashabına, kölelere, yetimlere, kimsesizlere, ardından çevresindeki hayvan, bitki, taş, toprak vb. çevresinde ilişki kurduğu her nesneye şefkat ve merhamet duyarlılığıyla yaklaşmıştır.¹⁷⁷ Bunların içerisinde daha zayıf konumda olanlara gösterdiği merhamet ise önceliklidir. Örneğin onun “Gözleri görmeyen birine yol göstermek sadakadır. Sağır ve dilsiz durumdaki kişilerin dertlerini anlatmalarına yardımcı olman da bir sadakadır.”¹⁷⁸ buyurması engellilere karşı gösterdiği şefkatin ve merhametin bir göstergesidir. Namazda iken bir çocuğun ağladığını işitince namazını kısaltması, savaş esnasında kadınlara, çocuklara, yaşlılara, aman dileyenlere, ağaçlara zarar verilmesini yasaklaması, savaş esirlerine ve sa-

¹⁶⁹ Bkz. Tevbe (3); 159. ”

¹⁷⁰ İbrahim Sarmış, *Hz. Muhammed’i Doğru Anlamak II*, 3. Baskı, Ekin Yayınları, İstanbul 2007, s. 271.

¹⁷¹ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamîdullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1972, s. 21.

¹⁷² Tirmizi, Birr 16.

¹⁷³ Buhari, Tevhid 2.

¹⁷⁴ Buhârî, Cenâiz 32, Müslim, Cenâiz 9.

¹⁷⁵ Buhari, Şûrb 9, Edep 27; Müslim, Selam 153, Cihat 44.

¹⁷⁶ Buhari, Edep 18, 27; Müslim, Fezail 65.

¹⁷⁷ Muhammed Ali Asar, “Şiddet Karşısında Rahmet Peygamberi”, *Diyanet Aylık Dergi*, 2015, sayı: 289, ss. 32-35.

¹⁷⁸ Ahmed b. Hanbel V. 168-169, 154.

vašta öldürülen müşrik cesetlerine kötü muamele yapılmamasını tavsiye etmesi¹⁷⁹ yine onun merhamet anlayışını ortaya koyan misallerden bazılarıdır. Yine o, çoğu cahiliye dönemi adetlerinden olan; hayvanları dövüştürmek, işkence ve eziyet etmek, yüzünü dağlamak gibi davranışları yasaklamış, onları canlı nişan hedefi haline getirenleri ise lanetlemiştir.¹⁸⁰

Kur'an ve sünnete bütüncül bakıldığında İslam dininin insanlarda canlı cansız tüm mahlûkata şefkat ve merhametle yaklaşmayı emir ve tavsiye ettiği, böylelikle de onlarda rahmet ve merhamet ahlakı oluşturmayı hedeflediği görülür.¹⁸¹ Zira merhamet değerinden yoksun insanlar, kendilerine verilen akıl nimetini de kullanarak dünyanın en tehlikeli varlığı haline gelebilmektedir.¹⁸² İlk insan Hz. Âdem'den günümüze dek insanlık tarihi sayısız merhametsizlik örnekleriyle doludur. Açlık, yoksulluk, esaret, kölelik, tecavüz, gasp, sömürge ve savaş gibi insanlık dışı her türlü eylem ve olgu, merhametten yoksun insanoğlunun oluşturabileceği kötülüklerden bazılarıdır.

Şefkat ve merhamet duygusu insanları diğer varlıklara karşı kötülük yapmaktan alıkoymakla kalmaz, bir adım ilerisi olan iyilik yapma konusunda harekete geçirir. Zira gerçek merhamet, muhtaç varlıkların ihtiyaç duyduğu şeyi gerçekleştirebilmektir. Gazzali, bir insanın gerçek anlamda ahlakî bir değer olarak merhametli sayılabilmesini, o kimsenin acıdığı insanın ihtiyacını hür iradesiyle, imkânı nispetinde karşılamasına bağlar.¹⁸³ Bu nedenle Müslüman başka insanların acıları ve sıkıntıları karşısında sadece duygusal olarak acı duymak ve üzülmekle yetinmez, ortadaki sıkıntıyı imkânlar nispetinde çözmeye çalışır.

Yine merhamet değeri kişiyi başkaları tarafından ortaya konan kötülüğe engel olmaya da sevk eder. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in "Din kardeşin zalim de olsa mazlum da olsa ona yardım et. Zalimin zulmüne engel olmak, ona yardım etmektir."¹⁸⁴Sözü anlamlıdır. Yani kişinin sadece kendisinin bireysel olarak merhametli olması ve kötülük yapmaması İslam ahlakına göre yeterli değildir. Merhametli insan, aynı zamanda yapılan kötülöklere engel olabilmelidir. Bu noktada İslam'ın "emr-i bil ma'ruf ve nehy-i anil-münker" düsturu öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak şefkat ve merhamet değeri ile ilgili olarak şunları söylemek mümkündür:

¹⁷⁹ Celal Yeniçeri, Hz. Peygamberin Çevreciliği, Spor Etkinlikleri ve Kur'anda Çevrecilik, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s. 165.

¹⁸⁰ Ebu Davud, Cihad 61.

¹⁸¹ Ferhat Koca, "Rahmet ve Merhamet Çağrısı Olarak İslam", *Diyanet Aylık Dergi*, sayı: 213, 2008, ss. 7-11.

¹⁸² Osman Türer, "Rahman İsmiinin Varlık ve İnsandaki Tecellisi: Şefkat ve Merhamet", *Diyanet Aylık Dergi*, sayı: 213, 2008, ss. 12-15.

¹⁸³ Gazzali, *el-Maksadü'l-Esna*, Kahire, 1322, s. 38.

¹⁸⁴ Buhâri, Mezâlim 4; Tirmizî, Fiten 68.

Allah kendisini merhametlilerin en merhametlisi olarak tanıtmış ve kullarının da merhametli olmasını istemiştir.

Allah'ın insanlar için dünyada uygun koşullar yaratması, beslemesi, yaşatması, nimetler vermesi, peygamberler göndermesi, kulların günahlarını bağışlaması, O'nun merhametinin bir göstergesidir.

Hz. Peygamberin bütün yaşantısı hiçbir canlı ya da cansız varlığa zarar vermeme üzerine kuruludur.

Merhamet değeri yaşanılarak anlaşılabilirliğinden ahlak ve değerler eğitiminde mutlaka uygulamalı örneklerle çocuklara kazandırılmalıdır.

12. Alçakgönüllülük (Tevazu)

İslami literatürde en iyi “tevazu” sözcüğüyle karşılanabilen bu kavram, gösterişsizlikolarak da anlaşılır. Ahlâkî bir davranış olarak ise kendinden aşağı olanları küçümsememek, onları hakir görmemek ve akranları arasında kendisine büyük süsü vermemektir.¹⁸⁵Daha açık bir ifadeyle kendini beğenmiş ve kibirli bir kişiliğe sahip olmamaktır.

Tevazu sahibi olmak, kişinin dalkavukluktan sakınması yönünde bir eğilimdir. Bu eğilim, bireyin denge üzerinde bir benlik geliştirmesini sağlar.¹⁸⁶ Çünkü alçakgönüllü insanda gurur, kibir, kendini beğenmişlik gibi kötü özellikler yoktur. Alçakgönüllülük, kişinin kendini sorgulamasını, eksikliklerinin farkında olmasını ve sürekli kendini geliştirmesini mümkün kılar. Yani alçakgönüllülük, kişinin kendisini bilmesi ve böylece Rabbini de bilmesi demektir. Bunun tam zıttı olan kibir, bireyin kendini her şeyden büyük ve önemli görmesi, adetatanırsallaşma eğiliminde olması demektir. Kibirli insanlar, kendine odaklı olduğundan kendinden başkasına saygısı duymaz ve diğer insanları küçümser.

Kur'an ve Sünnet'te kibri zemmeden, alçakgönüllülüğü öven çok sayıda ayet ve hadis vardır.¹⁸⁷ Kur'an, öncelikli olarak kibir duygusu ile Allah'a isyan arasında bir bağlantı kurar. Örneğin “Mesih de, Allah'a yakın melekler de, Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler. Kim Allah'a kulluk etmekten çekinir ve büyüklük taslarsa, bilsin ki, O, onların hepsini huzuruna toplayacaktır.”¹⁸⁸ Ayetinde de görüldüğü gibi, kibirli insanların Allah'a karşı büyüklük tasladığından dolayı kulluğa yanaşmadıkları ima edilmektedir. Ayetin devamında ise “... Allah'a kulluk etmekten çekenlere ve büyüklük taslayanlara gelince; (Allah) onları elem dolu bir azaba uğratacaktır ve onlar kendilerine Allah'tan başka bir dost

¹⁸⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, (sad. Ali Arslan Aydın), Nur Yayınları, Ankara 1991, s. 168.

¹⁸⁶ Hökelekli, *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, s. 112.

¹⁸⁷ A'râf (7); 146, Mü'min (40);35, 60; Nahl (16); 23, Müslim, İmân 147; EbûDâvûd, Edeb 29; Tirmizî, Birr 61; Siyer 21.

¹⁸⁸ Nisâ (4); 172.

ve yardımcı da bulamayacaklardır.”¹⁸⁹ buyrulurak, Allah’a karşı kibirli olanların şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir.

Allah, insanların sadece kendisine karşı değil, birbirlerine karşı da alçak gönüllü olmalarını emretmektedir. İlgili ayetler şöyledir: “Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah hiçbir kibirleneni, övüneni sevmez. Yürüyüşünde tabii ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini herhalde eşeklerin sesidir!”¹⁹⁰ “Sakın onlardan bazı sınıflara verdiğimiz dünya malına göz dikme, onlardan dolayı üzülmeye ve müminlere alçak gönüllü ol.”¹⁹¹ “Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen yeri asla yaramazsın, boyca da dağlara asla erişemezsin.”¹⁹²; “Rahmân’ın (has) kulları onlardır ki yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) “Selam!” derler (geçerler).”¹⁹³

Hz. Peygamber de, “Allah bana birbirinize karşı mütevazı olmanızı, kimsenin kimseye karşı üstünlük taslamamasını vahyetti.”¹⁹⁴ “Ben kurtulmuş etle beslenen bir kadının oğluyum.”¹⁹⁵ demek suretiyle tevazunun önemini ifade etmiştir.

İslâm geleneğinde alçakgönüllülük, Hz. Peygamber’den itibaren ilmi kimliğin bir tamamlayıcısı olarak görülmüştür. “İlmi öğreniniz, ilimle birlikte vakar, tevazu ve sekîneti de öğreniniz.”¹⁹⁶ Hadisibu anlayışın temel dayanağını oluşturmaktadır. Tevazuyu ilim sahibi kimsenin zorunlu bir parçası yapan şey, onun kibri engellemesidir. Zira tevazu, insanlar arasındaki bilgi, birikim ve kültür farkının kibre yol açmasını engelleyen temel bir niteliktir.¹⁹⁷ Bu noktada İslâm eğitimcilerine göre öğretmen de, herhangi bir konuda kendisine danışıldığında mütevazı olmalı, öğrencilerine karşı alçakgönüllü ve yumuşak davranmalıdır.¹⁹⁸

Mütevazı kişinin en belirgin vasfı sükûnet üzere olmasıdır. Yani mütevazı kişi acele etmez, sırasını bekler, bilmediği konuda bilgiçlik taslamaya çalışmaz. Mütevazı kişinin bir diğer özelliği ise, iyi bir dinleyici olmasıdır. Bu aşamada mütevazı insan, hem başkasını hem de iç sesini dinleme imkânı bulur. Mütevazı kişi, nerede olursa olsun, geçeceği

¹⁸⁹ Nisâ (4); 173.

¹⁹⁰ Lokman (31); 18, 19.

¹⁹¹ Hicr (15); 88.

¹⁹² İsrâ (17); 37.

¹⁹³ Furkan (25); 63.

¹⁹⁴ Müslim, Cennet 64; Ebû Dâvûd, Edeb 40.

¹⁹⁵ İbn Mâce, Et’ime 30.

¹⁹⁶ İbn Abdilberr en-Nemerî, *Câmi’u beyâni’l-’ilm ve fadlih vemâyenbeği fî rivâyetihî*, I, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 125.

¹⁹⁷ Mehmet Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İFAV Yay., İstanbul 1994, s. 145.

¹⁹⁸ Sa’dullahibn Cemâ’a, *İslâm Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci/Eğitim Öğretim Âdabı*, (çev. M. Şevki Aydın), Marifet Yay., İstanbul 1998, s. 49 vd.

arayan kişidir. Çünkü ona göre gerçek, kolaylıkla bilinebilen mutlak bir karaktere sahip değildir. Oysa kibirli kişi, kendini mükemmel olarak algıladığı için, her şeyin üstesinden gelebileceğini sanır. Başkalarını dinlemeyi sevmeyi için kendini dinleme imkânından da mahrumdur. Yine kibirli kişi, çok az bilgisiyle her şeyi keşfettiği yanılgısı içinde olduğu için hakikati arama zahmetine bile girmez.¹⁹⁹

Sonuç itibariyle denilebilir ki;

Alçakgönüllülük, başta Kur'an ve Sünnet olmak üzere, İslam kaynaklarında Müslümanlar için ahlaki bir değer olarak emrolunmuştur.

Alçakgönüllülüğün karşıtı kibirdir ve kibir, Allah'ın hiç sevmeyi davranışlardan biridir.

İslâm eğitim geleneğinde eğitimcinin temel kişilik özelliklerinden birisi de alçakgönüllülüktür.

Âlimler, öğretmenler, din adamları, devlet adamları gibi önemli şahsiyetlerin mütevazı olmaları ve bu konuda diğer insanlara örnek olmaları gerekmektedir.

13. Sabır

Sabır, insan tabiatına aykırı olan zarurî hallere uymak, onlara karşı koymak ve nefsi engellemektir.²⁰⁰ Sabır, hoşgörü ve af kavramları ile iç içe geçmiş kavramlardır. Bu üç değer, birlikte olduğunda kişinin kabul edilmesi zor durumları ve olumsuzlukları kabullenmesi kolaylaşır. Hem de kişiye haksızlığa uğradığı hissi veren ve onu öç almaya iten nedenleri ortadan kaldırır.

Sabır bir olgunluk işareti iken, sabırsızlık ise acelecilik, dayanma zayıflığı, öfke kontrolünden yoksunluk gibi olumsuzluklarla illetli hale gelmiş çocuksu bir tavidir. Sabırlı insan öfkesini kontrol eder; fevrî davranışlardan sakınır ve imkânı nispetince yanlışları hoş görür. Sabırsız insan ise, bir an önce olumsuz durumu ortadan kaldırma yoluna gider. Bu aşamada ise fevrî davranışlar sergileyerek herkesi cezalandırmak ister.

Kur'an'da sabırla ilgili çok sayıda ayet bulunmaktadır.²⁰¹ Kur'an ayetlerinde genellikle sabrın önemi üzerinde durulur, sabırlı davranışlar yüceltilir ve onlara verilecek ödüller anlatılır. Allah bazı ayetlerde korku, açlık, yoksulluk, yakınların kaybı, maddi zarar gibibirtakım bela ve musibetlerle insanları imtihan ettiğini zikreder.²⁰²Buna mukabil ör-

¹⁹⁹ Hökelekli, Değerler Psikolojisi ve Eğitimi, ss. 122-123.

²⁰⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 474; Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, s. 171.

²⁰¹ Sabırla ilgili diğer ayetler için bkz. Secde (32); 24, A'râf (7); 137, Neml (27); 96, Zümer (39); 30, Enfâl (8); 46, Alîmrân (3); 125.

²⁰² Çağırıcı, "Sabır", c. 35, s. 337.

neğin, “Başlarına gelen sıkıntılara karşı dişlerini sıkıp ona katlanırlar.”²⁰³“Sabrederek ve namaz kılarak yardım dileyin!”²⁰⁴ ayetlerinde görüldüğü gibi inananlara başlarına gelenlerden dolayı sabretmelerini ve sabırla beklemelerini tavsiye etmektedir. Hz. Peygamber de, “İmanın en değerlisi sabır ve hoşgörüdür.”²⁰⁵; “Sabır ışıktır.”²⁰⁶Mealindeki hadisler de sabır ve hoşgörüü övmektedir.

Tarihte en büyük sabır örnekleri, en büyük sıkıntıları çeken peygamberler tarafından ortaya koyulmuştur. Örneğin Kur'an kıssasında sabır timsali olarak anlatılan Hz. Eyyub peygamberin hayatı, inananlar için ibret vericidir. Benzer şekilde Hz. Peygamber'in Mekke'de, Taif'te gösterdiği sabır, inananlar için örneklik teşkil etmektedir.

Sabırlı olmak, sabrı bir meleke olarak bünyeye yerleştirmek, son derece değerli bir kazanımdır. Hem insan çeşitliliği hem de toplumsal ahengi bozan davranışların çokluğu göz önüne alındığında tahammül sınırını zorlayan durumlarda sabır, hayati önem taşır. Sabırlı insan, en zor şartlar altında bile davranışlarının sonunu hesap ederek dikkatli davranır, her türlü sıkıntıya göğüs gerer. Sabırsız insan ise, kolayca öfkesine yenik düşer, cezalandırma ve öç alma duygularıyla hareket eder. Bu tür davranışlar ise iyi bir Müslümana yakışmadığı gibi, toplumsal ahengi ve huzurun oluşmasını da engeller.

Şüphesiz ceza, yeri geldiğinde anne babalar ve eğitimciler tarafından, insan onuruna uygun şekilde kullanılması gerekli olan bir disiplin yöntemidir. Ancak anne babalar ve eğitimciler cezalandırma eyleminin bazen eğitim amacıyla değil, yanlış gördükleri bir davranışa yönelik kendilerinde hâsıl olan öfkeyi bastırmak için kullanabilmektedirler. Böyle bir cezalandırıcı disiplin, kişide olumlu yönde bir davranış değişikliği meydana getirmeyeceği için doğru bir araç olmaktan çıkar. İşte eğitim gayesi ile çocuklarla ilişki içinde olan ve diğer insanlarla bir şekilde muhatap olan herkesin sabırla ve hoşgörüyle hareket etmesi daha insani ve ahlaki bir davranış olacaktır.

Şüphesiz insanın başına türlü sıkıntılar gelmesi mukadderdir. Bunlarla baş edemeyen ve sabırla karşılayamayan insanlar isyankâr tutum ve tavır geliştirebilir. Bu isyan duygusu kişiyi hem bu dünyada hem de ahirette sorumlu yapacaktır. Bu açıdan sabır, kişinin dünya ve ahiret saadeti ve huzuru için oldukça önemli bir niteliktir.

Sonuç itibarıyla denilebilir ki,

Sabır; hoşgörü ve af kavramlarıyla birlikte düşünülmelidir. Çünkü bu değerler, birbirlerini tamamlayan, aralarında doğrudan ilişki bulu-

²⁰³ Hacc (22); 35.

²⁰⁴ Bakara (2); 45.

²⁰⁵ Nemerî, Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih, I.

²⁰⁶ Tirmizî, Da'vât 86.

nan değerlerdir.

Sabır, Kur'an'da övülen bir davranıştır. Her türlü bela ve musibete karşı sabırlı olmak, müminin ayıredici özelliklerinden biridir.

Allah'ın elçileri olan peygamberler de, pek çok musibetle karşı karşıya gelmişler ve sabırla bunların üstesinden gelmeyi başarmışlardır. Yani sabırlı olmak, aynı zamanda peygamberî bir tavır takınmak demektir.

Sabır, hem anne babaların, hem de eğitimcilerinbaşvurması gereken ön önemli eğitim aracı ve öfke kontrol sistemi olmalıdır.

14. Cesaret

Cesaret/şecaat, insanın gerektiğinde şiddet ve tehlikelere karşı koyma hususunda kendine güvenmesi, kalbinin yılmaması ve ölümden korkmamasıdır. Ahlak literatüründe cesaret; öfke (gazap) duygusunun akla itaat etmek suretiyle kazandığı dengeli hali ifade eder. Cesaret bazen saldırganlıkla korkaklığın orta noktası, bazen de korkaklığın karşıtı olarak gösterilir. Kişi, öfke duygusunun fazla olması halinde saldırgan; eksik olması durumunda ise korkak olacaktır. Öfkenin orta durumda olması ise, cesareti doğuracaktır. Bu erdem olmadığı zaman adaletin gerçekleşmesi mümkün değildir.²⁰⁷ Cesaret, toplumlarda daima üstün bir değer olarak görülmüş ve övülmüştür.

Aristoteles, beş çeşit cesarettten söz etmektedir:²⁰⁸

1. *Medenî cesaret*: İyi ve şeref duygusuyla tehlikeleri göğüslemek medenî cesarettir. Zaten övgüye değer olan da budur.

2. *Tecrübeden gelen cesaret*: İnsanın başından birçok olayın geçmesi, onu tehlikeler karşısında cesur kılabilir. Nitekim savaş tekniğini iyi bilen veya birkaç kez savaşa girmiş olan asker, diğerlerine nispetle daha cesurdur.

3. *Öfkeden gelen cesaret*: Tehlikeye karşı koyan cesur kimseler genellikle öfkelenirler. Bu yüzden kimileri aldanır ve her öfkeleneni cesur sanarlar. Oysa öfke, akla ve iradeye değil, sadece his ve arzuya dayandığı için gerçek cesaret sayılamaz.

4. *Başarı duygusundan gelen cesaret*: İnsan belli bir konuda başarıya ulaşmak için tehlikelere göğüs gerebilir. Aristoteles, böylelerinin de gerçek anlamda cesur sayılamayacaklarını söyler. Çünkü bu gibiler umduklarını bulamayınca yıkılıverirler.

²⁰⁷ İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, (çev. A. Şener-C. Tunç), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s. 24; Mustafa Çağrı, "Şecaat", c. 38, s. 402.

²⁰⁸ Mahmut Kaya, "Aristoteles'in Ahlâk ve Siyâset Felsefesinin İslâm Dünyasına Yansıması", *Felsefe Arkivi*, sayı: 22-23, İstanbul 1981, s. 218.

5. *Bilgisizlikten gelen cesaret*: Bazı kimselerin tehlike karşısında direnmeleri, cesarettten değil, cehaletten gelir. Böyleleri kendi hayatlarına hiç değer vermezler ve sırf zafere ulaşmak için şuursuzca atılırlar. Umduklarını elde edemeyeceklerini anlayınca da, hemen kaçıverirler.

Aristoteles'in benimsediği cesaret, delice atılganlıkla korkaklık arasında doğru olan ortayı oluşturmakta; bu ise soğukkanlılığını yitirmeden aklını ve iradesini kullanarak şeref duygusuyla tehlikelere göğüs germektir. İbn Miskeveyh ise, aç gözlülük ve oburluk, şöhret ve övülmek, sevgiliye kavuşmak niyetiyle sergilenen atılganlık ve saldırganlıkların bir erdem olan cesaret niteliği taşımadığını belirtmektedir.²⁰⁹

İslâm ahlak felsefesinde insanî nefsin düşünme, gazap ve şehvet olmak üzere üç temel yeteneğinin bulunduğu, bunların dengeli işleyişinden hikmet, şecaat ve iffet, uyumlu bir şekilde etkinlik göstermesinden adaletin doğduğu, diğer bütün erdemlerin bu dört erdemden kaynaklandığı belirtilmiştir.²¹⁰

İslam, cahiliyye dönemindeki daha çok gösterişe dayalı gözü kara bir atılganlığı ve saldırganlığı ifade eden cesaret anlayışının olumsuz yönlerini törpüleyerek, onu imana dayanan bir erdeme dönüştürmüştür. Kur'an'da savaş ve cihad hakkındaki pek çok ayette cesaretin önemine işaret edilmiştir. Bu bağlamda, müslümanlara Allah yolunda savaşmaları, sebat etmeleri, savaşta yiğitlik göstermeleri ve korkmamaları emredilmiştir.²¹¹ Nitekim Yüce Allah Enfal suresi 65. Ayetinde: "Ey Peygamber! İnananları, kavgada ölüm korkusunu alt etmeleri yönünde (şöylece) yüreklendir: Sizden zor durumlara göğüs germesini bilen yirmi kişi çıkarsa, bunlar iki yüz kişiyi tepele[yebil]melidir; sizden böyle yüz kişi çıkarsa, hakkı inkâra kalkışanlardan bin kişiyi tepele[yebil]melidir; çünkü onlar bunu kavrayamayan bir güruhturlar" buyurarak inananları savaş konusunda cesaretlendirmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de mü'minlerin özellikleri anlatılırken, onların düşmanlarına karşı güçlü ve cesur, birbirleriyle olan ilişkilerinde ise merhametli oldukları belirtilir.²¹² Al-i İmran Suresinde, düşmanların savaş hazırlığı yapıp, müslümanlara saldıracağı haberi kendilerine gelince, inananların korkmadıkları, aksine cesurca bir tavır sergiledikleri övgüyle anlatılmaktadır.²¹³

Cesaret erdeminin zıddı olan korkaklık ise, Hz. Peygamber'in her namazdan sonra Allah'a sığındığı bir duygudur.²¹⁴ Hz. Peygamber'de,

²⁰⁹ İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, s. 98.

²¹⁰ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, (haz. Hüseyin Algül), Tercüman Yay., İstanbul, s. 94.

²¹¹ Enfal (8); 16, 45.

²¹² Fetih (48); 29.

²¹³ Al-i İmran (3); 173.

²¹⁴ Buhâri, Da'avât" 36-38.

cesaretin en güzel örneklerini görmekteyiz. Zira o, İslam düşmanlarıyla yapılan bütün savaşlara katılmış, zaman zaman en ön saflarda çarpışmıştır. Hz. Ali der ki: “Biz Bedir’de Allah Rasulü’ne sığınuyorduk. O gün kendileri, düşmana en yakın duranımız, insanların en cesur ve en metanetli olanı idi.”²¹⁵ Enes b. Mâlik de, Hz. Peygamber’in insanların en iyisi, en cesuru, en cömerti olduğunu söylemiş ve Uhud’daki bozgun sırasında Resulullah’ın ortaya koyduğu cesareti buna örnek göstermiştir.²¹⁶

İslam tarihinde, Hz. Ali başka özellikler yanında yiğitliği, kahramanlığı, gözü pekliği ve cesareti ile tanınmış bir şahsiyettir. Hicret esnasında öldürülme tehlikesini göze alıp, Hz. Peygamber’in yatağında sabahlamış ve onun güvenli bir şekilde Mekke’yi terk etmesine yardımcı olmuştur. Öte yandan savaşlarda gösterdiği cesaretle, gerek sahabe ve gerekse daha sonraki nesillerin gönüllerinde taht kurmuştur. Hz. Ali’nin kahramanlığı, Allah için canıyla, malıyla vs. her türlü fedakârlıkta bulunmasıdır.

Sonuç olarak cesaret değeriyle ilgili olarak şunları söylemek mümkündür:

Yalnızca erdem ve şecaatten dolayı sergilenen kahramanlıklar, cesaret değeri taşımaktadır.

Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in örnekliği, korkaklığın ve saldırganlığın müslümanlara yakışmadığını, cesaretin ise övgüye layık bir erdem olduğu ortaya koymuştur.

İnsandaki cesaret duygusu, dinin emrettiği veya izin verdiği yerlerde kullanılmalı, insanların beğenmesi için ya da haram olan şeylerde yapılmamalıdır.

İslam tarihinde cesaretiyle nam salmış kahramanların varlığı ve yaşadıkları olayların örnek olarak sunulması, kişilerin cesaret eğitiminde olumlu bir etkiye sahiptir.

15. Estetik

Yunanca "aisthesis" veya "aisthanomai" kelimelerinden gelen estetik; duyum, duyular, algı, duygu ile algılamak gibi anlamlar taşımaktadır.²¹⁷ Estetik kelimesinin çağdaş Arapçadaki karşılığı “güzellik bilimi” olarak ifadesini bulan, “ilmül cemel”dir. Günümüzde bu kavram, yaygın biçimde her türlü güzelliği ifade etmek için kullanılmaktadır.

“Güzel” kelimesi, estetiğin en önemli yapıtaşıdır. İnsan, bilinç ve his

²¹⁵ Müsned, I, 86.

²¹⁶ Buhârî, Cihad 167.

²¹⁷ Abdülbaki Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, 2. Basım, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, ss. 488-497.

bağlamında, güzelliğin farkında olan tek varlıktır. İnsandaki estetik değer duygusu, sadece onu diğer canlılardan ayırmakla kalmaz, insana güzeli fark etme ve ortaya koyma sorumluluğu da yükler. Bu yüzden insan, güzel bir manzara, müzik ya da sanat eseri karşısında yalnızca hislenmek ve zevk almakla yetinmez, duyduğu bu hissi “güzel”, “hoş”, “zevkli”, “yüce” gibi bir değer yargısıyla ifade etme gereği duyar. Buna estetik yargı denir.²¹⁸ İşte insan, sahip olduğu estetik değer sayesinde birtakım estetik yargılar geliştirir. Ardından da yaşadığı mekânın görselliğinden, yediği yemeğin görünüşüne, giydiği kıyafetin zarafetinden, dinlediği müziğin ahengine kadar, insan emeği olan her nesnede estetik tavır sergiler. Estetik duyarlılığı gelişmiş bireyler ev, işyeri, okul, cami, köy, şehir gibi fiziksel mekânların görüntüsünden, ahlaki tutum ve davranışların estetiğine kadar, çok geniş bir alanda güzellik ortaya koyarlar. Bu anlamda insana ait her tutum ve davranışla ilgili olarak göz estetiği, söz estetiği ve davranış estetiğinden söz edebiliriz.

Estetik değerler, ancak bir sanat eserinde tüm çeşitliliği ve zenginliğiyle tezahür edebilirler. Bu nedenle insanlık tarihi boyunca, estetik değerlerin yansıtıldığı pek çok sanat dalı ve sanat eseri ortaya çıkmıştır. Bunlar resim, grafik, heykel, mimari, dans, bale, halk oyunu, şiir, edebiyat, musiki ve tiyatro gibi insanın farklı duyu organlarına hitap eden sanat dallarıdır. Sanat eserleri, bir üretkenlik faaliyeti içerirken, estetik değerler kendi içinde bu sanat karşısındaki farkındalığı ve takdir etme duygularını içerir. Estetik değer taşımaksızın sadece bakmak, söz konusu sanatı bir anlamda tüketme ve yok sayma anlamına gelir. Estetik haz alarak seyretmek ise, o esere hayranlık duyma, eser üzerinde düşünme ve ondan ilham alma eylemlerini içerdiğinden üretme, saygı ve derin bir hissiyat anlamı taşır.

Geçmişten günümüze dek hemen her toplumun, kendine ait estetik değerleri ve sanat eserleri olmuştur. Her milletin mimarisi, musikisi, edebiyatı, resmi, dans ve oyunları, içinde bulunduğu coğrafyayı yansıtır. Bu bağlamda estetik değer ile medeniyet arasındaki karşılıklı ilişki, toplumların geleceği ve devamlılığı için ipuçları verir. Zaten kendi sanatından ve edebiyatından habersiz, sadece taklit düzeyinde olanlar ne estetik tavır sergileyebilir ne de gerçek anlamda deha ürünü eserler ortaya koyabilirler. Kültür ve medeniyet seviyesi yüksek olan toplumlarda, ilim ve sanat alanında dehaların ortaya çıkma imkânı çok daha fazla olduğu bilinmektedir.²¹⁹

İslam’da estetiğin bel kemiği olan güzel/güzellik kavramına tekabül edebilecek olan kelimenin Kur’ân-ı Kerim’de yer aldığı şekliyle “Hüsün” olduğu kabul edilmiştir. Hüsün, maddi ve manevi tüm güzellikleri ifade

²¹⁸ Mustafa Ergun, *Estetik (Sanat Felsefesi)*,

(<http://www.egitim.aku.edu.tr/sanatfelsefesi.pdf>) ss. 1-10.(17.03.2015)

²¹⁹ S. Ahmet Arvasi, *Diyalektiklerimiz ve Estetiğimiz*, 3. Baskı, Burak Yayınevi, İstanbul 1998,ss. 120-124.

eder. Aynı kökten gelen "ihşan" kelimesi, bir şeyi iyi ve güzel yapmak anlamına gelir. Bu kelime, Allah'ın nimetleri ve her şeyi en güzel biçimde yaratması için de kullanılan bir kavramdır.²²⁰ Zira Allah'ın her şeyi "ihşan" prensibine göre yarattığı kabul edilir. Gökyüzünde ve yeryüzünde, kısaca insanın gözünün ve aklının erişebildiği her yerde var olan varlıklardaki güzel yaratılış, Kur'an ayetlerine de konu olmuştur.²²¹ Kur'an, âlemdeki güzellik olgusunu, ilahi sanatkârın bir sanatı olarak takdim eder ve bunu bizim algı dünyamıza sunar. Bu perspektifte olan Müslüman, çevresinde gördüğü her güzelliği Yaratıcının cemel sıfatını yansıtan bir ayna olarak seyreder.²²² İşte bu anlayışın bir tezahürü olarak ortaya çıkan İslam sanat ve estetiği, kaynağını Allah'tan almaktadır. İslam estetiğinde sanatkâr, güzelliği yaratan değil, keşfedendir. Zira ona göre sanat, zaten var olan bir güzelliği araştırmak ve ifade etmektir. Gerçek güzellik, nesnenin değişen niteliklerinde değil, değişmeyen özündedir. Bu öze ancak soyutlama yoluyla ulaşılabilir. Böylelikle İslam estetiği bünyesinde iç gayesi görünenlerin ardındaki görünmeyene ulaşmak, dış gayesi ise, dünyayı güzelleştirmek olan bir sanat anlayışı ortaya çıkmıştır.²²³

İslam'da gözle görülemeyen ancak iman edilen bir Allah tasavvuru, Müslüman sanatçıları Yaratıcının resmedilememesine ittiği için, Müslüman sanatkârlar soyuta yönelmişlerdir. Bu yüzden İslam sanatının temeli tevhit ve sonsuzluk fikri üzerine kurulmuştur denilebilir.²²⁴ İslam sanatları, zaman içinde kitap süslemesinden mimariye, ahşaptan kumaşa, metalden mermere kadar farklı şekillerde karşımıza çıkar.

Müslümanların, güzel ile kurdukları ilişkinin temelini, "Allah güzeldir, güzel(lik)i sever."²²⁵ hadisi oluşturur. Yine Hz. Peygamberin, "Allah'ım sen yaratılışımı güzel yaptın, ahlakımı da güzelleştir" duası inananlar için, dış güzellik ile iç güzellik arasındaki ilişki için bir perspektif sunmaktadır. Bu bağlamda inananlar için güzellik, somut ile soyut arasında karşılıklı bir iletişim ağı niteliğindedir. Dış güzellik, iç güzellik için bir ön hazırlık ve bir yansımadır. Müslümanlara her konuda örnek olan ve Kur'an'da üstün bir ahlak üzere olduğu belirtilen Hz. Peygamber de,²²⁶ dış görüntüsüne önem verir, mescitte itikâfa girdiği zaman bile

²²⁰ İsmail Karagöz, "İhşan", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (ed. Fikret Karaman ve diğerleri), DİB Yayınları, Ankara 2006, ss. 300-301.

²²¹ Bkz. Naziat (79); 27-30, Enam Suresi (6); 101; Bakara (2); 164; İbrahim (14); 32-34.

²²² Turan Koç, *İslam Estetiği*, İsam Yayınları, İstanbul 2012, s. 60.

²²³ Beşir Ayvazoğlu, "İlmül Cemal", *İslam Ansiklopedisi*, c. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 147.

²²⁴ Aziz Doğanay, "İslam Sanatının Teşekkülü", *Diyanet Aylık Dergi*, sayı: 275, 2013, ss. 6-9.

²²⁵ Müslim, İman, 1/93; İbnMâce, Duâ, Bâb 10; Müslim, "İman" 147; Müsned, IV, 133, 134, 151.

²²⁶ Kalem (68); 4, Ahzab (33); 21.

saçlarını yıkar, taranır ve aynaya bakardı.²²⁷ O hiçbir zaman saç baş dağınık, kılık kıyafeti perişan ve bakımsız olmamıştır. Süslenmek amacıyla gözlerine sürme çekmiş, güzel kokular sürünmüş ve ashabına bu konuda tavsiyelerde bulunmuştur.²²⁸ Bu davranış biçimi, İslam estetiği için kıstas kabul edilmiş ve fitrat ve tabi durumu değiştirmeden yapılan her türlü süslenme ve takı, itidal ölçülerinde serbest bırakılmıştır.²²⁹

Değerler eğitimi kapsamında estetik değerlerin gündeme getirilmesi, çeşitli yöntemlerle estetik bilincin geliştirilmesini içermektedir. Bu bağlamda insanlar tarafından üretilen ya da doğada mevcut olan güzellik karşısında hayranlık duyma, sanatçıya karşı müteşekkir olma duygusu, çeşitli etkinliklerle desteklenmelidir. Konu hakkında eğitimciler, sanatçılar, ilim ve fikir insanları farkındalık oluşturacak çalışmalar ve sergiler ortaya koymalıdır.

Sonuç olarak estetik değerlerle ilgili olarak şunları söylemek mümkündür;

Estetik değer; insanın çevresinde var olan güzeli fark etmesine ve ortaya çıkarmasına yarayan manevi değerler kategorisinde yer alır.

Her milletin kendi estetik değer anlayışını ve içinde bulunduğu coğrafyayı yansıtan sanat dalları ve sanat eserleri bulunmaktadır.

İslam estetiği kaynağını Allah'tan alır. En güzel, biricik ve soyut Allah inancı, Müslüman sanatçıları soyut sanat anlayışına itmiştir. Bu bağlamda ebru, hat, tezhip, minyatür gibi İslami motifleri içeren farklı sanat dalları ortaya çıkmıştır.

Bir insan, inancından beslenen estetik değer duygusuyla beraber kişisel görüntüsündeki güzellikten, yediği yemeğin, yaşadığı mekânın, dinlediği müziğin güzelliğine kadar, her durum karşısında güzeli ortaya çıkaran bir estetik tavır sergiler.

Estetik bilincin ve tavrın gelişmesi için, değerler eğitimi bağlamında sanat eğimine yer verilmeli ve yetişen nesillere kendi estetik değerleri tanıtılarak, yeni sanat ürünleri ortaya koyabilme imkânı sunulmalıdır.

²²⁷ Mustafa Karataş, *Peygamberimizin Beden Dili*, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 291.

²²⁸ Celal Yeniçeri, *Hz. Peygamberin Giyim Kuşamı, Mutfağı, Getirdiği İlkeleri ve Günümüz*, 2. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, ss. 27-31.

²²⁹ Yeniçeri, *Hz. Peygamberin Giyim Kuşamı, Mutfağı, Getirdiği İlkeleri ve Günümüz*, s. 100.

Kaynakça

- Akalın, Şükrü Haluk ve diğerleri. *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2005.
- Akbaş, Bahattin. "Hz. Meryem: İffet Abidesi", *Kur'an'dan Öğütler*, c. 1, DİB Yayınları, Ankara, 2012.
- Akpınar, Ali. "Kur'an'a Göre Çalışmanın Çok Yönlülüğü ve İbadet Boyutu", *İslam ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2008.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, (sad. Ali Arslan Aydın), Nur Yayınları, Ankara, 1991.
- Arvasi, S. Ahmet. *Diyalektiğimiz ve Estetiğimiz*, 3. Baskı, Burak Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Asar, Muhammed Ali. "Şiddet Karşısında Rahmet Peygamberi", *Diyanet Aylık Dergi*, 2015, sayı: 289, ss. 32-35.
- Aslan, Ömer. "Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açidan Analitik Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, sayı: 2, Sivas, 2001.
- Atay, Hüseyin. "Memleketimizdeki İlim ve Din Anlayışı Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, 1969.
- Ateş, Ali Osman. "İlahi Dinlerin Ortak Özellikleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sayı: 2, Temmuz-Aralık 2002.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 2, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991.
- Ayvazoğlu, Beşir. "İlmü'l Cemal", *İslam Ansiklopedisi*, c. 22, TDV Yayınları, İstanbul, 2000.
- Bayraktar, Mehmet Faruk. *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1994.
- Bayyigit, Mehmet. "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Kurumu Olarak Vakıflar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 11.
- Buhari. (*Edeb-ül Müfred*) *Ahlak Hadisleri*, (terc. ve şerh. A. Fikri Yavuz), Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1974.
- Canbulat, Mehmet. "Şükür", *Fikret Karaman ve diğerleri, Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara, 2006.
- Cemâ'a, Sa'dullahibn. *İslâm Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci/Eğitim Öğretim Âdâbı*, (çev. M. Şevki Aydın), Marifet Yay., İstanbul 1998.

- Chapman, Gary. *Beş Sevgi Dili*, (çev. Selim Yeniçeri), Koridor Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Çağrı, Mustafa. "Mesuliyet", *İslam' da İnanç, ibadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (ed. İbrahim Kâfi Dönmez), MÜİFAV Yayınları, c. 3, İstanbul, 2006.
- Çağrı, Mustafa. "Kanaat", *İslam Ansiklopedisi*, c. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Çağrı, Mustafa. "Müşamaha", *İslam Ansiklopedisi*, c. 32, TDV Yayınları, İstanbul, 2006.
- Çağrı, Mustafa. "Tevekkül", *İslam Ansiklopedisi*, c. 41, TDV Yayınları, İstanbul, 2012.
- Çağrı, Mustafa. *İlmihal II, (İslam ve Toplum)*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2006.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. *Ahlak Tarihinde Görüşler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1994.
- Deri, Mehmet. "İslam Terminolojisinde Takva Kavramı", <http://www.enfal.de/dus16.htm>, (23.07.2014).
- Dikmen, Hamit. "Hz. Peygamber'de Hoşgörü ve İnsan Sevgisi", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sayı: 2, Temmuz-Aralık 2003.
- Doğanay, Aziz. "İslam Sanatının Teşekkülü", *Diyanet Aylık Dergi*, sayı: 275, 2013, ss. 6-9.
- el-İsfahani, Ragıb. *Müfredat*, "r-h-m" mad., (müt. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul 2010,
- el-İsfahani, Ragıb. *Müfredat*, (terc: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul, 2012.
- el-İsfahani, Ragıb. *Müfredâtüvel fâzı'l-Kur'an*, (thk. Safvân 'AdnânDâvûdî), Dârü'l-Kalem, Dimeşk-Beyrût, 1997.
- Erdem, Hüsameddin. *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, Konya, 2003
- Ergun, Mustafa. *Estetik (Sanat Felsefesi)*, (<http://www.egitim.aku.edu.tr/sanatfelsefesi.pdf>) ss. 1-10.(17.03.2015)
- er-Râzî, Fahrüddin. *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l- Gayb*, (terc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru), c. 5, Huzur Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Fersahoğlu, Yaşar. "Yetişkinlerin Din Eğitim ve Öğretiminde Yardım Etme Bilinci", *MÜİFD*, sayı: 20, 2001,

- Gazali, *İhyau 'Ulumi'd-Din*, (çev. Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1974.
- Gazzali, *el-Maksadü'l-Esna*, Kahire, 1322.
- Gözübenli, Beşir. "Zekât: Rahmet Getiren Paylaşım", *İslam'a Giriş*, DİB Yayınları, Ankara, 2006.
- Güçlü, Abdülbaki ve diğerleri. *Felsefe Sözlüğü*, 2. Basım, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.
- Gülçür, Musa Kazım. "Dil ve Düşüncenin İffet", *Din ve Hayat*, TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi, sayı: 19, 2013.
- Güler, Zekeriya. "Hz. Peygamber'in Hadislerinde İffet Kavramı", *Din ve Hayat*, TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi, sayı: 19, 2013.
- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hamîdullah, Muhammed. *Hz. Peygamber'in Savaşları*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1972.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*, c. 2, (çev. Said Mutlu, Salih Tuğ), İrfan Yayınevi, İstanbul, 1969.
- Hökelekli, Hayati. Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi, Timaş Yay., İstanbul, 2011.
- Hökelekli, Hayati. *İnsani Değerler*, Dem Yayınları, İstanbul, 2013.
- İbn Abdilberr en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-İlm ve fadlihvemâyenbeği fi rivâyetihî*, I, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn-i Hişam, *İslam Tarihi (Siret-i İbn-i HişamTercemesi)*, (terc. Hasan Ege), c. 4, İstanbul, 2006.
- İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, (çev. A. Şener-C. Tunç), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1983.
- Karagöz, İsmail. "İhsan", *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (ed. Fikret Karaman ve diğerleri), DİB Yayınları, Ankara, 2006.
- Karaman, Hayrettin ve diğerleri, *Kur'an Yolu (Türkçe Meal ve Tefsir)*, c. IV, DİB Yayınları, Ankara, 2008.
- Karataş, Mustafa. *Peygamberimizin Beden Dili*, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'da Geçen İffetle İlgili İfadeler ve Yorumları", *Din ve Hayat*, TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi, sayı: 19, 2013.

- Kasımoğlu, Mustafa. "İnsan Hayatında Çalışmanın Anlamı ve Önemi", <http://www.yeniumit.com.tr/arsiv/arsivsayi/67>.
- Kaya, Ayhan. *Kur'an'a Göre İnfak*, Fecr Yayınları, Ankara, 2009.
- Kaya, Mahmut. "Aristoteles'in Ahlâk ve Siyâset Felsefesinin İslâm Dünyasına Yansıması", *Felsefe Arkivi*, sayı: 22-23, İstanbul, 1981.
- Kayadibi, Fahri. "Sosyolojik Açıdan İslam Dini ve Çalışma İlişkisi", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, sayı: 30, 2004.
- Kılavuz, Saim ve diğerleri. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Kaynak Kitap*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1985.
- Kınalızâde Ali Efendi. *Ahlâk-ı Alâî*, (haz. Hüseyin Algül), Tercüman Yay., İstanbul.
- Koca, Ferhat. "Rahmet ve Merhamet Çağrısı Olarak İslam", *Diyanet Aylık Dergi*, sayı: 213, 2008, ss. 7-11.
- Koç, Turan. *İslam Estetiği*, İsam Yayınları, İstanbul, 2012.
- Köse, Saffet. "Nefse Karşı Onurlu Duruş: İffet", *Din ve Hayat, TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sayı: 19, 2013.
- Köylü, Mustafa. "Kur'an'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler", *OMÜİFD*, sayı: 24-25, 2007.
- Mâverdi, *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*, (çev. Ali Akın), Çelik Yayınları, İstanbul, 1988.
- Ölmez Atalay, Yasemin. "Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2008. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>, erişim tarihi: 16.04.2015).
- Pazarlı, Osman. *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1980.
- Peker, Hüseyin. *Allah'ın Boyasıyla Boyanmak*, Timaş Yay., İstanbul, 2013.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türki (Temel Türkçe Sözlük)*, Karakuşak Basın ve Yayın, İstanbul, 1985.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara, 2004.
- Sarmış, İbrahim. *Hz. Muhammed'i Doğru Anlamak II*, 3. Baskı, Ekin Yayınları, İstanbul, 2007.
- Tatar, Burhanettin. "İman Ahlak İlişkisi", *İslam'a Giriş*, DİB Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 211-227.

- TDK Sözlük*, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Türer, Osman. “Rahman İsminin Varlık ve İnsandaki Tecellisi: Şefkat ve Merhamet”, *Diyanet Aylık Dergi*, sayı: 213, 2008, ss. 12-15.
- Uludağ, Süleyman. “Takva”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 39, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 484-486.
- Yaman, Ahmet. “İslam Ahlakının Ameli Boyutu: İlkeler ve Uygulamalar”, *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları*, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, 24-26 Nisan 2009, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2009.
- Yaran, Cafer Sadık. *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, DEM Yayınları, İstanbul, 2014.
- Yavuz, Yunus Vehbi. *Çalışma Hayatı ve İslam*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1992.
- Yeniçeri, Celal. Hz. Peygamberin Çevreciliği, Spor Etkinlikleri ve Kur’anda Çevrecilik, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2009.
- Yeniçeri, Celal. Hz. Peygamberin Giyim Kuşamı, Mutfacı, Getirdiği İlkeleri ve Günümüz, 2. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2013.
- Yıldız, Kemal. “Sorumluluk”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 37, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 380-382.
- Yiğit, Yaşar. “Hayâsızlığın Yayılmasını İstemek Azabı Gerektirir”, *Kur’an’dan Öğütler*, c. 1, DİB Yayınları, Ankara, 2012.
- Zaim, Halil. *İş Hayatında Erdemli İnsan*, UTESAV, İstanbul, 2012.
- Zencirkıran, Mehmet. *Çalışma Sosyolojisi*, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2012.